

SƏBİNƏ ALMƏMMƏDOVA

**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA
TERMİNLƏRİN UNİFİKASIYA FORMALARI**

BAKI - 2019

Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.

Elmi redaktor:

Sayılı Sadıqova

filologiya elmlər doktoru, professor

Rəyçilər:

İsmayıl Məmmədli

filologiya elmlər doktoru, professor

İsmayıl Kazımov

filologiya elmlər doktoru, professor

Rauf İsmayılov

filologiya elmləri doktoru, professor,

Əməkdar elm xadimi

Səbinə Məmməd qızı Alməmmədova. filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent. "Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin unifikasiya formaları". Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2019, səh.

Monoqrafiya Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərdən bəhs edir. Burada alınma terminlərin nizamasalınması, unifikasiyası, standartlaşma formaları, standartlaşma prosesində unifikasiya ilə nizamasalmanın qarşılıqlı əlaqəsi, tərcümə prosesində unifikasiya, alınma terminlərin təsbiti və terminoloji bazanın yaradılması, alınma terminlərin mənimsənilmə yolları, terminoloji lüğətlərdə alınma terminlərin unifikasiyası geniş tədqiq olunur.

*Bu kitabı atam Məmmədin
əziz xatirəsinə ithaf edirəm!*

ÖN SÖZ

Qloballaşma şəraitində dil əlaqələrinin inkişafı ilə bağlı alınma terminlərin müxtəlif dillərə keçməsi dillərin qarşılıqlı zənginləşmə prosesini sürətləndirmişdir. Dünyaya inteqrasiyası, elmi-texniki tərəqqi, intensiv informasiya axını, ölkəmizdə baş verən ictimai-siyasi və sosial dəyişikliklər, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Müxtəlif dillərdə eyni söz və terminlərin alınması meyllərinin güclənməsi hazırkı dövrdə gedən ictimai-siyasi, sosial və mədəni proseslərlə şərtlənir. Bu sahədə elm və texnikanın tərəqqisi, məişətə yeni texniki məhsulların sürətlə daxil olması da xüsusi rol oynayır. Nəticədə, dilin lüğət tərkibində xüsusi bir lay təşkil edən alınmalar sistemi yaranır.

Hər bir dilin lüğət tərkibi tarixi inkişaf prosesində müxtəlif dillərin təsiri altında alınma sözlərlə zənginləşmişdir. Bunun əsas səbəbi daha çox təmaslı dil əlaqələri olmuşdur. Elmlərin inkişafı və diferensiasiyası, təhsil prosesinin genişlənməsi, texniki nailiyyətlərin tətbiqi və istifadəsinin artması dillərdə sahə terminologiyalarının formalaşmasının əsasını qoymuş və terminlərin bir dildən başqa dillərə keçməsi prosesi baş vermişdir. Müstəqillik illərində Azərbaycan dili Avropa mənbəli alınmalar hesabına zənginləşir. Bununla da anlayış ifadə edilir, izah əvəzinə dilimizin fonomorfoloji qanunauyğunluqlarına, yəni həm xarici qışası, həm daxili mənası və definitiv-təsviri məzmunu alınan dildə mümkün qədər uyğunlaşdırmaqla alınma terminin adekvat verilməsi tendensiyası fəallaşır. Belə Avropa mənbəli terminlərin təsnifatı, sistemləşdirilməsi elmi-texniki terminologiyanın normalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz təsnifat əsasında terminlərin reseptor dildə assimilyasiyası alınan leksik vahidin maddi formasının

fonetik, qrafik, qrammatik və leksik-semantik xarakteristikasını alan dilin müvafiq normasına yaxınlaşması yolu ilə mənimsənilməsi, milli dilin tələblərini ödəməsi və konkret olaraq hansı formada dilə qəbul edilməsi amilləri müəyyənləşdirilməlidir. Mənimsəməyə görə alınan terminin alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, dilin söz yaradıcılığı qaydalarına uyğun gəlməsi, alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması, yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözün mənimsənilmə dairəsini təyin etmənin əsas meyarlarının müəyyənləşdirilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlərə və terminlərə dair müxtəlif tədqiqatlar aparılsa da, alınma terminlərin unifikasiya və standartlaşma yolları dilçilikdə monoqrafik tədqiqat obyektı olmamışdır. Bununla yanaşı alınma terminlərin elmi dilin vahidləri kimi dildə unifikasiya prosesi, onların leksik-semantik, struktur-qrammatik, funksional xüsusiyyətləri, mənşəyi, alınma prosesinə təsir göstərən amillər, onların inkişaf istiqamətləri, mənimsəmə mərhələləri sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bütün bu problemlər Azərbaycan dilində alınmaların nizama salınması və standartlaşdırılması yollarının kompleks şəkildə tədqiqini aktuallaşdırır. Hazırda ingilis dilinin dünyada geniş yayılması, onun beynəlxalq dil statusu qazanması, yeni anlayış, əşya, hadisə və münasibətləri adlandıran sözlərin bu dil əsasında formalaşması ingilis dili ilə əlaqələrin diqqət mərkəzinə çəkilməsini zəruriləşdirir. Azərbaycan dilində alınmaların uzun müddət vasitəçi dilin iştirakı ilə gətməsi, hazırda ingilis dilindən sözlərin birbaşa alınması, onların nizamasalma və unifikasiya prosesini, leksik sistemdə baş vermiş dəyişmələrin xüsusiyyətlərinin həm dil əlaqələri, həm də sözləmə baxımından öyrənilməsi aktual məsələlərdəndir.

Yəni alınma sözlərin semantikasında baş verən dəyişmələr, bu sözlərin dilimizdə müxtəlif səviyyələrdə (fonetik, qrammatik, semantik) mənimsənilməsi, unifikasiyanın əsas yollarının müəyyənləşdirilməsi zərurəti yaranır. Bu proseslər sözlə-

manın səbəblərini, mənbələrini, alınma yollarını, tiplərini və formalarını, eləcə də, alınmalarda baş verən semantik dəyişmələri, ətraflı öyrənməyə imkan verir. Bununla yanaşı alınmaların leksik-semantik və qrammatik baxımdan ödəməli olduğu tələblər, alınmalarda baş verən semantik proseslərin dildə təzahürü, terminoloji sistemdə baş verən paralelliyin aradan qaldırılması yolları, standart terminoloji sistemin yaradılması, xüsusən, onların dilin leksik sistemində göstərdikləri təsir müəyyənləşdirilmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin unifikasiya və standartlaşdırma formaları nəzəri aspektdə ilk dəfə monoqrafik şəkildə tədqiq olunmuş, dil əlaqələrinin fərqli formalarının (təmaslı və təmassız) Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təsiri, onların assimilyasiya prosesi qanunauyğunluqları müəyyənləşdirilmişdir. Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq alınma terminlərin transliterasiya prosesi ayrıca qrup kimi təsnif edilərək araşdırılır, unifikasiyanın həyata keçirilməsi üçün nəzəri prinsiplər, alınma terminlərin Azərbaycan dilində nizamasalma formaları və dildə sabitləşmə yolları müəyyənləşdirilir. Xüsusən, rus dili vasitəsi ilə ingilis dilindən birbaşa alınmış terminlərin mənimsənilmə prosesi, onların spesifikasiyası, Azərbaycan dilində alınmaların fonetik, qrammatik, semantik xüsusiyyətləri, dildə qeyd olunan səviyyələrdə mənimsənilməsinə şərtləndirən amillər və standartlaşdırma formaları ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

*Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında
Terminologiya Komissiyasının sədr müavini, professor*

S.A.Sadıqova

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ PARALELLİYİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ

1.1. Milli və alınma sözlərdə paralellik

Anlayış insan beynində ətraf mühitin predmet və məfhumlarının birbaşa inikası nəticəsində meydana gələ bilər. Anlayışın formalaşmasının əsasını predmet və məfhumlar haqqında məlumatların toplanmasıdır. Yəni, anlayışda insanların ictimai-tarixi təcrübəsi toplanır, müəyyən dövrdə toplanmış biliklər terminlərdə öz əksini tapır. Demək, anlayışın formalaşması sözün səs kompleksinin funksiya ilə bağlılığıdır. Bu və ya digər anlayış dildə söz vasitəsilə reallaşır. Lakin sözlər anlayışı bütöv şəkildə ifadə etmir, yəni sözün mənasında anlayışın bütün məzmunu ifadə edilmir, onun yalnız cəmiyyətin bütün üzvlərinə məlum olan bir hissəsində istifadə edilir. Beləliklə, məna anlayışın bir hissəsi kimi müəyyən edilir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, anlayış həmişə əlamətlər toplusunu əks etdirir. Sözün mənası isə bu əlamətlərdən yalnız birinə əsaslanır. Alınmaların mühüm bir hissəsi elmi dilin vahidləri olması, onların mühüm bir hissəsinin milli xarakter daşımaması, yəni bu və ya digər dildən asılı olmaması onun vacib xüsusiyyətlərindən biri hesab edilir. Elmin, texnikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə anlayışlar əksər hallarda bu və ya digər dildə yaranır və müxtəlif dillərə keçir. Yəni dillərdə müəyyən anlayışlar alınma və ya kalka olunmuş sözlə ifadə edilir.

Elmi-texniki terminologiya elmin bu və ya digər sahələrində elmi prinsiplərə əsaslanmış unifikasiyası ilə şərtlənən, daimi və intensiv zənginləşməyə, dəyişməyə məruz qalan daha çevik leksik təbəqəni əks etdirir. Belə terminlərin dilə

keçməsi vasitəsilə yeni sözlər və söz birləşmələri yaranaraq dilin lüğət tərkibində bir anlayış müxtəlif anlayışlarla ifadə edilir və paralellər yaranır. Anlayışın təyin edilməsi prosesində paralelliyi yaradan səbəbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: Bu tipli terminlər dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də işləklilik qazanır. Bu tipli alınmalar çox vaxt beynəlmiləl səciyyə kəsb edir və oxşar fonetik qabıqda, eyni semantik məna yükü ilə müxtəlif dillərin lüğət tərkibinə daxil olur. Son dövrlərdə dilə *investisiya*, *kontrakt*, *kontur*, *krizis*, *kserokopiya*, *kvorum*, *kvota*, *lider* və s. alınmalar daxil olmuşdur. Lakin bu alınmaların dildə qarşılıqları ilə *investisiya-sərmayə*, *kontrakt-müqavilə*, *kontur-istiqamət*, *krizis-böhran*, *kserokopiya-surət çıxaran*, *kvorum-yetərsay*, *embarqo-qadağa*, *lider-başçı* kimi milli sözlərlə alınmalar paralel işlənir. Paralelliyyənin yaranmasına xas olan xüsusiyyətlərdən biri də termin və anlayış münasibətinin düzgün dəqiqləşdirilməməsidir. Predmet və məfhumlar haqqında anlayışların formalaşmasının əsas xüsusiyyəti onu abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə, müqayisə və təyin etmədir. Bu da termin və anlayışın əsas xüsusiyyətlərini əks etdirən mühüm amillərdəndir. Bununla yanaşı dilin lüğət tərkibi hesabına yeni sözlərin yaranma imkanlarının nəzərə alınmasıdır. Buna görə də milli sözlərlə alınmalar paralel işlənir və dubletlilik yaranır. S.A.Sadıqova yazır: “Paralellik terminologiyada dolaşılıq, bir növ üslub ağırlığı yaradır, yəni terminologiyada dubletlərin olması, işarələrin seçilməsi prosesinin başa çatmadığını, qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən biridir. Alınma sözlərin semantik cəhətdən mənimlənməsinin əsas şərtlərindən biri kimi onların dildə dubletlik münasibətində çıxış etməsi göstərilir. Əgər alınma söz dildə dubletlik yaradırsa, həmin sözlərdən biri dildən çıxmalıdır” (80, 124).

Bununla yanaşı bir alınma termin bir neçə mənanı da

ifadə edir. Ona görə də anlayış və məfhumları yalnız müstəqil semantikaya malik olan sözlər ifadə edə bilər. Məsələn, “*aircraft*” sözünün tələffüzü zamanı öz forma və təyinatlarına görə biri-birinə oxşamayan mənaları məsələn, qanadları olan, yaxud havanın təsiri hesabına atmosferdə saxlanıla bilən hər hansı aparatı təsəvvür etmək olar. Bütün əlamətlərinə görə bu anlayış şüurumuzda bir ümumi qrupda birləşdirilmişdir. Bu qrup ona xas olan əlamətlər kompleksi ilə, həmçinin uçan aparat anlayışı kimi şüurda qeyd olunur və sözlə də “təyyarə”, hava gəmisi, helikopter» adlanır. Deməli, söz eyni zamanda anlayışı həm adlandırır, həm də onun mövcudluğunu, reallığını ifadə edir.

Bu vaxt adlandırma bir neçə terminlə ifadə edilə bilər. Məsələn, dilçilikdə asindetik – *bağlayıcısız, analogiya – bənzərlik, bərpa – rekonstruksiya* kimi anlayışlar müxtəlif dublet terminlər ilə verilir. Məsələn, dilçilikdə «*internasional sözlər*», «*beynəlmiləl sözlər*», «*əcnəbi sözlər*» «*alınma sözlər*», «*Avropa mənşəli sözlər*», «*Avropa mənbəli sözlər*» və s. Tədqiqatlarda paralel işlənən terminlərin bir qrupu alınma terminlərə, digər qrupu isə alınma sözlərə aiddir. Bundan başqa, hər iki qrupa aid edilməsi məqbul olan internasionalizm, avropaizm, ingilisizm, amerkanizm, regionalizm kimi terminlərinə də elmi ədəbiyyatda kifayət qədər rast gəlinir. Belə terminlərin mənasının aydınlaşdırılması, onların definisiyasının təyin edilməsi, termin variantlarının aşkara çıxarılması vacib və aktualdır. Bəzən isə bir termin müxtəlif sahələrdə müxtəlif mənada işlənir. Məsələn, «*korpus*» – bir şeyin (canlı və ya cansız) gövdəsi. Korpusu irəli vermək; 2. Maşın, mexanizm, qurğu və aparatların qoruyucu üst hissəsi. Telefon korpusu; 4. Hərb. İri qoşun birləşməsi. Korpus komandiri. 6. Bəzi ölkələrdə qapalı hərbi təhsil ocağı. Korpus məzunu; 6. Rəsmi nümayəndəlik. Diplomantik korpus; Konversiya – çevirmə, dəyişiklik. 1. Hərbi-sə-

naye şirkətinin xalq tələbatına uyğun məhsullar istehsal edən şirkətə çevrilməsi (yaxud əksinə), konversiya prosesi; 2. Dilç. Bir nitq hissəsinə aid olan sözün cümlədə başqa nitq hissəsi kimi işlənməsi; məs.: «Ahın göyləri titrədi» cümləsində «ah»ında olsa da, isim kimi işlənmişdir. Kontur – predmetin, obyektin formasını, sərhədlərini göstərən xətt. Qurğunun konturları; 2. Müzakirə, problem, məsələ və s-nin tematik çərçivəsi, həddləri. Diskussiyanın konturlarını cızmaq; 2. Mobil rabitədə danışıq balansının limitləşdirilmiş müddət göstəricisi. Kontur yükləmək.

Elmi-texniki terminologiyanın orijinal dildə qısaldılmış frazaları özündə əks etdirməsi terminlərə xas olan xüsusiyyətlərdən biridir. Adətən belə terminlər çoxfunksiyalı, yəni hər birində bir ümumi komponent olan gerçəkliyin bir neçə (adətən iki) obyektini əhatə edən mənə kəsb edir. Terminə aid olan əlamətlərdən biri də onun müəyyən elm, texnika və fəaliyyət sahəsində mövcud olan anlayışı dəqiq təyin etməsi və başqa anlayışlarla münasibəti müəyyənləşdirməyə imkan verməsidir. Terminin mənasının dəqiqliyi isə həmin müəyyən elm və texnika sahəsinə aid anlayışın dəqiq təyin olunması ilə bağlıdır və bu bağlılıq da ayrı-ayrı elmi-texniki sahələrin inkişafına təkan verir. Bu həm də o deməkdir ki, müxtəlif elmi-texniki biliklər sisteminin inkişaf etməsi həmin sahələrlə bağlı olan terminoloji leksikanın inkişafına kömək edir. Bu eyni zamanda lüğət tərkibinin bu qatının durmadan zənginləşməsinə və yeniləşməsinə olan təsirini elmi-texniki bilik sahələrində tətbiq olunan terminologiyanın inkişafı zamanı da müşahidə etmək mümkündür.

Azərbaycan dilinin terminologiyasının müasir mərhələdəki inkişaf yolları, terminlərin zənginləşmə mənbələri, terminoloji normalaşma prosesi və s. bu kimi nəzəri məsələlərin tədqiqi dilçiliyimizin aktual problemlərindəndir. Əlbəttə, bu məsələlərin kompleks həlli müəyyən mənada terminolo-

giyanın bugünkü inkişaf meyilərinin sistemli öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır.

Ədəbi dil və onun normaları seçmə, əvəz olunma, dəyişmə prosesi ilə əlaqədar təkmilləşir və səlisləşir. Hər dövrün özünəməxsus ədəbi dil normaları da istər-istəməz terminologiyada bu və ya digər şəkildə əks olunur.

Terminologiyada norma amilləri aşağıdakılardır: a) Terminlərdə vahidlik və standartlaşma. Termin yaradıcılığında vahidlik prinsipi mühüm yerlərdən birini təşkil edir. «Hər hansı elm sahəsində vahid terminologiyadan istifadə həm o sahənin özünəməxsus qəliblərinin, standartlarının yaranmasında, həm də mətni informasiyanın intensiv çatdırılmasında mühüm rol oynayır» (80, 50). Lakin bəzi hallarda müəyyən elm sahələrində, o cümlədən, dilçiliyin özünün bu və ya digər sahələrində elmi terminologiyadan istifadə edilməsində vahid prinsiplərə riayət olunmur. Termin vahidliyinə əməl edilməsinə dair, konkret şəkildə iqtisadi və linqvistik terminlərinin işlədilməsindəki pərakəndəliyi misal göstərmək olar. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində termin vahidliyi prinsipinin pozulmasının bir neçə təzahür forması özünü göstərir. Bunları bütövlükdə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Mənaca yaxın olan alınma terminlərin oxşar hadisələrin ixtiyari şəkildə adlandırılması;

2. Alınma terminlərdən kalkalaşma əsasında yeni variantların yaranması və bunların milli terminlərlə müvazi işlədilməsi;

Terminoloji zənginləşmənin vahid, real və intensiv yolu terminlərin standartlaşdırılması və vahid formaya salınmasıdır. Standartlaşma müasir ümumi ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməlidir. Terminlərin ədəbi dil normaları əsasında standartlaşdırılmasında terminologiyanın ədəbi dilə münasibəti və dil normalarının terminologiyaya tətbiqi əsas məsələ-

dir. Məsələn, *privatizasiya* termini ingilis dilindəki *private* sözü ilə leksik paralel kimi nəzərdən keçirilə bilər. Məlum olduğu kimi, bu söz latın dildəki «*özünə aid olanı, şəxsi olanı ayırd etmək, ayırmaq*» mənasını ifadə edən *privatus* sözündən törəmişdir [300]. Azərbaycan ədəbi dilində təxminən XX əsrin 90-cı illərində, yəni, yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması dövrünün başlanğıcında *privatizasiya* iqtisadi terminindən istifadə olunması faktı məlumdur. Lakin zamanla həmin sözün dubleti kimi dilimizin öz materialına istinadən formalaşmış *özəlləşdirmə* termini meydana gəlmişdir. Qısa müddət ərzində *özəlləşdirmə* termini daha yüksək işlənmə tezliyi qazanaraq *privatizasiya* termini funksional işləkliliyini demək olar ki, heçə endirmişdir. Beləliklə, dildə interleksem sayəsində yaranmış leksik paralelizmi bir müddətdən sonra aradan qaldırılmışdır. Göründüyü kimi, yeni iqtisadi münasibətlər yeni anlayış «ixrac»ı ilə bərabər yeni terminin mənimsənilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin zamanla dilin öz inventarı sayəsində yaranan dublet variant aparıcı mövqeyə çıxmışdır.

Onu da qeyd edək ki, bir çox hallarda interleksemlə dilin öz materialı olan leksik vahidlərinin tam sərbəst və bərabər şəkildə işlənir. Məsələn, *informasiya – məlumat, faktor – amil, fakt – dəlil, koloniya – müstəmləkə, prodüser – istehsalçı, emiqrant – mühacir* və s. Bu isə onu deməyə imkan verir ki, haqqında bəhs edilən dublet cütləri təkcə sistemdaxili semantik paralelizm situasiyasını deyil eləcə də, ingilis və Azərbaycan dilləri arasındakı leksik paralelizm situasiyasının formalaşmasını mümkün edir. İngilis dilinin özündə də interleksemlərin sistemdaxili semantik paralellik yaratma potensialının tam mənası ilə reallaşdığını müşahidə edə bilərik.

Alınma terminlərdə vahidlik, əsasən, iki mərhələdə həyata keçirilir:

1. Tam sistemləşdirilməsi mərhələsi;
2. Məntiqi əşyavi modelin hazırlanması mərhələsi.

Bu mərhələlər qiymətləndirmə və vahid formaya salınma meyarına əsaslanır.

Bu proses həmişə davam edən bir prosesdir. Terminologiya təbiətinə görə ictimai-tarixi kateqoriyadır, inkişaf xarakterinə görə dinamikdir. Buna görə də vahidlik və standartlaşma tarixən dəyişkəndir, müntəzəm nəzərdən keçirilir, təkmilləşdirilir.

1.2. Tərcümə prosesində semantik adekvatlıq

Tərcümə xalqların və ölkələrin tarixi inkişafında, mədəniyyətlərin və dillərin zənginləşməsində aparıcı rol oynayır. Çünki tərcümə demək olar ki, millətlərin, onların mədəniyyətlərini, iqtisadi və sosial həyatlarını yaxınlaşdıran dil ünsiyyəti vasitələrindən biridir. Tərcümə həm də ölkələr və dövlətlər arasında beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsi kimi çıxış edir.

Azərbaycan dili istər funksional, istərsə də struktur baxımdan inkişaf etmiş dillərdən sayılır. Bu dilin inkişafının müasir dövrü daha çox funksional inkişafın-sosial funksiyasının genişlənməsi ilə səciyyələnir və bunun nəticəsində onun qrammatik quruluşu daha da səlisləşir, lüğət tərkibi zənginləşir, terminoloji sistemdə normalaşma prosesi qüvvətlənir. Azərbaycan dili sosial həyatın, mədəniyyətin inkişafının ən qüdrətli vasitəsinə çevrilmişdir. Bu baxımdan tərcümənin həm sosial əhəmiyyəti, həm də dili zənginləşdirən bir vasitə kimi rolu mühümdür. Təsadüfi deyil ki, siyasi, iqtisadi, texniki, hüquqi və s. kimi elmlərə aid olan mətnlərdə termin-söz və ifadələrin tərcüməsi onun sosial dəyərini bir qədər də artırır. Bugünkü reallıqlar bizi dövrü mətbuatda, reklam-informasiya materiallarında işlənən Avropa mənşəli

sözləri, terminlərin və ifadələrin tərcüməsinə daha diqqətlə və dəqiqliklə yanaşmağa məcbur edir. Belə ki, leksik paralellik faktlarının semantik adekvatlıq palitrasına həm tam adekvat müvazilik hallara, həm qismən uyğunluq nümayiş etdirən korrelyantlar, həm də tamamilə fərqli semantikaya malik olan paralellik nümunələri daxildir. Bu mənada, şərti olaraq, verilən semantik adekvatlıq şkalasına uyğun olaraq üç qrup korrelyativlikdən danışmaq olar. Birinci qrup semantik korrelyantlara *fact–fakt, announce-anons, balance-balans, anecdote-anekdot, balcony–balkon, refrigerator–refrijirator, baggage-baqaj, incident-insident, intellect-intelekt, limit-limit, monotone-monoton, opponent-oponent, sandwich-sendviç, modern-modern, immigrant-imiqrant, popular-populyar, predikative- predikativ, attributive-atributiv* və s. misal göstərmək olar. Belə ki, həqiqətən də, haqqında bəhs etdiyimiz leksik müvazilik halları tərcümə prosesinin keyfiyyətinə neqativ yöndə təsir etmə imkanına malik olan semantik psevdokorrelyantları əhatə edir. Göründüyü kimi, bu leksik vahidlər fərqli dil materialına istinad edir; eyni və ya oxşar fonetik cildə malik olmasına baxmayaraq, əksər hallarda fərqli və bəzən isə ümumiyyətlə ortaq genetikadan məhrum mahiyyət nümayiş etdirir.

Bu növ leksik paralelizmləri və ümumiyyətlə leksik paralelizm hadisəsini, sadəcə olaraq, qohum dillər arasında müşahidə edilən korrelyasiya faktları ilə məhdudlaşdırmaq kökündən yanlış yanaşma olardı. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni dil ailəsinə daxil olan dillərin leksik inventarı kifayət qədər leksik paralellik faktları təqdim edir. Həmin leksik paralelizmlər istər tam və ya qismən semantik adekvatlıqla bağlı, istərsə də semantik uyğunsuzluqla əlaqədar olaraq bizim tədqiqatımızın obyekt baxımından xüsusi maraq kəsb edir. Həmin morfemlər arasında *–izm (-ism)* şəkilçisinin xüsusi məhsuldarlıqla seçildiyini söyləmək olar. Azərbaycan

və ingilis dilləri arasındakı leksik paralelliklər faktları arasında da – *izm* morfemli müvazilik faktları az deyil. Məsələn: *agnosticism* – *aqnostizm*, *anachronism* – *anaxronizm*, *anarchism* – *anarxizm*, *isomorphism* – *izomorfizm*, *dynamism* – *dinamizm*, *euphemism* – *evfemizm*, *hedonism* – *gedonizm*, *rheumatism* – *revmatizm* və s. əksər hallarda həmin interleksemlərin – *izm* (- *ism*) şəkilçisiz ilkin formasının və ya digər derivatın da mənimsənilməsi onların dil daşıyıcıları tərəfindən asanlıqla morfoloji üzvlənməyə məruz qalmasını təmin edir. Məsələn, *izomorf* – *izomorfizm*, *anarxiya* – *anarxizm*, *aqnostik* – *aqnostizm* və s.

Müqayisə üçün digər bir məqamı xatırlatmaq yerinə düşərdi. Söhbət Azərbaycan dilində tam və şəffaf üzvlənməyə məruz qalmayan, lakin bununla belə dil daşıyıcısında komponent mürəkkəbliyi təəssüratı yaradan vahidlərdən gedir. Belə ki, hətta, ingilis dilinə bələd olmayan Azərbaycan dili daşıyıcılarına biznes sözünün tanış olması, onların «*businessmen*» sözünün üzvlənmədiyini işinə yardımçı ola bilər. Lakin digər tərəfdən o da diqqətdən yayınma bilməz ki, Azərbaycan dilində *businessmen* və *businessmenlər* kimi qrammatik forma variantlılığına malik olan bu leksem əslində cəm formada olan söz – forma kimi mənimsənilmişdir. Yəni, Azərbaycan dili daşıyıcısı *businessmen* sözündə «*iş adamı*» deyil, «*iş adamları*» anlamının ifadə tapmasının fərqi varmır. Xatırladaq ki, ingilis dilində *businessmen* – *businessmen* sözləri müvafiq olaraq, «*iş adamı*» və «*iş adamları*» mənalarını ifadə edir. Onu da qeyd edək ki, alınmalar eyni bir sahə hüdunda həm prosesi, həm də bu prosesin nəticəsini bildirməsi zamanı bir çox hallarda biz terminlərin müəyyən polisemiyanı da müşahidə edilir. Məsələn, *loading* - yükləmə həm fəaliyyət növü və həm də bu fəaliyyətin nəticəsidir, *generation* - *generasiya* həm proses və həm də bu prosesin nəticəsidir, *thermoisolation* - *termoizolyasiya* proses və materialdır

və s. Belə hallarda ayrı-ayrı elmi-texniki terminoloji sistemdə spesifik özünəməxsusluq, müxtəlif terminlərə xas olan müəyyən xüsusiyyətlər də özünü göstərə bilər. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq aid olduğu dildən asılı olmayaraq istənilən terminin ümumi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: bir semantik sahə hədudlarında eynimənəlilik; kontekstdən asılı olmayaraq terminin dəqiqliyi, yəni onun sırf nominativ funksiyası; terminin üslubi neytrallığı; terminin anlayışdan və ya denotatdan asılılığı; terminlərin sistemliliyi. Bu fərqlərdən ən əsası odur ki, Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin formalaşma və sabitləşmə prosesi davam etdiyindən burada müxtəlif mənbəli alınma terminlər çoxluq təşkil edir və terminlərin başlıca xüsusiyyəti onunla izah olunur ki, terminlərin yeganə funksiyası - anlayışın adıdır, bu zaman hər hansı emosional - ekspressiv anlar tamamilə aradan qalxır və onlar sırf termin funksiyasını yerinə yetirirlər. Məhz buna görə də terminoloji sistemində ekspressiv-üslubi sinonimlər deyil, ancaq paralellər yaranır. Məsələn, *declared distances-heliports* - heliportlarda helikopterlərin uçub-qalxması üçün elan edilmiş məsafə; *duty-free-articles* - daşınma zamanı gömrük rüsumu ödənilməyən yüklər; *quick-attach-detach* - aksesuarların mühərrikin ötürücü qutusuna birləşməsi üçün tez sökülə bilən birləşmə; *fatigue or fatigue failure* - əyilmə, tərپənmə və ya müxtəlif titrəyişlər nəticəsində materialın üzülməsi, yaxud sıradan çıxması və s. Deməli, tərcümə prosesində də paralellər yaranır. Hər bir terminoloji lüğətdə texnikanın müxtəlif sahələrinə aid ola bilən bir neçə ekvivalent uyğunluqlar verilə bilər. Əgər hər hansı lüğətdə verilən bütün uyğunluq variantlarına diqqətlə yanaşsaq, onda bütün bu variantları birləşdirən hər hansı ümumi bir cəhət aşkar etmək olar. Məhz bu ümumilik verilən terminin invariant mənasını təşkil edir. Hər şeydən əvvəl bu invariant mənanı hər hansı termin şəklində izah et-

mək olmaz, yalnız izahat şəklində təsvir etmək olar. İnvariant mənanı aşkarlayaraq translyata keçmək, termini, yaxud da tərcümə dilində uyğun təsviri seçmək olar. Beləliklə, invariant məna terminlərin özünəməxsus bir neçə spesifik xüsusiyyətlərinin olduğunu qeyd etməyə imkan verir: terminlər müəyyən sahəyə aid olaraq, elmi-texniki anlayışları ifadə edir, dəqiqdir, onların mənası kontekstdən asılı olmur, nominativ və definitiv funksiya daşıyır, təkmənalılığa daha çox meyilli olur.

Lakin bu hallar həmişə gözlənilmir. Bəzi hallarda isə eyni anlayış bir neçə terminlə ifadə olunur. Məsələn, *monolingvizm – birdillilik; monosemantik – təkmənalı; kvantitativ-kəmiyyət; koliqrafiya – xəttatlıq; ekstralingvistik – dilxarici; desiqnat- işarələnən; dizyunktiv-bölüşdürmə; potensial işarə - virtual işarə; prefiks – ön şəkilçi* və s. Belə hallar terminologiyada ümumi qanunauyğunluqları pozur, fikir dolaşığına səbəb olur. Eləcə də, tibdə yolxucu xəstəliklər – infeksiya xəstəliklər, dilçilikdə dilxarici amillər – *ekstralingvistik faktorlar*, pedaqogikada pedaqoji təcrübə – pedaqoji praktika və s. işlənir. Bütün bunlar elmi dilə ağırlıq gətirir. Belə ifadələrin unifikasiyasına cəhdlər göstərilməlidir. Bu proses əsasən, kəllə zamanı daha çox özünü göstərir. Bütün bunlar dildə paralellərin yaranmasına səbəb olur. Lakin dilçilikdə belə paralellər dublet, sinonim terminlər kimi tədqiq edilsə də terminologiyada ancaq belə terminlər dubletlərdir.

Hər bir dilin özünəməxsus, başqasına uyğun olmayan və başqa dildə təkrar edilməyən sistemi vardır. Onun vasitəsilə bizi əhatə edən mühit qavranılır, başa düşülür. Bundan əlavə, hər bir dilin digərinə uyğun gələn, onun sözlərini eynilə və qismən dəyişilmiş formada təkrar edən cəhətləri də var.

Dilin nümunəvi normalarının təsbiti, bu normaların bir dildən digərinə uyğunlaşdırılması, vahid şəkllə salınması

müasir dilçilikdə işlədilən unifikasiya, kodifikasiya və adaptasiya anlayışları ilə bağlıdır. Bu terminlər formal baxımdan fərqlənsələr də, məzmunca bir-birinə yaxındır.

«*Kodifikasiya*» dilin nümunəvi normalarının təsbit olunub sistemə salınması, «*adaptasiya*» bu normaları bir dildən digərinə uyğunlaşdırılması mənası daşıyır. Funksional baxımdan dilin zənginləşməsinə və təkmilləşməsinə xidmət edir.

A.N.Baskakov göstərir: “Terminlərin daxili unifikasiyası onların normaya salınma yolu ilə, paralel işlənən terminlərdən məzmunu daha dolğun, tələblərə cavab verə bilən, daha uğurlu terminlərin seçilməsi ilə olunmalıdır. Terminologiyanın daxili unifikasiyasında müəyyən qarşılıqlı əlaqəsi həmçinin də müxtəlif sahə terminləri arasında nisbətən qorunması nəzərə alınmalıdır” (122, 69).

Terminologiya sahələrarası unifikasiya yaradılması da vacib məsələdir. Elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində çalışan və termin yaradıcılığı ilə məşğul olan mütəxəssislər arasında lazımi ünsiyyət, fikir mübadiləsi olsa, qarşıya çıxan bir sıra çətinliklər həll edilə bilər. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, termin yaradıcılığında unifikasiya vacib şərtədir. Elmi-texniki tərəqqi ilə yeni söz və terminlərin unifikasiya yolu ilə yaradılmasını şərtləndirir. Dildə yeni termin yarıdarkən, sistemə salarkən, unifikasiya edərkən və ya başqa dildəki termini kalkalaşdırarkən dilin ahəngini, onun səslərindəki melodikliyi nəzərə almaq lazımdır.

Rus və Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə unifikasiya olunmuş terminlərin təşəkkül dairəsi geniş olmaqla bərabər, işlənmə formaları da müxtəlifdir.

Azərbaycan dilində alınma terminlərin bir qatını da beynəlxalq terminologiya elementləri təşkil edir. Bu elementlər dilimizdə ingilis dili vasitəsilə daxil olmuş və yunan mənşəli vahidlərdir. Onların dilimizdəki qarşılıqları hələlik terminolo-

loji vahid kimi formalaşmamış, işləklidən kənar qalmışdır. Göstərilən sahə ilə bağlı termin yaradıcılığında həmin elementlər dilçilik terminləri ilə birgə işlədilir və konkret sahə ilə bağlı məna kəsb etmək qabiliyyətini saxlayır: «*topoleksem*», «*topoformat*», «*avtoformat*» və s. *Toponimik*, *toponimik şəkilçi*, *antroponimik şəkilçi* və s. kimi formalarda bu terminlər yuxarıdakı terminləri tam şəkildə ifadə edir. Şəkilçi sözünün göstərici sözü ilə əvəz edilməsi də məzmununa heç bir xələl gətirilmir: toponimik göstərici, antroponimik göstərici və s. sahə terminologiyasının daha konkret və yığcamlığı, təkmənalılığı və dəqiqliyi, eləcə də elmi üslubun vahidi olması baxımından göstərilən variantların hər biri özünəməxsus əlamətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Dillərə münasibətdə həmişə təbii beynəlmiləlçilik meyli olmuşdur. Bu gün də belə xarakterli sözlərin seçilməsi terminoloji baxımdan müsbət nəticələr verir.

Qeyd edildiyi kimi, termin adətən elmin hər hansı xüsusi sahəsindən gerçəkliyin konkret obyektini bildirir. Təbii ki, həm bu obyekt, həm də anlayış dildən asılı deyil. Bu və ya digər terminlə adlandırılan obyekt və anlayış dil ilə deyil, elmin özü və ya texnika sahəsi ilə müəyyənləşdirilir. Məhz bu vəziyyət ekvivalent terminlərin tapılmasına imkan verir və belə yanaşma funksional yanaşma adlanır. Dildən asılı olmayaraq istənilən terminin ümumi xüsusiyyətləri bir semantik sahə hədudlarında eyni məna ifadə etməsi, kontekstdən asılı olmayaraq terminin dəqiqliyi, yəni onun sırf nominativ funksiyası, terminin anlayışdan və yaxud denotatdan asılılığı və onların sistemliliyi ilə xarakterizə olunur.

Bu şərtlərin pozulması terminologiyada paralellərin yaranmasına səbəb olur. Halbuki, müxtəlif sistemlər arasındakı paralelliklər özlüyündə dublet yaratma potensialını əks etdirən interleksemlərlə bərabər, dillərarası müvazilik situasiyasını da ehtiva edir. Yəni, sonuncuda maraqlı olan cəhətlər

həmin müvazilik hallarındakı daxili və xarici forma fərqliliyi, eləcə də semantik interpretasiya spesifikliyini əks etdirir. Nümunələrdən də göründüyü kimi, bu kimi hallarda həm sistem daxili, həm də sistemlərarası leksik paralelizm situasiyalarını təsbit edilməsi mümkündür. Həmin situasiyalarda konkret bir dil sistemi çərçivəsində gerçəkləşən və dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtlənən müvazilik situasiyaları özünü əks etdirirsə, paralelliğin yaranmasında iki situasiya - milli dilin imkanları əsasında yaranan və alınma variantlar hesabına yaranır və istənilən məqamda tam mənada bir-birinin əvəzinə işlənir. Terminologiyada paralel şəkildə işlənən terminlərin olması işarələrin seçilməsi prosesinin axıra çatdırılmadığını, terminoloji sistemin hələ qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən bir kimi çıxış edir. Yəni, terminologiyada paralellik qüsurlu hal sayılsa da, onun mövcudluq faktını inkar etmək qeyri-mümkündür. Belə paralellərin unifikasiyası dilin inkişafı istiqamətində ən mühüm problemlərdəndir. Standartlaşma prosesində bu dəyişikliklər müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında tənzimlənəlməlidir. Bu proses öz növbəsində Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına uyğun aparılmalıdır.

Terminologiyada alınmaların alındığı dildə söz yaradıcılığında iştirakında sosial amillərdən biri də terminoloji vahidlərin dəyişməsi (əvəzolunması) prinsipidir.

Terminoloji vahidlər bir dildən başqa dilə daxil olarkən dəyişikliyə məruz qala bilər. Digər dildən terminoloji vahidlərin alınması prosesini sürətləndirən amillərdən biri söz alan dildə struktur cəhətdən oxşar, analogi terminlərin yaranmasına meyildir. Odur ki, sözalma, eyni zamanda, bir terminin digər konkret terminlərlə əvəz olunması yollarından biridir. Lakin bir çox terminlərin alınma terminlərlə əvəz edilməsi həmişə müsbət nəticə vermir. Belə hallarda ayrı-ayrı terminlərin dildə möhkəmlənməsi üçün hansı imkanlara ma-

lik olduğu nəzərə alınmalıdır. Belə ki, elmi-texniki tərəqqi, elm sahələrinin inkişafı yeni anlayışları ifadə edən alınmaların müxtəlif dillərdə tərcüməsini zəruri edir. Bu prosesdə anlayışın düzgün ifadəsi ilkin dövrdə paralellər yaranır və bununla yanaşı, tərcümə problemləri də yaranır. Belə dil problemlərinin kəskinləşməsi onun həlli yollarını araşdırmaq zərurətini də meydana çıxarır.

Avropa mənşəli termin-sözlərin tərcüməsi zamanı sözlərin mənşəyini, məna yükünü, onun digər dillərdəki sinonimlərini və işlənmə məqsədini dəqiqləşdirdikdən sonra Azərbaycan dilində uyğun ekvivalentini verməlidir. Belə bir ümumi fikir mövcuddur ki, tərcümə zamanı tərcüməçi aşağıdakıları nəzərə almalıdır (228, 116; 241, 24).

- Sözü və ya ifadənin əsas əlamətlərini;
- Sözü məna çalarlarını;

Əslində ifadə olunan sözün və yaxud ifadənin əsas əlamətlərinin nəzərə alınması onun lingvistik xüsusiyyətini də müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Aydın ki, hər hansı bir tərcümə də əsas məqsəd anlayışın ekvivalentini düzgün müəyyənləşdirərək ictimai tələbatı ödəməkdir. A.F.Şiryayevin fikrincə, tərcüməçi öz fəaliyyəti zamanı şəxsi motivə söykənən tələbatdan çıxış etmir, əksinə onun fəaliyyəti sosial xarakterlidir (241, 29).

Qeyd etdiyimiz kimi, tərcümə fəaliyyəti xüsusilə ötən əsrin sonlarında və iyirmi birinci əsrin əvvəllərində dünyada baş verən ictimai-siyasi və iqtisadi dəyişikliklərdən sonra daha da aktuallaşmış, ona qarşı tələbat artmışdır. Elmi-texniki tərəqqinin həyatın müxtəlif sahələrinə güclü təsir etdiyi bir dövrdə elm, mədəniyyət, texnika sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq da güclənmişdir. Dünyada baş verən misilsiz dəyişikliklər ölkələr və yeni dövlətlər arasında görünməmiş əlaqələrin, müxtəlif dilli cəmiyyət və xalqların bir-biri ilə münasibətlərinin inkişafına güclü təkan vermişdir. Belə bir

şəraitdə tərcümənin rolunun artmasını görməmək mümkün deyil. Məhz bu baxımdan tərcümə xalqların və dövlətlərin iqtisadi, siyasi-ictimai, elmi, mədəni-kütləvi və s. münasibətlərinin tərəqqisinə xidmət göstərən bir vasitəyə çevrilmişdir.

A.V.Fedorovun fikrincə, tərcümənin məqsədi xarici dili bilməyən oxucuya, dinləyiciyə rast gəldiyi mətnlərdə, şifahi nitqdə başa düşmədiyi söz və ifadələri izah etmək, onları yaxından tanış etməkdir (228,17).

A.D.Şveytser tərcüməni dillər və mədəniyyətlər arasındakı kommunikasiyada bir istiqamətli və iki fazalı proses adlandırır. Bu prosesdə tərcümə nəticəsində ilkin mətdən ikinci mətn doğulur. Həmin ikinci mətn birinci mətni və yaxud sözü əvəz edir (239, 70). Belə bir ümumiləşdirici fikir vardır: tərcümə eyni dildə danışmayan insanlar arasında ünsiyyət yaratmaq tələbatından doğur. Deyilənləri ümumiləşdirsək, tərcümə kompleks prosesdir.

Fikrimizcə, əsildə olan fikrin düzgün və dəqiq verilməsi və ya ötürülməsi zamanı təkcə sözün və ya ifadənin qarşılıqlı variantını tapmaq kifayət deyildir. Burada tərcüməçi həm də həmin söz və ifadələrin qrammatik, orfoqrafik, fonetik, qrafik, leksik-semantik əlamətlərinə diqqət yetirməli, mənə dilin üslubi xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıdır. Tərcümə dəqiq və dolğun ifadəni verir, bir dildən başqa dilə ötürülən fikri, ifadəni, sözü tərcümə edilən dilin bütün normalarına uyğunlaşdırmaq tərcümənin nə qədər çətin proses olduğunu göstərir.

Bu qəbildən yanaşsaq, son illər KİV-in dilində yer alan çoxsaylı yeni termin-söz və ifadələrin mənimsənməsi və alınması prosesində, onların yeni məna çalarlarının meydana çıxmasında tərcümənin birbaşa rolu var.

Tərcümənin xüsusi spesifikasiyasını və onun sosial tələbatı ödəmə xüsusiyyətini nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, tərcümə

təkcə tərcüməçi vasitəsilə dil-etnik maneələrinə malik insanlar arasında ünsiyyət deyil, həm də çoxdilliliyi, müxtəlif dil maneələrini aradan qaldıran vasitədir. Tərcüməsiz müxtəlif ünsiyyət vasitələri mövcuddur. Məsələn, təbii işarələr və rəmzlər. İdman meydançalarındakı hakimlərin işarələri, beynəlxalq danışıq kodları, beynəlxalq yol nişanları, riyazi, kimyəvi və s. formullar, qəbul olunmuş beynəlxalq rəmzlər (məsələn, *no smoking!*- *papiros çəkmək olmaz*, *entrance - giriş*, *exit-çıxış*, *metro-yeraltı qatar və s.*) dil vasitəçisi tələb etmir və onların tətbiq sahəsi çox dardır. Bu rəmzlər ikitərəfli canlı məlumat mübadiləsi üçün son dərəcə məhdud imkanlar yaradır.

İyirminci yüzilliyin ortalarından dilçilər tərcüməyə və tərcüməçilik fəaliyyətinə elmi-nəzəri münasibətlərini kökündən dəyişməyə başlamış və bu sahəni sistemli şəkildə öyrənməyə cəhd göstərmişlər. Bu, həmin illərə təsadüf edirdi ki, siyasi-iqtisadi, elmi-texniki ədəbiyyatların tərcümə olunması və yayılması ön plana çəkilirdi. Çünki dövrü ədəbiyyatda, kütləvi informasiya vasitələrində müxtəlif dillərdən daxil olmuş külli miqdarda alınma söz və ifadələr yaranırdı, onların obyekt dildə qarşılıqları, izahları verilmirdi. Bu da ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində çalışan mütəxəssislər, tədqiqatçılar və ümumiyyətlə, geniş kütlə üçün problemlər yaradırdı. O zəmandan dilçilər və tərcümə problemləri ilə məşğul olan nəzəriyyəçilər belə qənaətə gəldilər ki, tərcümənin əsas çətinlikləri və ümumiyyətlə, tərcümə fəaliyyətinin təbiətindəki problemlər sürətlə artır və bu, hər şeydən əvvəl, tərcümə olunan dilin quruluşu və üslub qaydaları ilə şərtlənən vəzifələrdən irəli gəlir. Bu, demək olar ki, indi də mövcuddur və ictimai-siyasi proseslərin axarında, dünyanın dəyişkənlik mənzərəsini «əks etdirən» kütləvi ədəbiyyatda və mətbuat vasitələrində işlənən müxtəlif dillərdən keçmiş söz və ifadələr, terminlər və bütöv tərcümə materialları oxucularda,

məqsədli auditoriyalarda dolaşılıq yaradır, əcnəbi dilin söz və ifadələrinin ana dilimizdəki münasib ekvivalentləri ola-ola, alınmalar daha çox olduğu kimi saxlanılır.

Məlumdur ki, müxtəlif dillərdə müxtəlif semantik sistemlər var və şübhəsiz, bu faktın özü tərcümə zamanı çoxsaylı çətinliklərin meydana gəlməsi mənbəyidir. Hər şeydən öncə, yeni termin-sözlərin tərcüməsi zamanı ümumi qəbul olunmuş aşağıdakı çətinliklər yaranır:

1. Leksik çətinliklər. Bu zaman mənbə dildən gələn bir çox dil vahidlərinin tərcümə olunan dildə (obyekt dildə) müvafiq ekvivalentləri olmur. Buna görə də məna əsas götürülür.

2. Üslubi çətinliklər. Elə söz və ifadələr, söz birləşmələri olur ki, onların tərcümə olunan dildə hər hansı bir variantla ifadə edilməsi məhdudlaşır. Sözüün düşdüyü vəziyyət onun çalarlarını tapmağı çətinləşdirir.

3. Qrammatik çətinliklər. Tərcümədə bəzən dillərdən birinin bu və ya digər qrammatik vasitəsi olmur.

Əlbəttə, tərcümənin predmeti konkret mətn və nitqdır. Tərcümə zamanı mütləq mənbə dildə ifadə olunan söz və ifadənin, yaxud mətnin mənasını başa düşmək lazımdır. Bu zaman tərcümə olunan söz və ifadələr, mətnlər semantik itkilərə məruz qala bilərlər, lakin çalışmaq lazımdır ki, bu, minimum həddə olsun. Tərcümənin ən müvafiq variantları seçilib istifadə edilməlidir.

Əlbəttə, konkret halda tərcümə edilən dilin, məsələn, ingilis dilindəki söz və ifadələrin, terminlərin tam şəkildə ekvivalentlərini vermək də mümkün deyil.

Tərcümə zamanı ekvivalentlərin düzgün seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu, tərcümənin ən çətin vəzifələrindən biri hesab olunur.

Alınma terminoloji vahidləri milli sözlərlə əvəz edərkən Azərbaycan dilinin qanunları nəzərə alınmalıdır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Azərbaycan dili terminologiyasının əsas mənbələrindən birini rus dilindən alınmalar təşkil edir. Rus dilindən alınma terminlərin bir qismi Azərbaycan dilinə yalnız onun kodifikasiya, adaptasiya normalarına müvafiq şəkildə daxil olur, bir qisim terminlərdə isə struktur dəyişmə müşahidə edilir. Belə ki, rus dili modelində müəyyən terminlər bu və ya digər komponentlərinin Azərbaycan dilində özünəməxsus əvəzedicisi varsa, həmin element Azərbaycan dili sözü ilə ifadə olunur, bu da terminoloji səciyyə daşıyan həmin tipli alınmaların mənacə ümumişlək söz yerinə keçməsində mühüm rol oynayır. Bəzi nümunələrə diqqət edək: «yarımfinal» (полуфинал), «yarımkeçirici» (полупроводник), «yarımfabrikat» (полуфабрикат), «tətmətrajlı» (полуметражный), «qısa mətrajlı» (краткометражный), «telekörpü» (телемост) və s.

Söz birləşməsindəki termin-birinci tərəfi şəkilçili, ikinci tərəfi isə şəkilçisiz termin alındıqda Azərbaycan dilində bu terminin tərkibindəki sözlərin yeri dəyişmir. Belə terminlərin tərkib hissələrinə əlavə olunan şəkilçilər təkcə yerini dəyişməklə qalmayıb, həm də vəzifəcə dəyişir. Məsələn: «кабельный канал» - «kabel kanalı», «газовая камера» - «qaz kamerası», «энергетическая система» - «energetik sistem» və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, terminlərə əlavə olunan şəkilçilər həm yerini dəyişib, həm də funksional baxımdan diferensiallaşır. Belə ki, rus dilində terminin birinci tərəfindəki söz, Azərbaycan dilində, ikinci tərəfdəki söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir.

Alınma terminoloji vahidlərin qrammatik dəyişiklik əsasında mənimsənilməsi hallarına da rast gəlirik. Rus dilində bir nitq hissəsinə aid olan termin müasir Azərbaycan dilində bir neçə nitq hissəsinin vəzifəsini yerinə yetirir. Bu dildən alınan terminoloji vahidlərin bəziləri Azərbaycan di-

lində həm isim, həm də sifət mənasında çıxış edir. Məsələn, «*icarə podratı*», «*icarə təşkilatı*» və s.

Hazırkı mərhələdə termin yaradıcılığında terminoloji vahidlərin dəyişməsi (əvəzolunması) prinsipinin böyük rolu vardır. İntensiv əlverişli terminlər də dilə gətirilir və əvəz olunur. Məsələn, «*lider*» sözü «*başqan/rəhbər*» kimi tərcümə edilmişdir. İngilis dilində «*leader*» sözü lüğətdə «*rəhbər, başçı, lider*» kimi izah edilir. Azərbaycan dilində *lider* yalnız «*başçı, rəhbər*» mənalarında deyildir. Bu söz çox zaman müəyyən bir qrupda, dəstədə öncül olanları bildirir. Bu da yalnız başçı və ya birinci şəxs kimi qəbul oluna bilməz. Onun dəqiq mənasının kontekstdən təyin edilməsi mümkündür. Lakin bəzən heç kontekst də dəqiq mənanı vermir. Ona görə də Azərbaycan dilində rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmış «*lider*» terminindən siyasi mənada «qabaqcıl» öndə olan anlayışın ifadəsi üçün istifadə edilir. Terminin alınması dildaxili ekstralinqvistik amillə izah edilə bilər.

Lakin ifadə ilə məzmun arasındakı rabitə pozulanda həmin terminlər dildə lazımsız yükə, dilin xam materialına çevrilir. Həmin rabitənin pozulmasının bir sıra şərtləri mövcuddur. Xüsusilə, lüzumsuz yerə bir sıra alınma terminoloji vahidlərin dilə gətirilməsi digər dilin fonetik özünəməxsusluğu, bəzən də mürəkkəbliyi ilə müşayiət edilir. İctimai və dəqiq elmlərə aid bir çox terminlərdə bu müşahidə olunur. Bu məsələlərə ana dili və elmi dildə termin yaradıcılığı istiqamətində müxtəlif istiqamətdə yanaşılmalıdır. Məsələn, dilçilikdə: «*bərpa*» əvəzinə «*rekonstruksiya*», «*uyğunlaşma*» əvəzinə «*sinqarmonizm*», «*törəmə*» əvəzinə «*derivat*» və s. deyilir.

Dilimizin terminoloji bazasına nəzər salsaq, görərik ki, dilimizə məxsus iki və ya üçtərəkibli bir sözdən ibarət alınma terminlər tərəfindən sıxışdırılır. Məsələn: «*ulu dil*» - «*pro-yazık*»; pedaqogikada: «*yoxlama (yazı işi)*» - «*kontrol*», «*vax-*

tından əvvəl (imtahan)»- dosroçna; istehsalatda: «işburaxma» - «proqul», «normadan artıq və ya istirahət günündə işləmək əvəzinə işçiyə başqa gündə verilən istirahət - «adqul» və s. hətta son dövrlər «dosroçno», «kontrol», «proqul» və «adqul» terminləri daha çox işləkliyi artırmışdır. Bunun səbəbi isə onların azərbaycanca olan variantlarının uğursuzluğu və dilin qənaət meylinin güclü olmasıdır.

Əgər «yoxlama (yazı işi), (kontrol) əvəzinə «sınaq işi», «vaxtından əvvəl imtahan» (допрочны) əvəzinə «erkən imtahan», «adqul» əvəzinə «ehtiyat gün» (adətən, adqul işçinin qazandığı ehtiyat, asudə günüdür, onu lazım gələndə götürür) ifadələrini işlətsək, həmin terminlərin təbii axına yönəlmiş olarıq. Burada əsas məsələ heç də terminin mənşəyi məsələsi deyildir. Əsas məsələ ana dilinin termin yaradıcılığında yeri və başqa mənşəli terminlərin müqavimətinə dözümlü və mübarizəsi məsələsidir.

Son vaxtlar bir sıra lüzumsuz terminlərin dilimizə daxil olmasını ikidilliyin təsiri ilə əlaqələndirmək olar. Bu o demək deyil ki, dilimizdəki terminlərin hamısını ucdantutma milliləşdirək. Bu, kökündən səhv, müvəffəqiyyətsiz bir iş olardı. Birinci məsələ isə, dilimizdə xam material kimi daxil olan terminlərin dilimizin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmasıdır.

Nəticə etibarı ilə qeyd edə bilərik ki, indi daha çox, ictimai-siyasi vəziyyətə müvafiq olaraq termin yaradıcılığında yuxarıda göstərdiyimiz üç sosial amil nəzərə alınır. Elmi-texniki tərəqqi, elmi-mədəni əlaqələr nəticəsində informasiyanın güclənməsi, ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi yardımını, hesablama texnikasının geniş və intensiv tətbiqi, idarəetmə aparatının avtomatlaşdırılması, alim və texniklərin qarşılıqlı əməkdaşlığı və s. məsələlər terminologiyanın vahid formaya salınması və sistemləşdirilməsi zərurətini yaradır.

1.3. Terminoloji leksikada alınmalarda baş verən semantik proseslər

Qeyd etdiyimiz kimi, hər bir dildə yeni alınma sözlər bir qayda olaraq yeni anlayışları, hadisələri adlandırmaq, müəyyən etmək üçün yaranır. İyirminci əsrin yeni söz və anlayışları sırasına *menecment, marketing, spiker, kuluar, terror, impiçment, feminizm* və s. bu kimi sözlər daxil olmuşdur. Əslində yeni alınma termin və ifadələrin, habelə Avropa mənşəli alınma terminlərin əksəriyyəti elmi-texniki nailiyyətlər iqtisadiyyatda, mədəniyyətdə, istehsal münasibətlərində baş verən dəyişikliklər və inkişafı ilə bağlıdır. Bu sözlərin əksəriyyəti cəmiyyətin həyatına, gündəlik məişətinə sürətlə daxil olaraq yeniliklərini itirirlər, fəal lüğət tərkibində cəmləşərək gündəlik nitq vasitəsinə çevrilirlər. Deməli, leksika dilin xarici təsirlərə qarşı daha açıq olan sahəsidir. Cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklər dilin leksik tərkibində öz əksini tapır. Təbiidir ki, müəyyən bir xalqın digər xalqlarla olan əlaqələrinin möhkəmlənməsi, yaxud zəifləməsi bu və ya digər dərəcədə sözləmə prosesinə də təsir göstərir. Buna baxmayaraq, ictimai-iqtisadi və başqa amillərin sözləməyə olan təsiri müxtəlif aspektlərdə özünü əks etdirir. Məsələn, müstəqillik illərində «legitimus» qanuni deməkdir. Məsələn, bu sözün işlənmə dairəsinə fikir verək: «prezidentin legitimliyi»; «...hakimiyyətə gəlmiş qüvvənin legitimliyini tanımağı öhdələrinə götürürlər...» («Azərbaycan» qəzeti); *Elektorat* – latın mənşəlidir, ingilis dili vasitəsilə daxil olub, seçici deməkdir. «...Hökumətin bəxtindən Azərbaycan elektoratı öz üzərində bu cür eksperimentlərə hazırdır...» («Respublika» qəzet), feminizm, ombudsman, kriminal, plüralizm, plüralist, separat-separatizm-separatçı kimi terminlər ictimai-siyasi terminologiyada işləklilik qazanmışdır.

Başqa bir dildən sözlərin səmərəli surətdə alınması pro-

sesi bəzən iqtisadi və mədəni əlaqələrin nisbətən zəif inkişaf etdiyi şəraitdə də baş verir. Əlbəttə, burada digər amillərin fəal təsirini inkar etmək olmaz. Məsələn, ölkənin və dilin siyasi rolu ilə bağlı yaranan yeni aktual hadisələri ifadə edən sözlərin yaranması ilə əlaqədar leksik vahidlərin daim tənzimlənməsi zərurəti yaranır.

Cəmiyyətin xarici ictimai-iqtisadi, siyasi və başqa əlaqələrinin sözləmə prosesinə təsirinin daha tipik forması ayrı-ayrı əşyalarla birlikdə onların adlarının da alınmasıdır. Belə sözlər hər bir dildə alınmaların böyük bir qismini təşkil edir. Sözlün əşya ilə birlikdə dilimizə gəlməsinin səbəbi odur ki, nə söz, nə də onun adlandırdığı əşya dildə yoxdur. Onun üçün hər ikisi yenidir. Bəzən alınma söz həmin dilin müvafiq sözü ilə oxşarlıq təşkil edir. Bu zaman alınma söz özü ilə birlikdə yeni məfhum gətirmir, dildə o məfhumu ifadə edən sözlə birlikdə yaşayır.

Alınmaların digər qismi başqa dillərə xüsusi adlar şəklində keçir: a) coğrafi adlar *-ilk* kəşf edənlərin adı ilə (Ameriko); b) fiziki vahidlərin adı ilə: *om, amper, voltmetr* və s.; c.) kəşf olunan əşyalar onu ixtira edənlərin adı ilə: *dizel, mauzer, makentoj, qalife* və s. (35, 122).

Bəzən anlayışlar ixtiraçıların adı ilə bağlı yaranır. Məsələn, Am-permetr, Viyet teoremi, Nyuton qanunları, Pifaqor teoremi, Fales teoremi və s. Cəbr elminin banisi Qərbdə latınlaşdırılmış Alqoritmus adı ilə məşhur olan Məhəmməd İbn Musa Xarezmi (IX əsr), filosof, astronom və Qərbdə Afienna adı ilə tanınan Əbu Əli İbn Sina (980-1037), filosof, cəbrşünas, həndəsəşünas, sair Ömər Xəyyam (1040-1126), Qərbdə Anaritius adı ilə məşhur olan həndəsəşünas Təbrizi (XI əsr) fəlsəfə, riyaziyyat və astronomiya elmlərini xeyli inkişaf etdirmişdir (79, 15-16).

Daxili amilə cəmiyyətin sosial-iqtisadi, siyasi ukladı, mədəni inkişafında baş verən bütün təsirlər aiddir. Xarici

amil isə mücərrəd təfəkkürün inkişafıdır. «Xarici-dilə əhatəsində olduğu başqa dillərin təsiridir və məhz bu anlamda dil əlaqəliliyi, dil birliyi, dil substratı, adstratı, superstratı, dillərin çarpazlaşması, qarşılıqlı təsir problemləri yaranır» (71, 25).

Substrat – iki dilin çarpazlaşması nəticəsində qalib dilin tərkibində qalan məğlub dil ünsürləridir.

Superstrat – yerli xalqın dilində gəlmə xalqın dilinin ünsürləri, izləridir.

Adstrat – müxtəlif dillərdə danışan xalqların uzun müddət eyni ərazidə və ya qonşuluqda yaşaması nəticəsində meydana gələn ikidillilik növüdür.

Dillərin çarpazlaşması isə dillər arasında qarşılıqlı əlaqə növüdür. Bu əlaqə zamanı dillərdən biri qalib gəlir, digəri isə məğlub olur. Lakin məğlub olan dil bir dəfəlik sıradan çıxmır, bəlkə qalib dilin fonetik quruluşunda, sözdüzəltmə qaydalarında, lüğət tərkibində, sintaktik konstruksiyalarında müəyyən iz buraxmış olur. Çarpazlaşmanın ən bariz nümunəsi kimi ingilis dili göstərilir. Belə ki, ingilis dili öz əsası ilə german dillərinə daxil olsa da, onun tərkibində roman dillərinə məxsus substrat ünsürlər də çoxdur (267, 331). Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, dillərin çarpazlaşması terminini ilk dəfə A.Şleyxer işlətmişdir.

Müasir Azərbaycan dili lüğət tərkibində ərəb-fars dillərindən alınmış terminlərlə yanaşı, Avropa mənəbli terminlərin də müxtəlif kəmiyyət göstəricilərinə malik olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Cəmiyyətimizdə baş verən bir sıra ictimai-siyasi, tarixi hadisələr, xüsusilə əsrin müqaviləsi-neft kontraktları və s. təbii olaraq Avropa mənşəli terminlərin dilimizə gəlməsini gücləndirmişdir. Maraqlı cəhət odur ki, həmin terminlərin bir qismi vasitəsiz alınmalardır. Məsələn: *internet, menecer, bank, bankomat, referendum, ratifikasiya, plüralizm, qrant, sammit, bonus, investisiya, konsor-*

sium, konvensiya və s.

Avropa mənşəli yeni alınma terminlər semantik xüsusiyyətlərə görə də bir-birindən fərqlənir. Bu təsnifata görə alınma termin-sözləri, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Anlayışa görə təsnif. Burada alınma terminlərin hərfi mənası bir qayda olaraq dəyişmiş və adətən hər hansı bir söz birləşməsi tərkibində müxtəlif mənşəli alınmalarda terminin hərfi mənası anlayışın spesifikasını müəyyənləşdirir. Məsələn, *indeks* və *balans* terminləri müxtəlif sözlərlə birləşdikdə hərfi mənalarını saxlamaqla, müxtəlif mənalı anlayışlar ehtiva edir: *büdcə balansı, aylıq balans, aktiv balans, illik balans, insan indeksi, büdcə indeksi* və s. *Balans* sözünün mənası belədir: daim dəyişməkdə olan hər hansı bir hadisə və prosesin nisbətini və tarazlığını xarakterizə edən göstəricilər sistemi. *İndeks*: riyazi ifadəyə daxil olan hərfin sağ tərəfində rəqəm və ya hərflə yazılmış göstərici. Qohum olmayan sistemlərdə işlənən tərkiblərdə *indeksin* hərfi mənası ilə həqiqi mənası arasında müəyyən fərqlər vardır.

2. İlk mənalarını qoruyub saxlamasına görə də alınma terminləri iki qrupa bölmək olar: a) birinci qrupa daxil olan alınma terminlər hər iki dildə mənalarını saxlayırlar. Məsələn, *Makroiqtisadiyyat* – İqtisadiyyat elminin bir sahəsidir. Ümumiləşdirilmiş (yekun) iqtisadi göstəricilər (aqreqatlar) əsasında iqtisadiyyatı həm bütövlükdə, həm də onun mühüm məcmusu olan ev təsərrüfatı, biznes, dövlət bölmələrini və s. öyrənir. Makroiqtisadiyyatın vəzifəsi iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətini, quruluş sxemini və iri göstəricilər arasında iqtisadi əlaqələri əks etdirməkdən ibarətdir; *Manşet* – Qəzetin ön səhifəsində ən vacib xəbər üçün ayrılmış yer; qəzetin birinci səhifəsinə çıxarılaraq xüsusi təqdimatla verilən məlumat, diqqəti cəlb edən yazı; *matrisa* – İki ölçülü verilənlər massası olub, hər bir elementin yerləşmə nöqtəsi bir mənalı olaraq uyğun sətir və sütunun kəsişməsi ilə xarakterizə olu-

nur; markitant – Ordunu yürüdə müşayiət edən, ərzaq ehtiyatı və içkilərlə təmin edən xırda alverçini göstərən tarixi termin. Çox vaxt markitantlar qadınlar olurlar; *menecer* – Şirkətin fəaliyyətində idarəetməni həyata keçirən şəxs; müxtəlif sahələrdə idarəetmənin təşkili məsələləri üzrə mütəxəssis; menecment – İstənilən sahədə məhsuldarlığa nail olmaq üçün səmərəli idarəetmə; idarəçiliyin forma, metod, vasitə və prinsiplərinin məcmusu.

a) ikinci qrupa daxil olan termin-sözlər ya əvvəlki mənasını qismən saxlayır, ya da tamamilə yeni məna və məzmun kəsb edir (məsələn, *fermer, dekret, ekspress* və s.). Məsələn, *Faktoring* – 1. bank fəaliyyətində-müştərilərin (fiziki və ya hüquqi şəxslərin) kapital dövriyyələrinin kreditləşməsini və komisiyon-ticarət əməliyyatlarının elementlərini birləşdirən bank əməliyyatıdır. Faktoring həm bank idarələrinin, həm də müştərilərin risk səviyyələrinin optimallaşdırılması məqsədilə, debitor borclarını inkasso edilməsini birləşdirir. Banklar müqavilələr əsasında faktoringi həyata keçirirlər. Bu zaman tədarük olunan əmtələrə, yerinə yetirilən işlərə, göstərilən xidmətlərə görə tədarükçünün ödəniş tələbləri üzrə ödənişlərin alınması hüquqi banka verilir. Belə hallarda bankın birinci vekseli əldə etmək imkanına diqqət yetirmək vacibdir; 2. Ticarətdə və satışda-komisiyon əməliyyatıdır. Bu zaman bir şirkət əmtəə tədarük edənə, ondan müştərinin debitor borclarını almaqla, ona müvafiq faizlərlə (komisiyon) kredit verir. Mahiyyətinə görə, belə ticarət borc öhdəlikləri ilə olan ticarətdir. İxtisaslaşdırılmış xüsusi kompaniya tərəfindən müştərinin debitor borclarının alınaraq, borc verilməyə fiziki, yaxud hüquqi şəxsin hesabına keçirilməsi mənalığında işlənir. Yaxud da, *Marketing* – 1. Məhsul istehsalını artırmaq və istehlakçı tələbatına fəal təsir göstərmək məqsədi ilə bazarın öyrənilməsi üzrə tədbirlər sistemi. 2. Tələbatın ödənilməsinə yönəldilmiş və bazar konyukturu haqqında

məlumat əsasında həyata keçirilən, bazarın öyrənilməsi, əmtəə və xidmətlərin istehsalı və satışının idarə edilməsi və tənzimlənməsi üzrə fəaliyyətdir;

Göründüyü kimi, bu termin iqtisadiyyatda iki ayrı-ayrı anlayışları ifadə edir. Bu təsnifat əsasında yeni alınmaların reseptor dildə işləkliyi aydınlaşır, milli dilin tələblərinə uyğun gəlib-gəlməməsi və konkret olaraq hansı formada dilə qəbul edilməsi məsələləri müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan dilində yeni alınma termin və ifadələri ən geniş tətbiq sahələrinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1. *ictimai-siyasi və iqtisadi leksika*.

Siyasi leksikaya dair alınma və törəmə sözləri siyasi partiya və cərəyanların, hərəkətlərin, vəzifəli şəxslərin vəzifə və rütbə adları, hökumət strukturlarının adlarını və s. aid etmək olar. Məsələn, *demokratlar, demkonqres, demokratik alyans, liberal-demokrat, patriotizm, blokada, novator, koalisiya, instansiya, terror aktı, sanksiya, neofaşist, ekstremist və s. siyasi mənə daşıyan alınma terminlər bu qəbildəndir. Elektorat, veto, parlament, referendum, sammit* və s. terminlər isə seçki sistemi ilə bağlı olan siyasi yönlü alınma sözlərdir. *İctimai-siyasi və iqtisadi leksika* anlayışı dedikdə, elə söz qrupları nəzərdə tutulur ki, bunlar ictimai-siyasi, iqtisadi proseslər fonunda dilimizin fəal lüğət tərkibinə keçmiş, lakin xalqın şüuruna, onun dil qavrayışına hələ tam uyğunlaşmamışdır. Bu sözlərin qavranılmasının əsas və mühüm xüsusiyyəti ondadır ki, onlar məhz yeni söz və söz birləşmələri kimi, yaxud əsasən Avropa dilləri vasitəsilə daxil olmuş alınma terminlər kimi qəbul olunur. Yeni sözlərin mənə tutumu, mənə çalarları çox vaxt aydın olmur onların izahı və tərcüməsi olmadığından yazılı və şifahi nitqdə çətinliklər yaradır, buna görə də onların açıqlanması, qarşılıqlı variantları tələb olunur. Məsələn, *faks-modem* – faksimil ismarıcların ötürülməsi və qəbulu üçün modem. *Faksimil* və da-

nışıq siqnallarını eyni telefon kanalı ilə ötürən və qəbul edən qurğu; *faks-server* – dialoq rejimində faks sənədlərini qəbul və ya ötürən xüsusiləşdirilmiş server; *faktoqrafiya* – hər hansı elmi məlumatın, jurnalist məhsulunun sənədli əsası.

Son dövrlər Azərbaycan dilinin leksikasında ilişgə (əlaqə), bilgin (alim), bağımsızlıq (müstəqillik), bilgi (məlumat), durum (vəziyyət), olay (hadisə), dartışma (mübahisə), başkan (rəhbər), yatırım, yazar, para, suç, sayın, öndər, tanıtım, ünlü, uçaq və s. sözlərin işlənməsi Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə bağlıdır. Bu məsələyə bir qədər geniş və elmi izah verək. Əvvəla qohum dillərdən bir-biri ilə doğma olduğu üçün onları tamamilə yad ünsür hesab etmək olmaz. Məs., Avropa mənşəli «*auditor*» sözü ilə türk mənşəli, «*olay*» sözünün dilimizdəki mövqeyi eyni deyildir. Ona görə ki, «*olay*» sözü Azərbaycan dilinin fonetik, qrafik, qrammatik, leksik və sintaktik strukturuna elə doğmadır ki, həm orfoepik cəhətdən, həm də dil faktoru kimi yad səciyyə daşımır. «*Auditor*» sözü isə orfoepik cəhətdən diqqəti cəlb edir. Əvvəla qoşa saitlidir, həm dodaqlanan, həm də dodaqlanmayan saitin ardıcıl hecalarda mövqe tutması Azərbaycan dilinin orfoepik xüsusiyyətlərinə uyğun deyildir. Deməli, «*auditor*» sözü Azərbaycan dilində mənimsənilməsi baxımından «*olay*» sözünə nisbətən daha çox yad ünsürdür.

Publisistik üslub üçün xarakter olan siyasi leksika elə qrup alınma terminlərə deyilir ki, bu termin və söz birləşmələri siyasi fəaliyyət sahələrini, dövlət quruculuğu, inzibati-təsərrüfat, qanunvericilik və icraedici orqanlarının iş fəaliyyəti sahələrini əhatə edir. Ümumiyyətlə, həm siyasi-ictimai, həm də iqtisadi sahədə alınan yeni termin və söz birləşmələrini alınma zamanına görə iki tipə ayırmaq olar: Birinci tip terminlər müəyyən mənada köhnə, lakin yeni siyasi və iqtisadi sistemin dəyişilməsi dövrü üçün aktual olan sözlərdir.

İkinci tip termin – sözlərə son illər bütün dünyada gedən

proseslərlə, ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı yaranmış yeni anlayışlar, terminoloji birləşmələrə aiddir. (Məsələn, *marketing*, *baykot*, *hegemon*, *apelyasiya*, *gender*, *qlobalizm* və s.)

Prezident sözü birinci tip termin - sözlərə aiddir. Sovet İttifaqı dağılandan sonra keçmiş sovetlər məkanında ən çox dəbdə olan sözlərdən biridir. *Prezident* sözünün alınması SSRİ-də baş verən siyasi və iqtisadi sistemin dəyişilməsi ilə bağlıdır və bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda da yeni vəzifənin və anlayışın (əslində bu, köhnə söz idi, yeni reallıqlara görə Azərbaycanda da yarandı) adını bildirdi və dilimizdə ən işlək sözlərdən birinə çevrildi. Ekstralingvistik amillər bu sözü daha da aktuallaşdırdı.

Mer, *spiker*, *reytinq*, *lider* və s. bu kimi ingilis dili vasitəsilə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş sözlər də yeni sistem dəyişiklikləri ilə bağlıdır. Məsələn, *Bakı meri*, *Bakı meriyası* və s. birləşmələr bu siyasi dəyişikliklərdən sonra KİV-də işlənməyə başladı. *Bakı meri alınma* söz birləşməsi şəhərin *başçısı* mənasını verir. Əvvəllər *şəhər icra başçısı*, *şəhər icraiyyə komitəsi sədri* kimi işlənən vəzifə titullarının adlarından imtina edildi. Bir çox kütləvi informasiya vasitələri şəhərlərin icra başçılarını da «*mer*» kimi təqdim edirlər. Halbuki rəsmi sənədlərdə bu şəhərlərin *başçı* vəzifəsi titulu tamam başqa mənanı ifadə edir.

Son dövrlərdə dövrü mətbuatda *protest* (etiraz), *sanksiya* (icazə) kimi rus və Avropa mənşəli sözlər işlənir. Məsələn, Prokuror sanksiya verdi, vəkil protest etdi. Biz hesab edirik ki, bunların əvəzinə icazə və etiraz kimi hüquqi terminlərin işlənməsi məqbuldur.

Siyasi yönümlü sözlər qrupuna nomenklatura adları-məmur, idarə, təşkilat, ərazi və s. ilə yanaşı, elektoral və marketing texnologiyasının terminoloji adları, siyasi partiya və cərəyanların, təşkilatların adları, siyasi jarqonlar, hüquq ter-

minləri, dövrü mətbuat tərəfindən istifadə olunan digər siyasi-ictimai anlayışlar, siyasi-ictimai proses və anlamların adları, inzibati-təsərrüfat yönümlü sözlər, hüquq jarqonları və s. daxildir.

Əlbəttə, siyasi-ictimai alınma leksikonlarını biri-birindən dəqiqliklə ayırmaq çox çətindir, çünki siyasi leksika demək olar ki, son on il ərzində həyatımızın bütün sahələrinə nüfuz etmişdir və dilimizin texnoloji cəhətdən bütün çalarlarından istifadə etmək imkanlarına malikdir.

Bu gün siyasi-hüquqi yönlü termin və söz birləşmələri kimi kütləvi surətdə qəbul edilən elə alınmalar vardır ki, vaxtilə bu terminləri «burjua cəmiyyəti» nə xas olan, «burjuaziya» reallığından doğan sözlər kimi izah edirdilər. Hətta bəzi elm sahələri belə (*futurologiya, genetika, kibernetika* və s.) «burjua elmləri» sırasına daxil idilər. Lakin son dövrlərin Azərbaycan gerçəklikləri zəminində aktuallaşmış bu tip terminlər artıq tam surətdə işləklilik qazanmışdır. Məsələn, «*kriativlik*» sözü latın mənşəlidir, ingilis dili vasitəsilə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. *Legitim* sözü də son illərdə aktuallaşan termin – sözlərdəndir; Separatçı – dövlətdən hər hansı bir ərazinin ayrılmasını tələb edən, yaxud bunun tərəfdarı olan şəxsdir. *İnauqurasiya* sözü də fəal alınma terminidir. Dövlət başçısının vəzifəyə başlaması mərasimidir. Mətbuatda bu sözdən də geniş şəkildə istifadə edilir və bu alınma söz də mətbuatın ictimai-siyasi leksikasına çevrilmişdir; *Ombudsman*- mənşəcə İsveç sözüdür – *ombudsman* mənası bir kəsin maraqlarının müdafiəçisi deməkdir. Bu sözün də məzmunu, məna tutumu dəyişmişdir. *Ombudsman* sözünə izah verilərkən qeyd olunurdu ki, bu, bir sıra burjua ölkələrində parlamentdə xüsusi vəzifə tutan şəxsdir. Bu şəxs dövlət orqanlarının hərəkətlərinə nəzarət etməklə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəçisi rolunda çıxış edir. Lakin indi bu sözün siyasi mahiyyəti tamamilə dəyişmiş,

hətta Prezident fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında *Ombudsman* vəzifəsi təsis edilmişdir. İndi Azərbaycan Respublikasının *Ombudsman*- vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının dövlət təşkilatları tərəfindən pozulması hallarından qorumaq, onların müdafiəçisi kimi çıxış etmək vəzifəsini həyata keçirir; *Ekstradisiya* – (*ex traditio* – ötürülmə, verilmə) - dövlətin ərazisində onun qanunlarını pozmuş xarici vətəndaşın öz dövlətinə verilməsi, qaytarılması deməkdir. Bu, beynəlxalq hüquq terminidir, Azərbaycan dilində yeni şəraitlə bağlı istifadə olunmağa başlanmışdır. Lakin diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri də siyasi leksika bir terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsidir; *Memorandum* – 1) müəyyən məsələ ilə bağlı tərəflərin prinsipial razılığını əks etdirən diplomatik sənəd; beynəlxalq münasibətlərdə xatırlatma notası; konkret məsələ ilə bağlı hökumətin mövqeyini detallı şərh edən diplomatik yazışma forması; 2) ticarətdə müxtəlif məsələlərə dair xəbərdarlıq və xatırlama məktubları; *Diplomat* – 1) xarici hökumətlərdə təmsil olunmaq, danışıqlar aparmaq və əlaqə saxlamaq üçün təyin edilmiş dövlət nümayəndəsi, diplomatiya fəaliyyətini həyata keçirən şəxs 2) yastı çamadan formasında portfel; 3) insanlara xüsusi məharət və bacarıqla davranmaqla öz məqsədinə çatan adam. Eyni anlayışın müxtəlif anlayışları ifadə etməsi mənə dolaşığına səbəb olur və terminoloji tələblərə cavab vermir.

Alınmalar işlənmə sahəsinə görə ictimai leksikada da mühüm yer tutur. Siyasi və ictimai leksikanı bir-birindən fərqləndirmək çox çətinidir. Müasir dövrdə siyasi-leksik vahidlər həyatımıza o qədər nüfuz edib ki, artıq bu terminlər ictimailəşib, gündəlik nitq proseslərində, dövrü mətbuat dilində, məişət üslubunda da istifadə olunur. Bununla belə, elə fəaliyyət sahələri var ki, onları siyasi yönlü hesab etmək olmaz. Bu baxımdan ictimai leksika dedikdə, dövrü mətbuatda istifadə olunan elə qrup alınma sözlər nəzərdə tutulur ki,

bunlar ictimaiyyətin əksər qrup və nümayəndələri tərəfindən qəbul edilir, ümumi istifadə vasitəsinə çevrilir. Mədəni-kütləvi proseslərin, tədbir və hərəkətlərin adlarını ifadə edən alınma sözlər qrupuna aşağıdakı fəaliyyət sahələrində işlənən termin-sözlər daxildir:

Elm – politologiya, sosiologiya, naturalist, idealist, fetişizm, plutokratiya, induksiya, deduksiya və s.;

Texnika – avtoşop, *heliokopter və s.*; mədəniyyət -*best-seller, klip və s.*;

İncəsənət - *disk, diskoteka, dizayn, dizayner, top-model və s.*;

Dini terminlər - *papa, baptist, monarx, konfessiya və s.*;

Sosial həyat, nəqliyyat və küçə hərəkəti qaydaları, audio-video vasitələri ilə bağlı - *trafik, pik, videomaqnitofon, fotomodel və s.*;

Xidmət -*servis, vip-servis, Azərsell, abonent, abonoment və s.*;

Tibb -*medikal sentə, ambulans, medseris, interMed və s.*;

Təhsil – *test, maqistr, kollec, litsey, bakalavr, doktorant*;

İnformatika - *kompüter, internet, sayt, veb-sayt, provayder və s.*

2) İqtisadi leksika

Dövri mətbuatda işlənən iqtisadi yönlü alınmalara daxil olan termin-sözlər yeni iqtisadi informasiyanı ifadə edən terminlərdir. Bu tipli termin-sözlər həm birinci, həm ikinci tipə aid edilə bilər. Bu termin-sözlərin bəziləri rus dili vasitəsilə, bəziləri isə ingilis dili vasitəsilə dilə daxil olur və yeni sistem dəyişiklikləri nəticəsində Azərbaycan cəmiyyəti üçün aktuallaşmışdır. Onlardan bəziləri isə tamamilə yeni mənə kəsb etmişdir. İqtisadi leksikaya dair yeni alınma, termin-sözlərə mətbuat dilində işlənən *market, marketing, kredit, ssuda, biznes, şou-biznes, kommersiya, eksport və s.* aid

etmək olar. İqtisadi terminlər də mənə genişlənməsi nəticəsində bir neçə anlayışı ifadə edir. Məsələn, *lisenziya* – 1. Xarici ticarət əməliyyatlarının aparılması üçün səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən verilən icazədir; 2. Hər hansı fəaliyyət növü və yaxud ayrı-ayrı əməliyyatlar, məsələn, fərdi tibbi iş, balıq tutulması, heyvanların vurulması və s. üçün səlahiyyətli dövlət orqanları və müstəsna mülkiyyət hüququna malik olan sahibkarlar tərəfindən verilən icazədir; 3. Lisenziyalı – sahibkara bu və ya digər sənaye mülkiyyətindən (ixtira, əmtəə nişanı, sənaye nümunəsi və s.) və yaxud nou-haudan istifadə üçün maraqlı şəxsə (lisenziya alana) müəyyən şərtlər və razılaşdırılmış ödənişlər əsasında müstəsna hüquqların verilməsidir. 4. Konsessiyalara, patentlərə, ticarət nişanlarına və oxşar hüquqlara ümumi investisiyadır. Yaxud da, *diskont* – 1. Qiymətli kağızın hal-hazırda fond birjasında satıldığı qiyməti, onun cari birja məzənnəsi ilə onun nominal, yaxud geri alınma qiyməti arasındakı fərq. 2. Valyutanın forvard məzənnəsi ilə nağd ödəniş məzənnəsi arasındakı fərq. 3. Əmtəənin təqdim edilmə tarixlərinin müxtəlifliyindən irəli gələn qiymət fərqi. 4. Standart tələblərə, yaxud müqavilə tələblərinə cavab vermədiyindən əmtəə qiymətindən güzəşt. 5. Ödəmə vaxtına qalmış müddətə görə faizlərin çıxılması ilə vekselin bank, yaxud özəl şəxs tərəfindən alqısı. 6. Bazardakı vəziyyəti nəzərə alaraq qiymətdən güzəşt. 7. Faizləri və xərcləri hesablamaqla qiymətli kağızın bank tərəfindən alqısı üzrə bank əməliyyat; Bu terminlərin eyni sahədə müxtəlif anlayışları ifadə etməsi həmin sahədə mənə anlaşılmaqlığına səbəb olur. Siyasi və ictimai leksikanı birbirindən fərqləndirmək çox çətindir. Müasir dövrdə siyasi və ictimai leksik vahidlərlə yanaşı iqtisadi terminlər də həyatımıza o qədər nüfuz edib ki, artıq bu terminlər ümumişlək leksik vahidlərə çevrilmişdir.

Beləliklə, iqtisadi yönlü alınma termin-söz və söz birləş-

mələrini ən çox aşağıdakı fəaliyyət sahələrində işləklilik qazanmışdır: Bank-maliyyə işi (*inflyasiya, birja, bankomat, denominasiya, depozit* və s.); Kənd təsərrüfatı (*fermer, irriqasiya* və s.); Neft-qaz sənayesi (*konsorsium, petrol, barrel* və s.) - Ekologiya və ətraf mühit (*ekologiya* və s.) Xarici ticarət (*eksport, import* və s.); İqtisadi əlaqələr (*biznes-plan, biznesmen, privatizasiya, investisiya* və s.); Qiymətli kağızlar və valyuta birjası (*vauçer, veksel, fond birjası, auksion* və s.); Marketing və menecment (*menecer, menecment* və s.); Vergi və sığorta (*taks* və s.); Gömrük xidməti (*deklarasiya* və s.);

Mətbuatda ictimai-siyasi anlayış ifadə edən *oligarx, oligarxiya* terminləri işləklilik qazanmışdır. *Oligarxiya*-yunan mənşəlidir, rus dili vasitəsilə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Mənası *azlığın, bir neçə nəfərin hakimiyyəti* deməkdir. Bu sözün bir mənası da *iri kapital sahibidir*, hakimiyyətə, siyasətə və ölkə iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərən iri kapital sahibi. Əvvəllər qədim Spartada dövlət idarəçiliyində payı olan *şərikli hökmdar* mənasında işlənmişdir. Məsələn, mətbuatda *maliyyə oligarxiyası* anlayışı ilə bir *qrup maliyyəçi-istismarçının siyasi və iqtisadi hökmranlığını* nəzərdə tutulur. Bu söz birləşməsinə ayrı-ayrı elmi-kütləvi ədəbiyyatda rast gəlmək olar, buna baxmayaraq, *maliyyə oligarxiyası* ifadəsi kütləvi şüurda hələ tam şəkildə mənimsənilmişdir. Lakin mətbuatın dilində isə bu ifadəyə tez-tez rast gəlmək olur. Qəzetlər bir neçə iri sahibkarın maliyyə hökmranlığını oligarxiya adlandırılmasına əsas verir. Sahibkarlardan bəziləri bir neçə iri qəzet və jurnalların payının bir hissəsini də əllərində cəmləşdirmişlər. Göründüyü kimi, bu söz də zərurətdən yaranmışdır və onu başqa cür sözlərin ekvivalentlərini, qarşılıqlı variantlarını, yaxud tərcüməsini tapmaq çətinidir. Çünki bu termin-söz beynəlmiləl xarakterlidir və transliterasiya yolu ilə dillərin əksəriyyətində istifadə olu-

nur.

Bu fikirləri *elektorat* sözü barədə də demək olar. Mənası *seçici* kimi tərcümə olunur. Köhnə, sovet dövrünün lüğətlərində bu leksem qeydə alınmayıb, lakin rus lüğətçiləri Lixin və Petrovun 1949-cu ildə nəşr etdikləri sözlükdə bu termin *elektor-seçici* kimi tərcümə edilmişdir (288, 216). *Elektor və elektorat* sözləri ilə yanaşı, 1949-cu ildən bəri keçmiş MDB məkanında çapdan çıxan lüğətlərdə *elektorat* sözüne rast gəlinmir. Amma bir fakt danılmazdır ki, ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq KİV səhifələrində fəal olaraq bu sözdən istifadə olunmağa başlanmışdı. Azərbaycanda müəyyən seçkilər zamanı bu termindən geniş şəkildə istifadə olunur.

Elektorat termini ilə yanaşı *reyting*, *populist*, *populizm* və s. alınma termin-sözlər də mətbuat səhifələrində özünə geniş yer almışdır. *Reyting* və *populist* sözlərinə yaxın keçmişdə «*burjuaziya*» termini kimi baxırdılarsa, artıq son on ildə bu sözlərin məna çalarları daha da zənginləşmiş və o, digər alınma sözlərdən fərqləndirilmir. *Referendum* sözü də bu qəbildən olan sözlərdəndir.

Spiker sözü köhnəlmiş alınma sözlərdəndir, lakin son dövrlərdə mətbuat səhifələrində bu sözün aktuallaşması, fəallaşması ölkəmizin müstəqillik dövrünə təsadüf edir. Qeyd edək ki, *prezident* sözündən fərqli olaraq *spiker* məmurun rəsmi nomenklatura adı kimi tətbiq edilmir. Azərbaycan dilində *spiker* parlamentin, Milli Məclisin Sədridir. *Parlament* sözü də nomenklaturalı qanunverici orqanın rəsmi adı kimi işlənir. Lobbist və lobbi sözləri ingilis mənşəlidir, sonuncunu həm də kuluarlar kimi təqdim edirlər. Bu termin-sözlər də Azərbaycan dilində yeni səslənən ingilisdilli alınmalarıdır.

Müstəqillik qazandığımız illərə qədər çap olunmuş lüğətlərdə bu sözlərə rast gəlinmir. Bu sözlər əvvəllər yalnız elmi işlərdə nadir qəzet sərlövhələrində, felyeton başlıqla-

rında istifadə olunurdu. Qeyd edək, *lobbi* sözü «qərb parlamentarizmi», «qərb cərəyanı» kimi qələmə verilərək mənfi mənada başa düşülürdü. Bu gün *lobbi* sözü heç də birmənalı neqativ mənə kəsb etmir. Buna görə də KİV-in fəal leksikasına daxil olmuş, yayılmışdır. Bu sözlərin mənası bir qədər genişlənmiş, əlavə anlam çaları qazanmış, ilkin mənasından fərqlənmişdir. Tarixi mənşəyinə görə bu söz iri bankların və sənaye monopolistlərinin agentləri kimi mənalandırılırdı. Bu gün *lobbi* termini dedikdə, ilk növbədə qanunverici orqanın deputatları başa düşülür ki, onlar da ya gizli şəkildə, ya açıq bu və ya digər maliyyə, sənaye, yaxud milli qrupun mənafeyini müdafiə edirlər.

İngilis dilindən rus dili vasitəsilə dilimizə keçmiş *federal* sözü də yeni mənə kəsb etmişdir. Eyni sözləri *region*, *regional* sözləri haqqında da demək olar. Əlbəttə, *federal* və *federativ* sözləri əvvəllər də işlənirdi. Amerika Birləşmiş Ştatlarından tez-tez kütləvi informasiya vasitələrində *federal büro*, *federal qanun* və s. kimi ifadələr işlədilir. SSRİ dağılıqdan sonra qəzetlərdə artıq MDB məkanında baş verən siyasi-ictimai dəyişikliklərlə əlaqədar digər sözlərlə yanaşı, *federal qoşunlar*, *federal qanun* və s. ifadələr də işlənilməyə başlandı. *Region* sözünün aktuallaşması da MDB-də regionlarda yaranan ictimai-siyasi vəziyyətlə bağlı oldu. *Qafqaz regionu*, *Orta Asiya regionu*, *Xəzər region ölkələri* və s. ifadələr aktuallaşmışdır.

Azərbaycan mətbuatının dili üçün yeni sayıla bilən sözlər sırasına *xarizma*, *impiçment*, *istəblişment*, *konsensus*, *ak-siya* və s. yeni termin-sözlər də əlavə olunmuşdur. Bu alınmalar da işlənmə məqamlarına görə də diqqəti cəlb edir:

Xarizma – Allah vergisi, özünü apara bilmək istedadı, həsəd çəkiləsi adam deməkdir. İngilis mənşəlidir. Müxtəlif şəxsi keyfiyyətləri özündə birləşdirən siyasi və ya dini liderin mürəkkəb xüsusiyyətlərini əks etdirən sözdür. Mətbuat

səhifələrində istifadə olunan bu söz hələ Azərbaycan xalqının «kütləvi dil şüuru»na daxil olmadığına görə işləklik qazanmamışdır.

İmpicment – yüksək vəzifəli şəxsin (prezidentin) vəzifəsindən geri çağırılması – məcburi istefa deməkdir. Bu sözün ilk növbədə müxalifət mətbuatının səhifələrində işlədilməsi də təəccüb doğurmur.

2. Elmi-texniki terminlər: Belə bir fakt yerinə düşər ki, hələ 50-60-cı illərdə Sovet İttifaqında kosmos və onunla bağlı elmi-tədqiqatlar genişləndikcə, yeni söz və terminlər meydana gəlmişdi: *kosmonavt, kosmodrom, kosmik gəmi, sputnik və s.* Bu sözlərin əksəriyyəti rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinin fəal lüğət ehtiyatına daxil olmuş və bu günə kimi də həmin sözlərdən istifadə olunur. Artıq onlara yeni alınma və termin kimi baxılmır və dövrü mətbuatda, elmi-kütləvi ədəbiyyatda bu sözlərdən istifadə olunur. Yalnız *sputnik* sözü ərəb mənşəli *peyk* termin-sözü ilə əvəz olundu. Hazırda informatika əsrin son elmi-texniki nailiyyətidir. İnformasiyanın ümumi xüsusiyyətləri və strukturunu, informasiya proseslərinin (informasiyanın toplanması, ötürülməsi, saxlanması və işlənməsi) kompüter texnologiyaları vasitəsilə avtomatlaşdırılmasını öyrənən elm sahəsi kimi hazırda insanların həyatına daxil olmuşdur. Buna görə də bu sahədə işlənən terminlər öz işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, *fayl, server, klaviatura, printer, prosessor, katric* və s. Lakin bu terminlərin bir çoxu da müxtəlif anlayışları ifadə edir. Məsələn, *Fayl*. 1) müəyyən proqram təminatı vasitəsilə yaradılan, kompüterin yaddaşında və ya elektron informasiya daşıyıcılarında saxlanılan informasiya vahidi. 2) ayrı-ayrı vərəqləri yığb saxlamaq, daşımaq üçün sellofan qovluq. Sənəd üçün fayl; *monitor*. 1) Sistemin işinə vizual (görüntülü) nəzarət həyata keçirmək üçün istifadə olunan elektron qurğu. 2) Verilənlərin emalı prosesində digər proqramla-

ra nəzarət və onları müşahidə etmək üçün istifadə edilən xüsusi proqram. 3) Elektron qurğular (kompüter, televizor, telekamera) vasitəsilə yaradılan təsviri əks etdirən ekran; display. *Portal*. 1) böyük binanın memarlıq baxımından işlənmiş əsas girəcəyi. Sütunlu portallar; 2) internet şəbəkəsində istifadəçiyə bir çox funksiyalardan və məlumatlardan faydalanmağa imkan verən çoxşaxəli və mürəkkəb strukturlu sayt. Göründüyü kimi, bir termin bir neçə anlayışı ifadə etmişdir.

3. Müxtəlif səciyyəli əlaqələrin genişlənməsi, gediş-gəlişin artması nəticəsində məişətdə tez-tez istifadə olunan əşyaların adlarında da yeniləşmə, təzələnmə müşahidə olunur. Son illərdə Azərbaycan dilinə Avropa dillərindən yemək adlarını bildirən xeyli söz daxil olmuşdur: *sendviç*, *qamburqer*, *çisburqer*, *çikenburqer*, *şaurma* və s. Bu yeməklər formalarına görə oxşardır. Ümumi forma *sendviç* adlanır. Ətin və ya başqa bir yeyinti məhsulunun çörəyin arasına qoyulması ilə hazırlanan yemək növüdür. Çörəyin arasına qoyulan yeyinti məhsulunun adının əlavə olunması ilə *sendviç* növləri konkretləşdirilmişdir: *Qamburqer* (arasına döymə ət, bifşteks qoyulmuş çörək); *Fişburqer* (arasına balıq qoyulmuş çörək); *Çisburqer* (arasına pendir qoyulmuş çörək); *Çikenburqer* (arasına toyuq əti qoyulmuş çörək) və s.

Göründüyü kimi, alınmalar dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirən əsas amillərdən biri kimi semantik cəhətdən də inkişaf edərək yeni mənalar ifadə edir. Belə terminlərin toplanıb tezaursların hazırlanması terminoloji sistemin standartlaşdırılmasını zəruri edir.

1.4. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində paralelizmlər və onu yaradan amillər

Elmi-texniki terminologiya elmin bu və ya digər sahələrində elmi prinsiplərə əsaslanmış unifikasiyası ilə şərtlənən,

daimi və intensiv zənginləşməyə, dəyişməyə məruz qalan daha çevik leksik təbəqəni əks etdirir. Belə terminlərin dilə keçməsi vasitəsilə yeni sözlər və söz birləşmələri yaranaraq dilin lüğət tərkibində bir anlayış müxtəlif anlayışlarla ifadə edilir və paralellər yaranır. Anlayışın təyin edilməsi prosesində paralelliyi yaradan səbəbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: Alınmaların mühüm bir hissəsi elmi dilin vəhidləri olması, onların mühüm bir hissəsinin milli xarakter daşımaması, yəni bu və ya digər dildən asılı olmaması onun vacib xüsusiyyətlərindən biri hesab edilir. Çünki elmin, texnikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə anlayışlar əksər hallarda bu və ya digər dildə yaranır və müxtəlif dillərə keçir. Yəni dillərdə müəyyən anlayışlar alınma və ya kalka olunmuş sözlə ifadə edilir. Bu tipli terminlər dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də işləklilik qazanır. Bu tipli alınmalar çox vaxt beynəlmiləl səciyyə kəsb edir və oxşar fonetik qabıqda, eyni semantik məna yükü ilə müxtəlif dillərin lüğət tərkibinə daxil olur. Son dövrlərdə dilə *investisiya kontrakt, kontur, krizis, kserokopiya, kvorum, kvota, lider* və s. alınmalar daxil olmuşdur. Lakin bu alınmaların dildə qarşılıqları ilə *investisiya-sərmayə, kontrakt-müqavilə, kontur-istiqamət, krizis-böhran, kserokopiya-surət çıxaran, kvorum-yetərsay, embarqo-qadağa, lider-başçı* kimi milli sözlərlə alınmalar paralel işlənir. Paralelliyyənin yaranmasına xas olan xüsusiyyətlərdən biri də termin və anlayış münasibətinin düzgün dəqiqləşdirilməməsidir. Predmet və məfhumlar haqqında anlayışların formalaşmasının əsas xüsusiyyəti onu abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə, müqayisə və təyin etmədir. Bu da termin və anlayışın əsas xüsusiyyətlərini əks etdirən mühüm amillərdəndir. Anlayış insan beynində ətraf mühitin predmet və məfhumlarının birbaşa inikası nəticəsində meydana gələ bilər. Anlayışın formalaşmasının əsasını predmet və məfhumlar haqqında məlumatların toplanmasıdır.

Yəni, anlayışda insanların ictimai-tarixi təcrübəsi toplanır, müəyyən dövrdə toplanmış biliklər terminlərdə öz əksini tapır. Anlayışın formalaşması sözün səs kompleksinin funksiyaya ilə bağlılığıdır. Çünki bu və ya digər anlayış dildə söz vasitəsilə reallaşır. Lakin sözlər anlayışı bütöv şəkildə ifadə etmir, yəni sözün mənasında anlayışın bütün məzmunu ifadə edilmir, onun yalnız cəmiyyətin bütün üzvlərinə məlum olan bir hissəsində istifadə edilir, məna anlayışın bir hissəsi kimi müəyyən edilir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, anlayış həmişə əlamətlər toplusunu əks etdirir. Sözün mənası isə bu əlamətlərdən yalnız birinə əsaslanır.

Bununla yanaşı dilin lüğət tərkibi hesabına yeni sözlərin yaranma imkanlarının nəzərə alınmamasıdır. Buna görə də milli sözlərlə alınmalar paralel işlənir. S.A.Sadıqova yazır: «Paralellik terminologiyada dolaşılıq, bu növ üslub ağırlığı yaradır, yəni terminologiyada dubletlərin olması, işarələrin seçilməsi prosesinin başa çatmadığını, qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən biridir. Alınma sözlərin semantik cəhətdən mənimsənilməsinin əsas şərtlərindən biri kimi onların dildə dubletlik münasibətində çıxış etməsi göstərilir. Əgər alınma söz dildə dubletlik yaradırsa, həmin sözlərdən biri dildən çıxmalıdır» (80, 124).

Bununla yanaşı bir alınma termin bir neçə mənanı da ifadə edir. Ona görə də anlayış və məfhumları yalnız müstəqil semantikaya malik olan sözlər ifadə edə bilər. Məsələn: «*aircraft*» sözünün tələffüzü zamanı öz forma və təyinatlarına görə biri-birinə oxşamayan mənaları məsələn, qanadları olan, yaxud havanın təsiri hesabına atmosferdə saxlanıla bilən hər hansı aparatı təsəvvür etmək olar. Bütün əlamətlərinə görə bu anlayış şüurumuzda bir ümumi qrupda birləşdirilmişdir. Bu qrup ona xas olan əlamətlər kompleksi ilə, həmçinin uçan aparat anlayışı kimi şüurda qeyd olunur və sözlə də «təyyarə/ hava gəmisi, helikopter» adlanır. Deməli, söz

eyni zamanda anlayışı həm adlandırır, həm də onun mövcudluğunu, reallığını ifadə edir.

Bu vaxt adlandırma bir neçə terminlə ifadə edilə bilər. Məsələn, dilçilikdə asindetik – bağlayıcısız, analogiya – bənzərlik, bərpa – rekonstruksiya kimi anlayışlar müxtəlif dublet terminlər ilə verilir. Məsələn, dilçilikdə «*internasional sözlər*», «*beynəlmiləl sözlər*», «*əcənəbi sözlər*» «*alınma sözlər*», «*Avropa mənşəli sözlər*», «*Avropa mənbəli sözlər*» və s. Tədqiqatlarda paralel işlənən terminlərin bir qrupu alınma terminlərə, digər qrupu isə alınma sözlərə aiddir. Bundan başqa, hər iki qrupa aid edilməsi məqbul olan internasionalizm, avropaizm, ingilizizm, amerkanizm, regionalizm kimi terminlərinə də elmi ədəbiyyatda kifayət qədər rast gəlinir. Belə terminlərin mənasının aydınlaşdırılması, onların definisiyasının təyin edilməsi, termin variantlarının aşkara çıxarılması vacib və aktualdır. Bəzən isə bir termin müxtəlif sahələrdə müxtəlif mənada işlənir. Məsələn, «*korpus*» – bir şeyin (canlı və ya cansız) gövdəsi. Korpusu irəli vermək; 2.Maşın, mexanizm, qurğu və aparatların qoruyucu üst hissəsi. Telefon korpusu; 4.Hərb. İri qoşun birləşməsi. Korpus komandiri. 5.Bəzi ölkələrdə qapalı hərbi təhsil ocağı. Korpus məzunu; 6.Rəsmi nümayəndəlik. Diplomatik korpus; *Konversiya* – çevirmə, dəyişiklik. 1.Hərbi-sənaye şirkətinin xalq tələbatına uyğun məhsullar istehsal edən şirkətə çevrilməsi (yaxud əksinə), konversiya prosesi; 2.Dilç. Bir nitq hissəsinə aid olan sözün cümlədə başqa nitq hissəsi kimi işlənməsi; məs., «Ahın göyləri titrədi» cümləsində «ah»ında olsa da, isim kimi işlənmişdir. *Kontur* – predmetin, obyektin formasını, sərhədlərini göstərən xətt. Qurğunun konturları; 2.Müzakirə, problem, məsələ və s-nin tematik çərçivəsi, hüdudları. Diskussiyanın konturlarını cizmaq; 3.Mobil rabitədə danışıq balansının limitləşdirilmiş müddət göstəricisi. Kontur yükləmək.

Elmi-texniki terminologiyanın orijinal dildə qısaldılmış frazaları özündə əks etdirməsi terminlərə xas olan xüsusiyyətlərdən biridir. Adətən belə terminlər çoxfunksiyalı, yəni hər birində bir ümumi komponent olan gerçəkliyin bir neçə (adətən iki) obyektini əhatə edən mənə kəsb edir. Terminə aid olan əlamətlərdən biri də onun müəyyən elm, texnika və fəaliyyət sahəsində mövcud olan anlayışı dəqiq təyin etməsi və başqa anlayışlarla münasibəti müəyyənləşdirməyə imkan verməsidir. Terminin mənasının dəqiqliyi isə həmin müəyyən elm və texnika sahəsinə aid anlayışın dəqiq təyin olunması ilə bağlıdır və bu bağlılıq da ayrı-ayrı elmi-texniki sahələrin inkişafına təkan verir. Bu həm də o deməkdir ki, müxtəlif elmi-texniki biliklər sisteminin inkişaf etməsi həmin sahələrlə bağlı olan terminoloji leksikanın inkişafına kömək edir. Bu eyni zamanda lüğət tərkibinin bu qatının durmadan zənginləşməsinə və yeniləşməsinə olan təsirini elmi-texniki bilik sahələrində tətbiq olunan terminologiyanın inkişafı zamanı da müşahidə etmək mümkündür.

Azərbaycan dilinin terminologiyasının müasir mərhələdəki inkişaf yolları, terminlərin zənginləşmə mənbələri, terminoloji normalaşma prosesi və s. bu kimi nəzəri məsələlərin tədqiqi dilçiliyimizin aktual problemlərindəndir. Əlbəttə, bu məsələlərin kompleks həlli müəyyən mənada terminologiyanın bugünkü inkişaf meyillərinin sistemli öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır.

Ədəbi dil və onun normaları seçmə, əvəz olunma, dəyişmə prosesi ilə əlaqədar təkmilləşir və səlisləşir. Hər dövrün özünəməxsus ədəbi dil normaları da istər-istəməz terminologiyada bu və ya digər şəkildə əks olunur.

Terminologiyada norma amilləri aşağıdakılardır: a) Terminlərdə vahidlik və standartlaşma. Termin yaradıcılığında vahidlik prinsipi mühüm yerlərdən birini təşkil edir. «Hər hansı elm sahəsində vahid terminologiyadan istifadə həm o

sahənin özünəməxsus qəliblərinin, standartlarının yaranmasında, həm də mətni informasiyanın intensiv çatdırılmasında mühüm rol oynayır» (80, 50). Lakin bəzi hallarda müəyyən elm sahələrində, o cümlədən, dilçiliyin özünün bu və ya digər sahələrində elmi terminologiyadan istifadə edilməsində vahid prinsiplərə riayət olunmur. Termin vahidliyinə əməl edilməsinə dair, konkret şəkildə iqtisadi və linqvistik terminlərinin işlədilməsindəki pərakəndəliyi misal göstərmək olar. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində termin vahidliyi prinsipinin pozulmasının bir neçə təzahür forması özünü göstərir. Bunları bütövlükdə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Mənaca yaxın olan alınma terminlərin oxşar hadisələrin ixtiyari şəkildə adlandırılması;

2. Alınma terminlərdən kalkalaşma əsasında yeni variantların yaranması və bunların milli terminlərlə müvazi işlədilməsi;

Terminoloji zənginləşmənin vahid, real və intensiv yolu terminlərin standartlaşdırılması və vahid formaya salınmasıdır. Standartlaşma müasir ümumi ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməlidir. Terminlərin ədəbi dil normaları əsasında standartlaşdırılmasında terminologiyanın ədəbi dilə münasibəti və dil normalarının terminologiyaya tətbiqi əsas məsələdir. Məsələn, *privatizasiya* termini ingilis dilindəki *private* sözü ilə leksik paralel kimi nəzərdən keçirilə bilər. Məlum olduğu kimi, bu söz latın dildəki «*özünə aid olanı, şəxsi olanı ayırd etmək, ayırmaq*» mənasını ifadə edən *privatus* sözündən törəmişdir [300]. Azərbaycan ədəbi dilində təxminən XX əsrin 90-cı illərində, yəni, yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması dövrünün başlanğıcında *privatizasiya* iqtisadi terminindən istifadə olunması faktı məlumdur. Lakin zamanla həmin sözün dubleti kimi dilimizin öz materialına istinadən formalaşmış *özəlləşdirmə* termini meydana gəlmişdir.

Qısa müddət ərzində *özəlləşdirmə* termini daha yüksək işlənmə tezliyi qazanaraq *privatizasiya* termini funksional işləkliyi demək olar ki, heçə endirmişdir. Beləliklə, dildə interleksem sayəsində yaranmış leksik paralelizmi bir müddətdən sonra aradan qaldırılmışdır. Göründüyü kimi, yeni iqtisadi münasibətlər yeni anlayış «ixrac» ilə bərabər yeni terminin mənimsənilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin zamanla dilin öz inventarı sayəsində yaranan dublet variant aparıcı mövqeyə çıxmışdır.

Onu da qeyd edək ki, bir çox hallarda interleksemlə dilin öz materialı olan leksik vahidlərinin tam sərbəst və bərabər şəkildə işlənir. Məsələn, *informasiya – məlumat, faktor – amil, fakt – dəlil, koloniya – müstəmləkə, prodüser – istehsalçı, emiqrant – mühacir* və s. Bu isə onu deməyə imkan verir ki, haqqında bəhs edilən dublet cütləri təkcə sistemdaxili semantik paralelizm situasiyasını deyil eləcə də, ingilis və Azərbaycan dilləri arasındakı leksik paralelizm situasiyasının formalaşmasını mümkün edir. İngilis dilinin özündə də interleksemlərin sistemdaxili semantik paralellik yaratma potensialının tam mənası ilə reallaşdığını müşahidə edə bilərik.

Alınma terminlərdə vahidlik, əsasən, iki mərhələdə həyata keçirilir: 1. Tam sistemləşdirilməsi mərhələsi; 2. Məntiqi əşyavi modelin hazırlanması mərhələsi. Bu mərhələlər qiymətləndirmə və vahid formaya salınma meyarına əsaslanır.

Bu proses həmişə davam edən bir prosesdir. Terminologiya təbiətinə görə ictimai-tarixi kateqoriyadır, inkişaf xarakterinə görə dinamikdir. Buna görə də vahidlik və standartlaşma tarixən dəyişkəndir, müntəzəm nəzərdən keçirilir, təkmilləşdirilir.

Terminologiyada paralelizmlərin yaranmasının şərtləndirən amillərdən biri də odur ki, müxtəlif dillərdə bu və ya digər anlayışları bildirən terminlər eyni yolla yaranmır, bu-

na görə də sözün daxili forması ekvivalent terminlər üçün müxtəlif olur, bu da mövcud dil vahidləri əsasında yaranan yeni terminlərin struktur və semantikasına təsir göstərməyə bilməz. Bu xüsusiyyəti ayrı-ayrı terminoloji sahələrə, terminlərin bir dildən digərinə, daha dəqiq desək, Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı daha aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, alınan dildə (ingilis, rus) mövcud olan terminoloji vahidin bütöv və ya onun bir hissəsini tərcümə etməklə Azərbaycan dilində onun ekvivalentinin müəyyən-ləşdirilməsi zamanı orijinal dilin daxili qanunauyğunluqları əsasında termin yaradılır ki, bu da tərcümə dilindəki strukturda və semantikada fərqli xüsusiyyətlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Məsələn, ICAO – International Civil Aviation Organisation (Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı-ICAO), ANC – Air Navigation Commission (Aeronaviqasiya Komissiyası – ANC), SCAA – State Civil Aviation Authority (Dövlət Mülki Aviasiya xidməti), EANPG – European Air Navigation Planning Group (Avropa Aeronaviqasiya Planlaşdırılması üzrə Qrup – EANPG. Təbii ki, ikinci yerdə duran terminlər öz yığcamlılığına görə daha geniş istifadə olunur.

Bu alınmalardan biri Azərbaycan teleşirkətinin, digəri isə dünyada ən böyük teleşirkət olan Amerika teleşirkətinin ixtisar edilmiş adıdır. «Azərbaycan News Service» – Azərbaycan Xəbərlər Agentliyi – bu alınma abbreviatura mənbə dildə olduğu kimi dilimizdə də ANS kimi işlənməyə başlamışdır. Maraqlı burasındadır ki, yazılı ədəbiyyatda da əksər hallarda ingilis dilindəki kimi yazılır. Eləcə də, rus dilində OPT, HTB terminlərinin ixtisar olunmuş adları Azərbaycan dilində də rus dilində olduğu kimi işlədilir. Bundan başqa, türk dilində olan STV, NTV, TRT terminləri də mənbə dildə olduğu kimi səslənir.

Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində paralellik

faktları abbreviatur və qısaltmalara əsaslanan korrelyasiya halları daha çox müşahidə edilir. Abbreviaturlar ən çox elmi-texniki və ictimai-siyasi sahədə işlənir. Abbreviaturlar ixtisar şəkillərinə görə aşağıdakı 4 növə bölünür.

- 1) Leksik abbreviaturlar;
- 2) Sillabik abbreviaturlar;
- 3) Alınma abbreviaturlar;
- 4) Kalka üsulu ilə yaranan abbreviaturlar.

Yazılı və şifahi dildə eyni ilə işlənən, çoxsözlü terminlərin və söz birləşmələrinin ixtisarları leksik abbreviaturlar adlanır. Burada çoxkomponentli terminin ancaq baş hərfləri götürülür və dilə uyğun şəkildə işlənir. Bu növ abbreviaturlar dilə heç bir ağırlıq gətirmir, belə ki, onlar bütöv çoxsözlü terminləri bir anda, bir deyimlə ifadə edir. Məlumdur ki, bu tip abbreviaturlar ingilis, rus, fransız və alman dillərində də işlənir. Məsələn, NATO – North Atlantic Treaty Organization; UNESCO – the United Nations Educational Scientific and Cultural Organization. МВФ – Международный Валютный Фонд; ООН – Организация Объединенных Наций; ONU – Organisation des Nations Unites; OTAN – Organisation Transatlantique du Nord; BRD – Bundesrepublik Deutschland; SPD – Sozialistische Partei Deutschlands və s.

Leksik abbreviaturlar haqqında prof. N.Xudiyev yazır: «Leksik abbreviaturların bu növü yeni tapılan sözləri siyahısına aiddir. Onlar, yazılı və şifahi nitqdə çox asanlıqla ifadə olunur və söz yaradıcılığı prosesində ən çox yayılmış üsullarda biridir» (41, 310).

Bu növ abbreviaturaları çoxdilli TL-lərdə də geniş yer verilir. Məs. APC (automatic phase control) – автоматическая регулировка фазы (АРФ) – fazanın avtomatik tənzimlənməsi (FAT) və s. (308, 169).

Hecalı abbreviaturlar qrafik və leksik abbreviaturalardan

fərqli olaraq təyini söz birləşmələri şəklində işlənən, əksəriyyəti kalka üsulu ilə yaranan yeni sözlər əmsalına daxildir. Bu abreviaturların bəziləri alınma abreviaturlar, bəziləri isə qarışıq abreviaturlar hesab olunur. Məsələn, *Rabfak*, *Rosselmaş*, *Texmaş*, *Azneft*, *Azərinform* və s.

Hecalı abreviaturların bir çoxu ancaq danışiq dilində işlənir, ədəbi dildə isə kalka üsulu ilə verilir. Məsələn, *partkom*, *mestkom*, *zavxoz*, *narxoz*, *zavqar* və s.

Müasir dövrdə dilimizdə işlənən bəzi hecalı abreviaturlara nəzər salaq: *Azərsell*, *Baksell*, *Simkart*, *Demblok*, *Komblok* və s.

Alınma abreviaturların Azərbaycan dilində işlənməsi haqqında R.Cəfərov qeyd edir: «Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınma sözlərlə yanaşı, alınma abreviaturlar da mövcuddur. Bu növ abreviaturlar dilimizə 2 yolla keçmişdir:

1. Vasitəçi dil olan rus dili vasitəsilə keçən abreviaturlar;
2. Dilimizə birbaşa daxil olan alınma abreviaturlar» (25, 16).

Terminologiyaya daxil olan abreviaturlardan «*lazer*» ingilis dilində olan «Light Amplification by Stimulated of Radiation» çox sözlü terminlərin mənası «kənar təsirli şüaların köməyi ilə işığın gücləndirilməsi» deməkdir. Həmin söz - cümlə rus dilində də eynilə işlənir və eləcə də 60-ci illərdən sonra rus dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş və «*lazer*» termini kimi lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Eləcə də «*mazer*» sözü Azərbaycan dilində sırf texniki peşə termini olub, çox sözlü terminin baş hərflərindən yığılmışdır. «*Mazer*» termini də «*lazer*» abreviaturası kimi ingilis dilinə mənsub olub, Azərbaycan dilinə 60-ci illərdən sonra rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur. Bu texniki abreviaturların mənası (Microwave Amplification by Stimulated Emission of Radiation) – «məqsədyönlü şüalanma ilə kiçik

dalğaların gücləndirilməsi» deməkdir.

«*Mazer*» abbreviaturası «Lazer»ə nisbətən dilimizdə az işlənir ki, bu da lazerin müasir elmi-texniki tərəqqi sahəsində onun böyük şöhrət qazanma və istifadə olunması ilə əlaqədardır. «*Mazer*» abbreviaturası prof. C.Taunya təklifi ilə «kvant priboru dəstəyin molekulda istifadə olunan radiospektroskop»una verilən addır (223, 52-58). Ancaq kvant elektronikasında ən çox şöhrət qazanan 1960-cı illərdə yaranan *lazer* termini olmuşdur. Hər iki alınma termin abbreviaturalar rus dili vasitəsi ilə dilimizə daxil olmuş, texniki terminologiyada geniş şəkildə istifadə olunur.

2. Dilimizə birbaşa daxil olan alınma abbreviaturalar.

Bu növ abbreviaturalar dilimizə əsasən ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra, yəni 90-cı illərdən sonra daxil olmuşdur. Bu növ alınma abbreviaturalar xüsusi yer tutur və fikrin, anlayışın yığcam, konkret, qısa ifadə tərzini bildirir. İstər yerli, istərsə də xarici abbreviaturalar Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında özünəlayiq, məqsədə müvafiq yer tutur və lüğətlərə həm qısa variantı, həm də tam şəkildə mənası verilir.

Müvafiq istiqamətli dilçilik tədqiqatlarında həm səs və ya hərfə qədər ixtisarlara, həm də hecaya qədər qısaltmaları ümumi adla – abbreviatura termini ilə ifadə edilir. Bu termin isə latın dilindəki brevis «qısa» sözünün derivatını təşkil edir. Leksik paralelizm faktlarının daxili formasında baş verən dəyişiklikləri araşdırarkən abbreviaturalar haqqında da abbreviasisyanı xüsusi növ sözyaradıcılığı üsulu kimi verilir və bununla belə, abbreviaturaların digər söz yaradıcılığı üsulları ilə eyniləşdirilməsinin doğru yanaşma olmadığını da qeyd edirlər. Abbreviatur xarakterli paralelizm hadisəsindən bəhs edərkən mütləq mənada həmin qısaltmaların tərkib komponentlərindən bəhs etmək və bu tərkib komponentlərinin məruz qaldıqları qısaltma növlərini təhlil etmək vacibli-

yi ortaya çıxır. Doğrudur, bu üsul özünün yeni nominasiya vahidi olması ilə deyil, digər nominasiya vahidinin təkrarən və yeni formalı dil işarəsi statusu qazanması ilə səciyyələndir. Elə bu mənada da, onu digər daxili forma dəyişmələrinə fərqləndirmək lazım gəlir. Lakin Azərbaycan və ingilis dilləri arasında abrevitiv xarakterli paralelliklərin fərqli linqvopraqmatik mahiyyəti və eləcə də fərqli linqvistik korrelyasiya imkanları onlar haqqında ayrıca və müfəssəl təhlil aparılmasını zəruri edir.

Hazırda dilin inkişafı qloballaşma mühitində linqva franka səciyyəli ingiliscəninin aparıcı mövqelərə malik olması abreviaturların paralelizm təşkil etməsini iki cəhətdən qənaət prinsipinə əməl etməklə ən müxtəlif növlərdən istifadə halları artır. «Gündən – günə inkişaf edən elmi – texniki tərəqqi ilə bağlı ixtisar yolu ilə yaranan terminlərin sayının artdığını» qeyd edən S.Sadıqova da bu məqama toxunaraq yazır ki, coxsözlü adlar belə bir üsulun zəruriliyini aşkara çıxarmışdır. Çünki çox sözlü adların qısa sözlərlə əvəz olunmasına böyük ehtiyac var. Abrevituara isə bu sahədə yeganə səmərəli yoldur» (81, 181).

2) digər tərəfdən beynəlxalq abreviaturların müəyyən standart qəliblərdə mövcud olması. Bu isə beynəlxalq anlaşmaya müsbət xidmət göstərir.

Azərbaycan dilində alınma paralelizm faktlarını təcəssüm etdirən abreviaturları onların 1) tanınma əmsalına görə; 2) yaranma üsullarına görə, habelə 3) derivativ potensialına görə də fərqləndirmək mümkündür.

1) Tanınma əmsalına görə Azərbaycan dilində abreviativ xarakterli paralelizm faktlarının linqvopraqmatik aspektli dəyərləndirilməsi kimi faktların ümumi leksik paralelizm faktları fonunda xüsusilə seçilməsi və özünəməxsus spesifikaya malik olması onların semantik adekvatlıq məsələləri haqqında ayrıca təhlili vacib edir. Belə ki, abbreviasiyası

ya və qısaltmalardakı paralelliklər özlüyündə sadəcə məlum qəlibli leksik müvaziliklərdə olduğu kimi nominasiyanın mənimsənilməsini deyil, xüsusi bir kod adı kimi mürəkkəb komponentli işarənin mənimsənilməsi anlamına gəlir. Media mühitində abreviaturaların tanınma əmsalının xüsusi əyani-liklə ortaya çıxdığını qeyd edən D.A.Juravlyova bu linqvop-raqmatik təhlil müstəvisində qısaltmaların aşağıdakı kimi təsnif edilməsini vacib sayır:

1) konvensional, yəni tanınma əmsalı ən yüksək olan abbreviatur və qısaltmalar;

2) şəffaf abbreviaturalar, yəni, tanınma əmsalı kifayət qədər yüksək olan abbreviatur və qısaltmalar; iki qütb (yəni, konvensional və ezoterik) abbreviaturalar arasında beynəlxalq terminologiyaya aid olan və ya beynəlxalq səviyyədə tanınan knematonimləri (162, 23) daxil edilmişdir. Məsələn, SMS, internet, NATO kimi abbreviaturalar mütləq mənada konvensionaldırlar və onların əlavə heç bir şərhə ehtiyacı yoxdur. Əksinə, *WRC (World Rally Championship «Ralli üz-rə dünya çempionatı»)*, GM (General Motors şirkəti) kimi abbreviativlər isə ezoterik mahiyyət kəsb edərək, mütləq mənada əlavə şərhə zəruri edirlər (162, 26). Belə ki, onların standartlaşmaması və beynəlxalq abbreviaturalar sırasında mövqelərinin birmənalı şəkildə möhkəmlənməməsi paralellərin yaranmasına səbəb olur. Başqa sözlə desək, bu və ya digər abbreviasiya nümunəsinin digər dildə orijinal mətndə olduğu kimi, yoxsa açılışının tərcüməsinə müvafiq şəkildə verilməsi terminologiyada həllini gözləyən problemlərdəndir. Məsələn, əgər Amerika Kosmik araşdırmalar təşkilatının beynəlmiləl sahədə demək olar ki, qəlibləşmiş adının, yəni NASA abbreviasiyasının açılışda tərcüməsinə heç bir lüzum görülməyə bilər. Məsələn, NASA kosmik tədqiqat laboratoriyası Mars üzərində hərəkətə hazırdır. NASA mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanan idarəetməni həyata keçirir. Təqdim

edilən nümunələrdə orta statistik Azərbaycan oxucusunun hazırlıq səviyyəsindən və məlumat bazasından çıxış edilərək, NASA abbreviaturunun müvafiq açılışının tərcüməsi təqdim edilməməsidir. Xatırladaq ki, NASA abbreviaturunun ingilis dilindəki açılışının The National Aeronautics and Space Administration Azərbaycan dilinə təxmini hərfi tərcüməsi «*Milli Aeronavtika və Kosmik İdarəetmə*» kimi təqdim edilir. Maraqlıdır ki, bir çox hallarda Azərbaycan və eləcə də digər dillərə tərcümə zamanı həmin abbreviaturun fərqli təqdimatına da təsadüf etmək mümkündür. Belə ki, bu təqdimat NASA-nın qeyri-rəsmi, lakin işlək olan adı ilə əlaqədardır. Eyni zamanda bu abbreviatura Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə aparılmalıdır. Bu prosesin özü hələlik dilçilikdə mübahisəlidir. Onu da qeyd edək ki, yuxarıda qeyd edilən abbreviatur paralellik nümunəsi onomastik leksikanı əhatə edir. Konkret olaraq, NASA, eləcə də Azərbaycan və ingilis dillərində paralel işlədilməkdə olan UNESCO, İESKO (ingilis dilində leksik açılışı: Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization «*Təhsil, elm və mədəniyyət üzrə İslam təşkilatı*»), NATO (North Atlantic Treaty Organization «*Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı*») kimi abbreviativ xarakterli leksik paralellər *ktematonimləri* əhatə edir. Xatırladaq ki, *ktematonimlər* «maddi – mədəniyyət, elm-texnika, mənəvi mədəniyyət əsərlərinin, inzibati idarələrin, təşkilatların və s. adlarını» əhatə edir (59, 262).

Onu da qeyd edək ki, «tanınma» baxımından yuxarıda qeyd edilən ingilis dilli abbreviaturaların, demək olar ki, əlavə şərh və açıqlamaya ehtiyacı yoxdur. Maraqlıdır ki, hətta bəzi hallarda eyni kontekst çərçivəsində Azərbaycan dilindəki digər abbreviaturaların açıqlanması təqdim edildiyi halda, ingilis dilli qısaltmaların şərhini verilmir. Göründüyü kimi, (latın-yunan mənşəli interleksemlər istisna olmaqla) paralelizm faktlarının böyük əksəriyyətini ingilis dilli materia-

la istinadən yaranmış abbreviaturlar təşkil edirlər. Bu mənada Azərbaycan dili kontekstində paralelizmlərdən daha çox alınmalardan bəhs etmək daha düzgün olardı, digər tərəfdən tanınma əmsalına görə, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində işlədilən abbreviatur xarakterli paralellizm faktlarını tanınma əmsalına görə iki əsas qrup daxilində fərqləndirmək olar:

- 1) simmetrik konvensionallığa malik abbreviaturlar;
- 2) asimmetrik konvensionallığa malik abbreviaturlar.

Birincilərə hər iki dildə tanınma problemi yaşamayan, sadəcə olaraq müəyyən qradasiya fərqliliyinə malik olan paralellik faktları daxildir. Eləcə də, ABC, NBC və s. şirkət adlarını bu sırada qeyd etmək olar. Araşdırmamız daha çox appelyativ leksikanı əhatə etdiyindən, onomastik vahidlər qrupuna daxil olan knematonimlərdən daha çox ümumişlək xarakterli leksikada yer alan abbreviativ xarakterli paralellərə diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı. Məsələn, *CV, VIP, PR, HR, P.S.* və s. abbreviatur xarakterli paralellər bu baxımdan xüsusi maraq doğurur.

O da maraqlıdır ki, əslində CV abbreviaturu təkcə Azərbaycan dili üçün deyil, eləcə də ingilis dili üçün alınma leksik vahid kimi dəyərləndirilməlidir. Belə ki, məlum olduğuna görə, CV abbreviaturu *latin dilində* «*həyat axarı, gedişatı*», «*həyat yolu*» mənasını ifadə edən söz birləşməsinin (Curriculum Vitae) komponentlərinin inisial hərfləri əsasında yaranmış abbreviaturdur.

Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı paralellizm faktları sırasında ingilis dilli ifadə və birləşmələrin əsasında yaranmış qısaltmalar da azlıq təşkil etmir. Məsələn, HR, V.İ.P., P.R. və s. bu kimi abbreviaturları bu sırada qeyd etmək olar. HR abbreviaturu ingilis dilindəki *Human Resource* «*insan resursu*» söz birləşməsini əks etdirir.

Belə ki, bir çox halda bu abbreviaturaların açılışı ilə qısaltma forması paralellik təşkil edir. Eyni zamanda, digər növ abbreviaturalardan fərqli olaraq akronimlərin tələffüzü zamanı hərflərin birləşməsinə müraciət edilmir. Akronimlərdə abbreviasiyaya məruz qalan birləşmə komponentlərinin inisial səslərinin vahid tam halında, bir söz kimi tələffüzü mümkün olur. Müqayisə edək: *P.S.* [pi-es] və *V.I.P.* [v-i-p].

Beləliklə, Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı dublet faktlarına istinadən, yaranma üsulunu görə abbreviasiyaları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1) akronimlər: *VİP* (oxunuşu:[vip]), *SPA* [spa] və s.; onomastik vahid olan paralelizm faktları sırasında *NASA* [nasa], qeyd etmək olar.

2) siqllar. Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı paralelizm faktlarını təcəssüm etdirən siqlların özlərini də iki yerə bölmək olar: 2 a.) Azərbaycan əlifbasına müəyyən uyğunluğu olan siqllar; 2 b.) Azərbaycan əlifbasına uyğunluğu olmayan, sırf ingilis əlifbasındakı hərf adlarına istinad edən siqllar. Onu da qeyd edək ki, abbreviativ paralellərin böyük əksəriyyətini ingilis sözləri təşkil etdiyindən birinci yarımqrupa daxil olan siqlların nadir rast gəldiyini qeyd etmək olar. Hətta eyni hərflərin adlandırmasında da müəyyən cüzi hərflər müşahidə edilməkdədir. Məsələn: *ML* [em-el] çoxmənalı abbreviaturu həm millimetr (ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində), həm də maşın industriyasına dair qısaltmanı (*ML*, *ML-Class*, *ML-Mercedes*) və digər anlamları ifadə edir. *ML* eləcə də bilavasitə dilçiliyə aid olan İKT anlayışının nominasiyasında istifadə edilir: *ML* (*programming language*).

Artıq deyildiyi kimi, abbreviativ paralellərin böyük qismini ingilis əlifbasına müvafiq siqllar təşkil edir: *PR* [pi-ar], *HR* [eyc - ar], *GL* [ci - el], *GSM* [ci - es - em], *GPRS* [ci - pi - ar - es] və s.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin işgüzar üslubunda son dövrlər müşahidə edilən tendensiyaya görə, həmin qrup abbreviasiya faktlarının dilimizin orfoqrafik sisteminə müvafiq variantının da müvazi şəkildə işlədilməsi halları müşahidə edilməkdədir.

Azərbaycan dilində, hətta rəsmi sənədləşmələrdə PİN kod qarışıq abbreviasiyasının iki yazılış növünün olduğunu görürük: PİN kod və PİN-kod. *Onu* da qeyd edək ki, iqtibasına yer verdiyimiz və Azərbaycan Respublikasının Gömrük Komitəsinə aid olan sənəddə təqdim edilən digər abbreviasiya nümunələri (Gömrük ödənişlərinin ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi – GÖÖEN; Vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi – VÖEN) *Azərbaycan* dilinə istinad etsə də, PİN (kod) abbreviasiyası, məlum olduğu kimi, ingilis dilinə əsaslanır. Bu isə həmin beynəlxalq statuslu paralellərin unifikasiya edilməsini zəruri edir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində PİN abbreviaturu əksər hallarda dəqiqləşdirmə leksemsiz (*code* «*kod*» sözü olmadan) işlənə bilər. Azərbaycan dilində PİN kod birləşməsində kod komponenti mütləq işlənir. Faktlar göstərir ki, abbreviaturaların tərkibində işlənən sözlər müxtəlif formalarda verilir. Məsələn, email və ya e-mail yazılış formalarına malik olan beynəlxalq İKT terminindəki mail (dilimizdəki *oxunuşu*: [meyl]) «*poçt*» mənasını ifadə edir. Belə bir orfoqrafik variantlılığın KİV və rəsmi dövlət qurumlarının məlumatlarında yer alması bu sahədə standartlaşmanın vacibliyini ortaya qoyur.

Məlumdur ki, bu qarışıq tipli abbreviasiya *Electronic mail* söz birləşməsinin birinci komponentinin inisial səsə qədr abbreviativ ixtisarı nəticəsində (*Electronic* > *e*) meydana gəlmişdir.

O da maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində həmin tərkibin sonuncu komponentinin tərcüməsi də e- poçt şəklindədir.

SİM – kart (ingilis dilində: SİM card). SİM abbreviasiyasının açılışı ingiliscə «abonentin identifikasiya modulu» (A subscriber identity module or subscriber identification module>SİM.

Azərbaycan dilində paralelizm situasiyasını yaradan alınmalar bəzən dil mühitinə elə inteqrasiya edilirlər ki, onların hətta, aktiv derivativ potensialının formalaşdığını söyləmək mümkün olar. Alınma abbreviaturları derivativ aspektində araşdırmış A.P.Konenkonun da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, təkcə yerli (ana) dil materialına istinad edən abbreviaturlar deyil, alınma abbreviaturlar da aktiv derivativ potensial nümayiş etdirə bilirlər və onları qeyri-aktiv derivativ potensiala malik olduğuna görə fərqləndirmək olar (187, 56). Qeyri-aktiv derivativ potensialı abbreviaturların mütləq əksəriyyətini yeni dövr elm-texnika yeniliklərini təşkil edən qısaltmalar əhatə edir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, son dövrlərə aid olan təkrar nominasiya faktları arasında da aktiv derivativ potensial nümayiş etdirən abbreviasiya faktları yoxdur. Məsələn, PR (yəni Public Relations) abbreviaturu-
nun «hərflə açılışı» artıq müstəqil söz kimi dilimizdə yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirir: *piar*, *piarçı*, *piarçılıq* və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin leksik sistemində abbreviativ xarakterli paralelizm faktları istər daxili forma özəlliklərinə görə, istər linqvopraqmatik mahiyyətinə görə, istərsə də derivativ potensialına görə təhlil edilərək sabit formaları müəyyənləşdirilməlidir.

Bu leksik paralelizm faktlarının semantik adekvatlıq əmsalını müəyyənləşdirərkən, bu müvazilik situasiyalarının aradan qaldırmaq mümkündür. Belə ki, dildə leksik paralellik faktlarının semantik adekvatlıq palitrasına həm tam adekvat müvazilik hallara, həm qismən uyğunluq nümayiş etdirən korrelyantlar, həm də tamamilə fərqli semantikaya malik olan paralellik nümunələri daxildir. Bu mənada, şərti olaraq,

verilən semantik adakvatlıq şkalasına uyğun olaraq üç qrup korrelyativlikdən danışmaq olar. Birinci qrup semantik korrelyantlara *fact–fakt*, *announce-anons*, *balance-balans anecdote-aneddot*, *balcony–balkon*, *refrigerator–refrijirator*, *baggage-baqaj*, *incident-insident*, *intellect-intelekt*, *limit-limit*, *monotone-monoton*, *opponent-oponent*, *sandwich-sendviç*, *modern-modern*, *immigrant-imiqrant*, *popular-populyar*, *predikative- predikativ*, *attributive-atributiv* və s. misal göstərmək olar. Belə ki, həqiqətən də, haqqında bəhs etdiyimiz leksik müvazilik halları tərcümə prosesinin keyfiyyətinə neqativ yöndə təsir etmə imkanına malik olan semantik psevdokorrelyantları əhatə edir. Göründüyü kimi, bu leksik vahidlər fərqli dil materialına istinad edir; eyni və ya oxşar fonetik cildə malik olmasına baxmayaraq, əksər hallarda fərqli və bəzən isə ümumiyyətlə ortaq genetikadan məhrum mahiyyət nümayiş etdirir.

Azərbaycan dili istər funksional, istərsə də struktur baxımdan inkişaf etmiş dillərdən sayılır. Bu dilin inkişafının müasir dövrü daha çox funksional inkişafın-sosial funksiyasının genişlənməsi ilə səciyyələnir və bunun nəticəsində onun qrammatik quruluşu daha da səlisləşir, lüğət tərkibi zənginləşir, terminoloji sistemdə normalaşma prosesi qüvvətlənir. Bu gün Azərbaycan dili sosial həyatın, mədəniyyətin inkişafının ən qüdrətli vasitəsinə çevrilmişdir.

Tərcümənin həm sosial əhəmiyyəti, həm də dili zənginləşdirən bir vasitə kimi rolu mühümdür. Təsadüfi deyil ki, siyasi, iqtisadi, texniki, hüquqi və s. kimi elmlərə aid olan mətnlərdə termin-söz və ifadələrin tərcüməsi onun sosial dəyərini bir qədər də artırır. Bu günkü reallıqlar bizi dövrü mətbuatda, reklam-informasiya materiallarında işlənən Avropa mənşəli sözləri, terminlərin və ifadələrin tərcüməsinə daha diqqətlə və dəqiqliklə yanaşmağa məcbur edir.

II FƏSİL

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA TERMİNLƏRİN STANDARTLAŞDIRMA FORMALARI

2.1. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsinə sosial amillərin təsiri

Dünya dilləri özünün spesifik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Buna baxmayaraq dillər arasındakı əlaqələr onları zənginləşdirməyə xidmət edir. Qohum və qohum olmayan dillər vardır. Bir dilin müxtəlif ləhcə, şivə və dialektləri vardır. Belə vəziyyətin yaranması da insanlararası əlaqələrin xarakterindən, həmin əlaqələrin yaxınlıq və uzaqlığından asılı olaraq meydana çıxmışdır. Dil əlaqələri prosesində təmasda olan iki ayrı dil daşıyıcılarından biri ona məlum olmayan əşyanın, məfhumun adını digər dil daşıyıcısından götürmüş və onu öz dilində işlətməyə başlamışdır. Buna görə də inkişaf etmiş bir dilə məxsus söz başqa dillərə keçmiş və daxil olduğu dilləri zənginləşdirmişdir. Hər bir dilin formalaşması onun daşıyıcısı olan xalqın inkişaf tarixindən, yaşadığı arealdan, məskunlaşma yerindən, qarşılıqlı əlaqədə olduğu başqa dillərin təsirindən asılıdır. Millətlər arasında qarşılıqlı əlaqə prosesində qohum və qohum olmayan millətlər arasında müxtəlif səciyyəli ticarət, mədəniyyət, siyasət, hərbi, sosial və s. əlaqələri ayırmaq mümkündür. Bununla yanaşı, bir-biri ilə əlaqədə olan dilləri onların qarşılıqlı əlaqəsinə görə üç növə ayırmaq olar:

- 1) qohum dillər arasında əlaqələr;
- 2) qohum olmayan dillər arasında əlaqələr;
- 3) qarışıq əlaqələr.

Qeyd etmək lazımdır ki, dil əlaqələrini genoloji təsni-

fata görə başqa şəkildə də səciyyələndirmək olar:

- 1) eyni sistemli dillər arasında əlaqələr;
- 2) müxtəlif sistemli dillər arasında əlaqələr;
- 3) qarışıq əlaqələr.

Göründüyü kimi, göstərilən əlaqə növlərindən birinci ikisində əlaqə iki dil arasında gedə bilirsə, üçüncü növ, yəni qarışıq əlaqə ən azı üç dilin qarşılıqlı təsirini nəzərdə tutur. Qarışıq əlaqə həm birinci, həm də ikinci növ əlaqəni özündə birləşdirir və bu prosesdə üçüncü növ əlaqə mürəkkəbliyi ilə seçilir. Əlaqədə olan müxtəlif dillərin sayı artdıqca əlaqə nəticəsində dildə baş verən dəyişmələr, dilə olan təsirin formaları da artır. Deməli, xalqlar arasında mədəni, ictimai, iqtisadi əlaqələr artdıqca dillərarası əlaqələr və dillərin qarşılıqlı təsiri də güclənmişdir. Bu təsirlə bağlı olaraq dillərin birindən digərinə sözlərin keçməsi prosesi baş vermiş, dil yeni ifadə vasitələri ilə zənginləşmişdir. Tədqiqatlardan aydın olduğu kimi, ilk dövlətlər məhz quldarlıq dövrünün məhsuludur. Dövlətin yaranması artıq sosial birliklərin formalaşmasını, vahid sərhədlərin, idarəçilik sisteminin ticarət birliyinin və ən əsası dil birliyinin yaranma zərurətini yaratdı. Bu səbəbdən də ilkin dövlətlərin yaranması dillərin inteqrasiyası və inkişafına gətirib çıxartdı. Dövlətin yaranması ilə əlaqədar olaraq dillərarası əlaqələrin ən mürəkkəb forması olan bilinqvizmin (ikidilliyin) yaranması və genişlənməsi prosesi baş verir. Bu da, artıq qeyd edildiyi kimi, dövlətin yaranmasından sonra vahid dilin yaranma zərurətindən irəli gəlirdi.

Dillərin qarşılıqlı inkişafı dillərarası əlaqələrin təzahürüdür. Millətlərin və xalqların qarşılıqlı əlaqəsi birinci növbədə onların dilinə təsir edir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin bəşəriyyətin ümumi malına çevrilməsi, onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı inkişafı, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində kontaktlar, beynəlxalq əlaqələr dillər arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaranmasında və zənginləşməsində öz əksi-

ni tapır. Özünün tarixi inkişafı prosesində bəşər dilləri bir-biri ilə müəyyən dil əlaqələrində olmuş və olmaqda davam edir. Dil əlaqələri dedikdə, iki və daha çox dilin strukturuna və lüğət tərkibinə bəşər dillərinin göstərdiyi hər hansı təsir nəzərdə tutulur. Belə ki, özünün tarixi inkişaf dövründə insanlara xidmət edən dillər bir-biri ilə müxtəlif əlaqələrə girmiş və bu əlaqələr də öz növbəsində dillərin inkişafına təsir etmişdir. Dillər arasında yaranan ilkin əlaqələrin tarixi qədim olduğu üçün onun başlanğıcını müəyyənləşdirmək çox çətindir. Amma bu əlaqələrin köklərinin tarixin ən dərin qatlarına gedib çıxdığı heç kəsdə şübhə yaratmır. Bu barədə B.Abbasova yazır: “Məntiqi təfəkkürün formalaşdığı, millətlər və xalqlar arasında iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi ən ilkin dövrlərdən başlayaraq dillər arasında da müxtəlif çeşidli münasibətlər təzahür etmişdir” (1, 6).

Cəmiyyət yarandığı dövrdən başlayaraq insanlar ictimai-siyasi proseslərlə bağlı miqراسiyalar nəticəsində yer üzünə səpələnmişlər. Bu dövrdən, ilk insan yerdəyişmələri, qəbilələr və tayfalar arasında ibtidai əlaqələrdən başlayaraq dillər arasında da müəyyən əlaqələr yaranmışdır. Qarşılıqlı əlaqələr dillərin inkişafında əsas rol oynayaraq, onun inkişafında stimulyerici amil olmuşdur. Dünya tarixində bir sıra ölü dillərin mövcudluğu (latın, sanskrit) buna bariz nümunədir. A.V.Desnitskaya ehtimal edir ki, dillərin bir-birinə təsirinin öyrənilməsi xalqların tarixinin birbaşa öyrənilməsi ilə bağlıdır. Şübhəsiz, bu təqdirdə xalqların ictimai inkişaf mərhələləri, həmçinin, nəzərdə tutulan dillərin spesifikasiyası da nəzərə alınmalıdır. Bunlarla yanaşı dillərin nə dərəcədə bir-biri ilə qohum olub-olmaması da əsas amillərdən biri sayılır. A.V.Desnitskaya hesab edir ki, hər bir halda dillərin bir-biri ilə əlaqə və təsirində bilinçsizlik məsələsi xüsusi rol oynayır (150, 77).

Dilçilik ədəbiyyatında dilin inkişafından danışarkən

dildaxili (intralingvistik) və dilxarici (ekstralingvistik) amillərdən danışılır. Dillərarası əlaqələr məhz dilxarici amillərə daxildir. Bu amillər isə ümumilikdə bütün sosial əlaqələri əhatə edir. Dünya dillərinə nəzər yetirsək, görürük ki, heç bir dil tamamilə təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edə bilməz. Bütün dillər mütləq şəkildə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Buna görə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınma leksemlər xüsusi bir lay təşkil edir. Hazırda Qərbə inteqrasiya, elm və texnikada baş verən inkişaf, yeniliklər dilimizə bir çox alınmaların keçməsi ilə nəticələnir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların rolu danılmazdır, onların əsasında isə bilavasitə dil əlaqələri durur. Dillərarası əlaqələrin kökünü araşdıranda bu tarixin çox qədim olduğunun şahidi oluruq. Belə ki, məntiqi təfəkkürün formalaşdığı, xalqlar arasında yaranan iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi dövrdən dillər arasında da müəyyən münasibətlər yaranmağa başlamışdır.

«Sosial əlaqələr də hər şeydən əvvəl, digər əlaqələr kimi informasiyanın qarşılıqlı mübadiləsidir» (161, 9). Sosial əlaqələr dillərarası əlaqələrdən kənarında mövcud deyil və onların qarşılıqlı inkişafı fərdin ünsiyyətindən kənarında mövcud deyil. Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəblərindən danışarkən ilk növbədə dillərin tarixi inkişaf yoluna nəzər yetirmək və cəmiyyətin inkişafında onun rolunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Artıq qeyd edildiyi kimi, cəmiyyətdən kənarında dil mövcud deyil. Bu səbəbdən də cəmiyyətin tarixi inkişafı dilin inkişafına təsir etdiyinə görə onunla sıx bağlıdır. Ə.Rəcəbli yazır: «Dilin inkişafının cəmiyyətin inkişafından asılılığından danışarkən dilçilər dilin inkişafının bilavasitə olmasa da, dolayısı ilə insan cəmiyyətinin dəyişməsindən asılılığını qeyd edirlər» (76, 366). Bu səbəbdən də dillərarası əlaqələrdən danışarkən cəmiyyətin tarixi inkişafını və onun bu əlaqələrdə rolunu qeyd etmək zəruridir. Bilingv-

vizm məsələlərini öyrənən A.V.Desnitskaya ehtimal edir ki, dillərin bir-birinə təsirinin öyrənilməsi xalqın tarixinin birbaşa öyrənilməsi ilə bağlıdır. Şübhəsiz ki, bu təqdirdə xalqların ictimai inkişaf mərhələləri, həmçinin nəzərdə tutulan dillərin spesifikasiyası da nəzərə alınmalıdır.

Aydındır ki, insan cəmiyyəti yaranan gündən onların kollektivləri – tayfalar, qəbilələr, xalqlar və millətlər bir-biri ilə əlaqədə olmuş, onlar arasında münasibətlər başlanmış və getdikcə daha da inkişaf etmişdir. Bu əlaqə və münasibətlərdə ünsiyyət vasitəsi olan dil əsas rol oynamışdır. Nəticədə eyni məfhumların müxtəlif şəkilləri olan sözlər bir dildən başqa dilə keçməyə başlamışdır. İlk dəfə dil əlaqələrini geniş şəkildə araşdırmış Y.A.Belçikov bu məsələyə kompleks şəkildə yanaşmış, dil əlaqələrinin səbəblərini, mexanizmini və dillərə təsir formalarını aydınlaşdırmağa çalışmışdır (123). Onun işlərində alınma probleminə də xüsusi yer verilmişdir. O, alınmaları bilinqvizm şəraitində dillərin interferensiyasının başlanğıc forması hesab etmişdir. Deməli, alınmaların mahiyyəti bir dil vahidinin modelinin başqa dilə keçməsi və müxtəlif dil səviyyələrində özünü göstərməsidir. Yəni, alınmalar bilinqvizm şəraitində interferensiyanın ilkin formasıdır.

Müasir dövrdə də dillərin inkişafında dövlətlər arasında əlaqələrin də mühüm rolu vardır. İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə, hər bir dildə alınma sözlərin həm miqdarı artmış, həm də mənşəyə görə alınma arealı genişlənmişdir. Dil əlaqələri prosesində dil sistemi inkişaf edir. Bu əlaqələrin də müxtəlif istiqamətlərə təsiri aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir: a) bilinqvizmin müxtəlif tipologiyaları mümkündür: linqvistik, sosiolinqvistik və psixoloji; b) linqvistik nöqtəyi-nəzərdən söhbət gedəndə koordinativ (qarışmayan) və subordinativ (qarışıq olan) bilinqvizm nəzərdə tutulur; c) sosiolinqvistik nöqtəyi-nəzərdən söhbət gedəndə fərdi və

ya kollektiv bilinçvizm nəzərdə tutulur. Kollektiv bilinçvizmdən danışanda, bu vaxt parsial (hissəvi) və total (tam, ümumi) bilinçvizm nəzərdə tutulur; ç) nəhayət, söhbət psixoloji nöqtəyi-nəzərdən gedəndə reseptiv (perseptiv), reproduktiv və produktiv bilinçvizm nəzərdə tutulur.

Dillərarası əlaqələrdən danışarkən son illər dünyada baş verən proseslər nəzərə alınmalıdır. Xüsusən son dövrlərdə dünyada soyuq müharibənin və qütbləşmənin bitməsi, qloballaşmanın geniş vüsət alması, əlaqələrin getdikcə daha da artan sürətlə inkişafı, qlobal internet şəbəkəsinin inkişafı, peyk televiziyaının adi hal alması, distant təhsilin getdikcə genişlənməsi, iqtisadi maraqların digər maraqları üstələməsi fonunda xalqların və dillərin inteqrasiyası prosesləri daha çox maraq doğurur. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, dillər arasında əlaqələr müxtəlif səbəblərdən baş verə bilər. Buna görə də dillərarası əlaqələr həm sosiolinqviistik, həm etnolinqviistik, həm də psixolinqviistik istiqamətdə araşdırılmalıdır. Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri isə daha çox tarixi şəraitlə bağlıdır. Hazırda bu əlaqələrin yaranmasında və intensivləşməsində mövcud olan ilkin şərtlər kimi xalqların arasında beynəlxalq əlaqələrin, internet resurslarının, sosial şəbəkələrin interaktiv inkişafı, beynəlxalq dil siyasəti, təhsil sisteminin yaranması və ən nəhayət distant təhsilin getdikcə daha çox yayılması, miqrasiyanın adi hal almasını göstərmək olar. Bütün bunlar dil əlaqələrinin yaranma səbəblərini şərtləndirən amillərdir. H.Həsənov yazır: “Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi məsələsi millətlərin və xalqların, onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur. Dillərin bir-birini zənginləşdirməsi, başqa sözlə desək, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində bir dilin başqa dildən söz alması əksər hallarda dillərin təbii ehtiyacından bəhrələnmişdir. Yeni yaranan məfhum və anlayışları ifadə etmək üçün dilin özünün

müvafiq vahidləri olmadıqda başqa dilə müraciət olunur, digər dilin leksik sistemindən söz və ifadələr alınır” (35, 123). Göründüyü kimi milli dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların işlənməsi zərurətdir.

Dil əlaqələri dillərin bir-birindən dilin müəyyən ünsürlərini, vahidlərini alması ilə nəticələnir. Bu prosesin nəticəsində söz və ya termin bir dildən başqa dilə keçir. Deməli, sözlərin alınması, həm ictimai hadisə, həm də dil prosesidir. Bu prosesdə daha çox elmi, texniki tərəqqi ilə bağlı terminlər bir dildən başqa dilə daxil olur. Çünki hər bir elm sahəsi mənanı dəqiq ifadə edən sistemə malik olduqda daha tez və daha dəqiq qavranılır. A.Qarayev Azərbaycan ərazisində Hind-Avropa və iber-Qafqaz dilləri ailəsindən müxtəlif dillərin qarşılıqlı təsirini sosiolinqvisitik aspektdə tədqiq etmişdir (45). Onun araşdırmasında mərkəzi yeri Azərbaycan dili tutur, müəllif bu dilin ərazidə əsas ünsiyyət vasitəsi olduğunu qeyd edir .

Qohum və onlarla bir ərazidə yayılmış qohum olmayan dillərin qarşılıqlı təsiri ilə əlaqədə olan dillərin hər biri müxtəlif struktur səviyyələrində özünü göstərir. Dilin təsirə ən tez və ən çox məruz qalan sahəsi onun lüğət tərkibidir. Alınma ilk olaraq dilin lüğət fondunda qeydə alınır və burada funksiyasını yerinə yetirir. Ona görə də alınma deyərkən məhz başqa dildən keçən söz nəzərə alınır. B.de Kurtene dillərin qarşılıqlı təsirinin iki istiqamətdə inkişaf etdiyini qeyd edir: 1) bir tərəfdən dilə əcnəbi dildən müəyyən elementlər keçir. 2) digər tərəfdən bu əcnəbi elementlər həmin dildə də rəcə və digər kateqoriyaların zəifləməsinə gətirib çıxarır. O, dilin inkişafı qanunauyğunluqlarını dillərin qarışmasında görürdü (125, 366).

Tədqiqatçı dil əlaqələri problemini dilçiliyin məşğul olduğu sahələr içərisində ən aktual hesab edirdi. Onun fikrincə, dil qarışması problemi fizioloji olmayıb, həmişə sosial-

dır və dünyada qarışmayan, yad ünsürlərə malik olmayan dil yoxdur. H.Şuxardt dil qarışmalarının mümkünliyündə heç bir məhdudiyət tanımır. “Dillər arasındakı əlaqələr həm maksimal, həm də minimal fərqlərə gətirib çıxara bilər” (244, 178-184).

Dil əlaqələrinin tədqiqi tarixindən danışarkən Y.D.Deşeriyevin tədqiqatları da diqqəti cəlb edir (151). Müəllif, dillərin «qarşılıqlı əlaqəsi» terminini iki və daha artıq dilin və onların dialektlərinin hər hansı əlaqəsini əhatə etdiyini qeyd edir və çoxmillətli xalqların dillərinin qarşılıqlı əlaqələrlə yanaşı dil təmaslarının nəzəri məsələlərinə diqqət yetirilmişdir.

Dilçilikdə bu məsələ ilə bağlı aparılmış araşdırmalar göstərir ki, alınmalar daha çox dilin leksik sistemini əhatə edir. Ümumiyyətlə, alınma ilk olaraq sözün başqa bir dildən götürülüb işlədilməsi ilə bağlı olaraq meydana çıxır. Bu, bütün dillərdə baş vermiş və baş verməkdə olan hadisədir. Azərbaycan dilində də qloballaşma şəraitində getdikcə alınmaların sayı çoxalır. Bunun səbəbi müxtəlif amillərlə bağlıdır. Alınmalar dilə zərurətdən keçərsə, onda həmin söz dili zənginləşdirir. Bu tipli alınmalar bəzi dilçilər tərəfindən «ehtiyacdən doğan» alınmalar kimi qiymətləndirilir. Buna misal olaraq Azərbaycan dilində işlədilən XXI əsr alınmaları internet, bank, menecer, menecment, kompüter, sayt, fayl, internet və başqalarını göstərmək olar. Digər hallarda isə bu zərurət «söz verən» dilin «sözüalan» dil nisbətində daha zəngin olması ilə izah edilir. Bu anlamda hazırda alınmalar birbaşa ingilis dilindən alınır, çünki bu dil, nəinki Avropada, hətta dünya miqyasında aparıcı və rəsmi dillərdən sayılır.

Başqa dildən söz alınmasının iki üsulu vardır: a) birinci üsul - birbaşa keçmə: alınma sözlər bir dildən başqa birisinə üçüncü dilin köməyi olmadan gəlir; b) ikinci üsul - üçüncü dilin vasitəsilə sözlərin keçməsidir. Belə sözlərə qısaca ola-

raq reseptor yolla keçən sözlər demək olar. Çünki onlar bir dildən başqasına keçib sonra üçüncü dilə gəlirlər.

Bütün tədqiqatçılar alınmanın əsas səbəbi olaraq əşya və anlayışların adlandırılması zərurətini göstərirlər. Bununla yanaşı, dildə sosial, psixi, estetik və s. xarakterli hadisələr nəticəsində də sözalma baş verir. Yeni dil formalarına ehtiyac, anlayışların parçalanması tələbi, ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi, tamlığı, qısalığı, əlverişliliyi və s. də alınmaların dilə gəlməsinə yol açır. S.A.Sadıqova yazır: “Sözün alınmasının başlıca səbəbi həmin sözün adlandırdığı əşyanın, predmetin, prosesin, hadisənin, anlayışın alan dildə ifadə olunması üçün müvafiq sözün yoxluğudur. Müvafiq sözün yoxluğu anlayışı bildirmək üçün ya dilin öz imkanlarından, onun söz yaradıcılığı vasitələrindən istifadə etməklə yeni sözün yaradılmasını, ya da başqa dildən sözalmanı zəruriləşdirir” (81, 193). Belə ki, hər bir yeni anlayışı ifadə edə bilən və mənşəcə dilin özünə aid olan sözü dərhal tapmaq mümkündür deyildir. Belə bir proses ayrı-ayrı dillərə deyil, bütün dillərə xasdır. Yəni hər bir dil başqa bir dildən söz alır. Bununla belə, ayrı-ayrı dillərdəki leksik alınmaları mənşəcə təsnif etdikdə müəyyən qanunauyğunluqlar aşkara çıxır.

Son illər dillərarası əlaqələrdən danışarkən bu prosesin daha çox əraziləri əhatə etməsindən danışmaq lazımdır. Belə ki, artıq dünyada qloballaşmanın sürətli inkişafı fonunda, demək olar ki, bütün digər millətlərdə və dövlətlərdə ingilis dilinə maraq köklü şəkildə dəyişmişdir. İndi hər kəs ingilis dilinə maraq göstərir və bu dili öyrənməyi zəruri sayır. Digər tərəfdən xarici dil öyrənmək bütün ölkələrin təhsil sisteminin prioritet sahələrindən biridir. Bütün bunların məntiqi nəticəsidir ki, bilinçvizm və multilingvizm kütləvi hal alır. Artıq bilinçvizmdən fərdi, psixoloji hal kimi deyil, kütləvi hal kimi danışılır.

Ümumilikdə isə dünyada son dövrlər iki prosesin izləri

aydın şəkildə seçilir. Belə ki, dil siyasətində iki istiqamət - integrasiya və diferensiasiya hadisələri baş verir. Bu proseslərdə əks olaraq Avropada eyni zamanda həm də diferensiasiya prosesləri baş verir. Belə ki, Avropa ölkələrinin, demək olar ki, hamısında milli dil artıq çoxdan formalaşmışdır. Bir çox ölkələrdə dil problemləri həll olunub. Normal vəziyyətdə ikinci dil kimi məktəblərdə əsas dövlət dili ilə yanaşı federal dairələrdən birinin dilinin öyrənilməsi məsləhət görülür.

Göründüyü kimi, Avropada dillərin və mədəniyyətlərin integrasiyası fonunda eyni zamanda diferensiasiya prosesləri də sürətlə davam edir. Dillərarası əlaqələrin öyrənilməsini stimullaşdıran amillərdən biri də son illər miqrasiyaların geniş vüsət almasıdır. Bu proses bütün dövrlərdə aktual olmuşdur. Lakin, son dövrlər bu proses daha çox intensivləşmişdir.

Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, dillər arasında əlaqələr müxtəlif səbəblərdən baş verə bilər. Məhz buna görə də, hətta bəzi dilçilər bu sahəni ayrıca dil sahəsi kimi öyrənilməsini məqsəduyğun sayırlar. Dillərarası əlaqələri öyrənmək həm sosiolinqviistik, həm etnolinqviistik, həm də psixolinqviistik metodlardan istifadə etmək lazım gəlir. Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri isə daha çox tarixi şəraitlə bağlıdır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu səbəblərdən danışarkən ilk növbədə ta qədimdən bu günə qədər olan tarixi hadisələri nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu əlaqələrin yaranmasında və intensivləşməsində mövcud olan ilkin şərtlər kimi xalqların bir yerdən digər yerlərə köçməsi, ilkin qəbilə və tayfadaxili əlaqələr, müxtəlif dövrlərdə baş verən müharibələr, ticarət əlaqələri, dövlətin yaranması və onun dil siyasəti, təhsil sisteminin yaranması və ən nəhayət müasir radio və televiziyanın yaradılması, internet və distant təhsilin gətirdikcə daha çox yayılması, miqrasiyanın adi hal almasını göstərmək olar. Bütün bunların hamısı dil əlaqələrinin ya-

ranma səbəblərini şərtləndirən amillərdir. S.Sadıqova yazır: “Dil əlaqələri dillərin bir-birindən dilin müəyyən ünsürlərini, vahidlərini alması ilə nəticələnir. Bu prosesin nəticəsində söz və ya termin bir dildən başqa dilə keçir. Deməli, “alınma” termininin özü iki mənədadır. Birinci halda bu termin başqa dilə keçib, daxil olduğu dili zənginləşdirən linqvistik vahid mənasını bildirir. Geniş mənada “alınma” dedikdə, bir dildən başqa dilə keçən bütün linqvistik vahidlər, hər cür dil elementləri başa düşülür, “alınma söz” dedikdə isə yalnız leksik vahidlərin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur” (80, 126). İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə, hər bir dildə alınma sözlərin həm miqdarı artmış, həm də mənşəyə görə alınma arealı genişlənmişdir. Dil əlaqələri prosesində dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində qarşılıqlı təsir baş verir. Məlumdur ki, leksik alınmalar hər hansı bir dilin tərkibini zənginləşdirir. Lakin bu alınmalar az da olsa, müəyyən dərəcədə ana dilinə özlərinin qrammatik ünsürlərini də gətirir və bu əlamətləri qoruyub saxlaya bilirlər. Bir sıra leksik alınmalar milli dildə müəyyən səviyyədə morfoloji dəyişikliyə uğradığı halda, bəziləri isə heç bir morfoloji dəyişikliyə məruz qalmır.

Leksik alınmaların Azərbaycan dilində işlənməsi haqqında M.Cahangirov yazır: “Leksik alınmaları obyekt dildə morfoloji səviyyədə dəyişikliyə məruz qalması dilin zənginləşməsinə xidmət edir. Leksik alınmaların dildə dövretmə prosesi zamanı morfoloji dəyişikliklə bərabər, fonetik və semantik dəyişiklər də baş verir” (24, 195).

İctimai-siyasi tarixi şəraitdən asılı olaraq Azərbaycan xalqı onu əhatə edən qonşu dövlətlərdə hərtərəfli əlaqədə olmuş və dil əlaqələrini də inkişaf etdirmişdir. Tarixi şəraitdən asılı olaraq əlaqələr zəiflədikdə intensivlik azalır və bir sıra hallarda isə süquta uğrayır. Əlaqələr zəiflədikdə isə əvvəlki dövrdə ana dilinə keçmiş sözlərin bir qismi mənimsənilmə prosesini tam keçmir və dildə öz yerini tuta bilmir.

Dilin inkişafı ilə əlaqədar alınma sözlər onun lüğət tərkibini daha da zənginləşdirir, eyni zamanda dilin morfoloji-semantik və üslubi imkanları da genişləndirir. Qohum və onlarla bir ərazidə yayılmış qohum olmayan dillərin qarşılıqlı əlaqədə olması dillərin hər birinin müxtəlif struktur səviyyələrində özünü göstərir. Dilin təsirə ən tez və ən çox məruz qalın sahəsi onun lüğət tərkibidir. Alınma ilk olaraq dilin leksik təbəqəsində qeydə alınır. Ona görə də bəzən alınma dəyərəkən məhz başqa dildən keçən söz, termin nəzərə alınır. Dilçilikdə ümumiyyətlə alınma, o cümlədən də leksik alınmalarla bağlı problemlər müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilmişdir. Buna baxmayaraq, müasir dövrdə dilə daxil olan alınma sözlər problemi bir çox dillər üçün yenidən aktualıq kəsb etməyə başlamışdır. Belə bir vəziyyəti doğuran səbəbləri aydınlaşdırmağa, yeni leksik alınmalarla bağlı həlli zəruri olan məsələlərin əsas dairəsini müəyyənləşdirməyə dair indi müxtəlif tədqiqatların aparılmasını zəruriləşdirir. Alınma dilxarici və dildaxili səbəblər nəticəsində meydana çıxır. Bu da onu göstərir ki, dilin müəyyən ünsürləri, o cümlədən sözləri alınmasına təkan verən səbəblər mövcuddur. Alınma sözə müraciət etmək intralinqvistik və ekstralinqvistik səbəblər kompleksindən bəhrələnir. Ekstralinqvistik səbəblər sırasında siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdə əlaqələr üçün həyata keçirilən və ya həyata keçən dil əlaqələri durur.

Elm və texnika sürətlə inkişaf edir. Bununla əlaqədar olaraq meydana gələn müxtəlif məfhumların və anlayışların ifadəsi üçün hər bir dildə müvafiq terminlərin yaradılması ehtiyacı qarşıya çıxır. Bu tələbat həm dilin daxili imkanları, həm də alınmalar əsasında terminlər yaradılması ilə ödənilir. Dilə alınmaların daxil olması dil əlaqələrinin inkişafı ilə sürətlənir. Dil əlaqələri dillərin bir-birindən dilin müəyyən ünsürlərini, vahidlərini alması ilə nəticələnir. Bu prosesin nəticəsində söz və ya termin bir dildən başqa dilə keçir. Bu

zaman əgər alınma başqa sözlə desək, anlayış və ya yeni əşya cəmiyyətin tələbi ilə yaranırsa, alınma prosesi yeni sözü mənimsəyən dil vasitəsilə həyata keçir. Əgər illər öncə dil əlaqələrinin təsiri ilə ingilis mənşəli terminlər dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçirdisə, bu gün dövlətlər arasında yaranan əlaqələr terminlərin dilimizə birbaşa keçməsinə imkan yaradır. Deməli, sözlərin alınması, həm ictimai hadisə, həm də dil prosesidir. Bu prosesdə daha çox elmi, texniki tərəqqi ilə bağlı terminlər bir dildən başqa dilə daxil olur. Dillərarası əlaqələri təhlil edərək son nəticə kimi onun təsirini iki kateqoriyaya ayırmaq olar:

1. Bir dilin digər dildən söz alması;
2. Bir dilin təsiri ilə digər dildə müəyyən dəyişikliklərin baş verməsi.

Göründüyü kimi dillərarası əlaqələr dillərin qarşılıqlı inkişafını təmin edir. Dilçilikdə bu məsələ ilə bağlı aparılmış araşdırmalar göstərir ki, alınmalar daha çox dilin leksik sistemini əhatə edir. Çünki hər bir elm sahəsi mənanı dəqiq ifadə edən sistemə malik olduqda daha tez və daha dəqiq qavranılır. Ümumiyyətlə, dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesində sözlər və terminlər bir dildən başqasına keçir və onu zənginləşdirir, alınma ilk olaraq sözün başqa bir dildən götürülüb işlədilməsi ilə bağlı olaraq meydana çıxır.

Müəyyən bir dilin başqa dillərin lüğət tərkibinə təsirinin miqyası tarixi səbəblərlə əlaqədar müəyyənləşdirilir. Məsələn, italyan dilinin intibah dövründə inkişafı başqa dillərin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. XIV-XVI əsrlərdə İtaliya mədəniyyətinin güclü inkişafı Avropanın başqa dillərinin inkişafına İtalyan dilinin leksik təsirini də müəyyən etmişdir. Dənizçiliklə, maliyyə işləri ilə, hərbi işlərlə, memarlıq və musiqi ilə, təsviri sənətlə bağlı terminlər bir çox dillərdə italyan dilindən götürülərək işlədilmişdir. Məsələn, öz mənşəyi etibarilə italyan sözləri olan *batalyon*, *soldat*,

kontilena, sonata, liberetto, valyuta, mozaika və s. sözlər bu qəbildəndir.

Bu, bütün dillərdə baş vermiş və baş verməkdə olan hadisədir. Hesablamalara görə alman dilindəki alınmaların sayı on minlərlə ölçülürsə, ingilis dilində, bu ümumi lüğət tərkibinin 50%-dən çoxunu əhatə edir. Belə hadisə qədim dillərə də yad deyildir. Məsələn, latın dilində 7000-dən çox yunan sözü vardır. Azərbaycan dilində də qloballaşma şəraitində getdikcə alınmaların sayı çoxalır. Bunun səbəbi müxtəlif amillərlə bağlıdır. Başlıca amil dilin inkişafında xüsusi rol oynayan dillərin əlaqəsi, kontaktıdır. Bu faktor xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni, beynəlxalq əlaqələr əsasında yaranır. Bu əlaqələr əsasında dünya dillərində zənginləşmə prosesi gedir. Əgər dilin daxili inkişaf faktorları onun qatları, layları ilə əlaqədarsa, xarici faktorlar cəmiyyətin ictimai quruluşu, ideologiyası, xalqların əlaqəsi, elm, sənaye, texnika və təfəkkür fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri müxtəlif cəhətdən bir-birindən fərqlənir. Bu prosesdə yeni dil vahidləri və terminlər bir dildən digərinə keçir və onun leksik qatının zənginləşməsinə xidmət edir. Bu isə, əksər hallarda müsbət proses kimi qiymətləndirilir. Müstəqillik illərində Azərbaycan dili Avropa mənbəli alınmalar hesabına zənginləşir. Bununla da anlayış ifadə edilir, izah əvəzinə dilimizin fonomorfoloji qanunauyğunluqlarına, yəni həm xarici qişası, həm daxili mənası və definitiv-təsviri məzmunu alınan dildəkinə mümkün qədər uyğunlaşdırmaqla alınma terminin adekvat verilməsi tendensiyası fəallaşır. Belə Avropa mənbəli terminlərin təsnifatı, sistemləşdirilməsi elmi-texniki terminologiyanın normalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz təsnifat əsasında terminlərin reseptor dildə assimilyasiyası alınan leksik vahidin maddi formasının fonetik, qrafik, qrammatik

və leksik-semantik xarakteristikasını alan dilin müvafiq normasına yaxınlaşması yolu ilə mənimsənilməsi, milli dilin tələblərini ödəməsi və konkret olaraq hansı formada dilə qəbul edilməsi amilləri müəyyənləşdirilməlidir. Mənimsəməyə görə alınan terminin alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, dilin söz yaradıcılığı qaydalarına uyğun gəlməsi, alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması, yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözün mənimsənilmə dairəsini təyinetmənin əsas meyarlarıdır. Təsadüfi deyildir ki, dillərin zənginləşməsi prosesində diqqəti cəlb edən ən mühüm cəhət ehtiyac olmadan alınmaların dilə gətirilməsidir. Müstəqillik dönəmində Azərbaycan dilinin sahə terminologiyalarında özünəməxsus proseslər baş verir. Bu proseslər daha çox yeni elmi istiqamətləri əhatə edən elmlərdə özünü göstərmişdir. Təbii ki, terminologiyada terminlərin alınması bütövlükdə dilin terminoloji sistemini əhatə etsə də, ayrı-ayrı sahələr üzrə baş vermişdir. Ümumi terminoloji sistemdə terminlərin nizama salınmasına nəzarət, onların variantivliyini aradan qaldıraraq terminin mümkün variantını qəbul etmişdir. Bu sahədə iş davam etdirilir. Sahə terminologiyalarında isə yeni terminlərin həm yaranması, həm də alınması prosesləri davam etməkdədir. Bununla belə, müstəqillik illərində dilin terminoloji sistemində müəyyən meyillər özünü göstərir. Bu cəhət, qeyd olunduğu kimi, yeni sahələrdə və Azərbaycanın yenidən qoşulduğu beynəlxalq münasibətlər sistemində tələb olunan terminologiyada müşahidə olunur. Ona görə də leksik zənginləşmənin problemi kimi söz və terminlərin şüurlu şəkildə tənzimlənməsidir. Deməli, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, geniş elmi mübadilələr, texniki nailiyyətlərin bəşəriyyətin ümumi malına çevrilməsi, xalqların ictimai-siyasi kontaktları dillərin də qarşılıqlı zənginləşməsində öz əksini tapır. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi

millətlərin və xalqların, onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur. Bu qanunauyğunluqlardan irəli gələn alınmalar da dilə uyğun şəkildə mənimsənilmə, standartlaşma formaları müəyyənləşdirilməlidir.

2.2. Standartlaşdırma prosesində unifikasiya ilə nizamasalmanın qarşılıqlı əlaqəsi

Müstəqillik illərində, dilimizə daxil olan alınma terminlərin mühüm bir hissəsi əvvəlki fəsillərdə qeyd edildiyi kimi paralel, dublet şəkildə işlənir. Məsələn, *sərmayə-investitsiya*, *sərmayədar-investor* iqtisadiyyatda paralel işlənir. Hər ikisi alınma olan, dilimizə keçən bu tip terminlər zaman keçdikcə dilimizin lüğət fondunda özünə daimi və qarşılıqsız mövqe tutmaq üçün unifikasiyası zəruridir. Bu zaman terminlərdən hər birinin müxtəlif - əsas terminlə birlikdə derivatlar götürülməli, ya da həmin əsas termin üçün Azərbaycan dilində müvafiq qarşılıq müəyyənləşdirilməlidir. Terminlər bir qayda olaraq, elm və texnologiyanın inkişafı ilə bağlı olduğundan yazılı formada alınır. Bu səbəbdən də bu tip alınmalar dəyişikliyə az meyilli olduqlarından müxtəlif elm sahələrinə məxsus olan terminlərin ayrı-ayrı üsullardan istifadə olunaraq mənimsənilməsi və dilin qaydalarına tabe edilməsi müəyyən bir vaxt tələb edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, dilçilik ədəbiyyatında terminlərin nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması anlayışları fərqləndirilir. İlkin olaraq terminologiyada ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının sistemləşdirilməsi və nizama salınması daha optimal hesab edilməlidir. Digər tərəfdən, bir sahənin nizama salınması digər sahələrin də eyni qaydada nizamlanması üçün zəmin yaradır. Çünki terminlərin nizama salınmasının ümumi prinsipləri vardır. «Nizama sa-

lınmış terminologiya deyildikdə, xüsusi metodika ilə müəyyənləşdirilmiş anlayışlar sistemi ilə işarələr sisteminin vəhdəti nəzərdə tutulur» (80, 110). M.İsmayılova isə bu barədə yazır: “Deməli, hər hansı sahə terminologiyasının nizama salınması həmin sahə terminlərində özünü göstərən qüsurlu cəhətləri aradan qaldırmaq, eyni prinsiplərə əsaslanan terminlər sistemini yaratmaqdır” (43, 136). Terminologiyanın nizama salınması müəyyən ardıcılıq əsasında aparılır ki, həmin prosesdən sonra mövcud nöqsanlar aradan qaldırılır. Dilçilik ədəbiyyatında sahə terminologiyasının aradan qaldırılması üçün aşağıdakı ardıcılıq təklif olunur:

- 1) sahənin quruluşunun öyrənilməsi;
- 2) anlayışların seçilməsi;
- 3) anlayışların sistemləşdirilməsi və qruplaşdırılması;
- 4) anlayışların təsnifatı;
- 5) təriflərin təyini;
- 6) terminlərin seçilməsi (43,136).

Terminlərin nizama salınmasından sonrakı mərhələ onların unifikasiyasıdır. Müstəqillik illərində, xüsusən də tədqiqata cəlb olunan bu illərdə görülən işləri qeyd etmək lazımdır. Bu dövrdə, Terminologiya Komissiyasının yaranması və bu görülən işlər, yeni sahə lüğətlərinin hazırlanması bu sahədəki çətinliklərin aradan qaldırılmasına kömək edir. Dilçilik ədəbiyyatında unifikasiyanın nizama salınmadan əvvəl, yoxsa sonra olduğu mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Xüsusən, bir sıra müəlliflər unifikasiyanın nizammasalmadan əvvəl yerinə yetirildiyini, dilçilərin bir qismi isə əksinə, unifikasiyanın nizammasalmadan sonra həyata keçirildiyini qeyd edirlər.

Müstəqillik illərində dilimizdə müxtəlif sahələrlə bağlı alınmalar sürətlə artmaqdadır. Unifikasiya bu prosesi tənzimləmək üçün nəzərdə tutulan işlərin məcmusudur. Bu prosesdə lazımi alınma terminlər seçilir və müəyyən qanu-

nauyğunluq əsasında dilin daxili qanunlarına və qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılır. “Elm və texnika, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etmək üçün vahid nümunəvi terminologiyanın müəyyənləşdirilməsi terminologiyanın unifikasiyasıdır” (80, 177).

Terminologiyada, bir qayda olaraq «unifikasiya» termini terminlərin, onların semantikasının vahid bir formada işlənməsidir. Çünki unifikasiya olmadan terminoloji leksikada norma və standartlaşdırmanı həyata keçirmək qeyri-mümkündür.

S.İsrafilova yazır: “Məlumdur ki, elmi-texniki terminologiya ilə bağlı hər cür qüsurun aşkar edilməsi və həmin çatışmazlıqların aradan qaldırılması, həmçinin terminologiyanın sistemə salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması müasir dövrdə də son dərəcə aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir” (42, 160).

Ayrı-ayrı sahə terminologiyasında alınmaların unifikasiyası məntiqli olaraq ümumi terminologiyanın sistemləşdirilməsinə gətirib çıxarır və nəticədə ümumi terminologiyanın vahid prinsiplər əsasında qurulması üçün zəmin formalaşır.

Ona görə də unifikasiya və nizamasalma məsələləri qarşılıqlı əlaqədədir, bu işə onların ardıcıl bir-birini əvəz etməsinə imkan yaradır. Belə ki, alınma terminlərin nizama salınmasında baxılan məsələlər, terminlərdə sinonimlik, çoxmənalılıq, terminyaratma məsələləri unifikasiyada da nəzərdən keçirilir. “Hər hansı bir dilin terminologiyasında unifikasiyanın aparılması üçün terminologiyaya aid əsas nəzəri tədqiqatların yerinə yetirilməsi tələb olunur, yəni terminologiyanın müəyyən səviyyədə öyrənilməsi, bir çox problemlərin həll edilmədən (məsələn, terminlərin sinonimliyi, termin yaradıcılığı, alınma terminlər, termin elementlər və s.) unifikasiya aparmaq qeyri-mümkündür. Unifikasi-

ya prosesində müvafiq tədqiqat işlərinin nəticələrindən istifadə edilir” (80, 182).

Sahələrdə elə terminləri almaq lazımdır ki, Azərbaycan dilində onların derivatlarını düzəltmək mümkün olsun. Hazırda da terminlər alınarkən Azərbaycan dilinin ədəbi dil normaları əsas götürülməli, alınan yeni terminlər mövcud terminlərlə unifikasiya edilmək şərti ilə Azərbaycan dilinə üzvi surətdə daxil olmalıdır. Onu da qeyd edək ki, müstəqillik illərində alınma terminlər birbaşa mənbə dildən ingilis dilindən alınır, unifikasiya prinsipləri də buna uyğun aparılır. Birinci növbədə alınmalar ikinci fəsildə tədqiq edildiyi kimi dilin fonetik, leksik və s. normalarına uyğunlaşdırılır. Bu zaman terminlər dilin normalarına cavab verir və bu unifikasiya şərti olaraq xüsusi unifikasiya adlandırılır və bu unifikasiya dildaxili unifikasiya ilə üst-üstə düşdüynə görə çox vaxt dildaxili unifikasiya adlanır. İstənilən halda unifikasiyada dil normalarına əməl olunma əsas şərt olaraq qalır. Belə regional unifikasiyadan fərqli olaraq, yaxın və qohum dillərin terminlərinin unifikasiyası daha asan olur. M.İsmayılova bu prosesin türk dillərində terminyaramada mühüm əhəmiyyət daşdığını qeyd edərək yazır: “Bu proses terminologiyanın inkişaf xüsusiyyətlərini açmaqla yanaşı, dilin daxili imkanlarını dərinlən öyrənməyə imkan yaradır. Bir qohum dildəki terminologiyada özünü göstərməyən sözdüzəltmə üsulu, başqa qohum dildə aktiv səciyyə daşıyır. Milli mənşəli terminlərin aşkara çıxarılmasında da qohum dillərin materialları əsasında unifikasiyanın aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, türkdilli dövlətlərin müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığının sürətlə artması bu dillərdəki terminoloji materialların vahid prinsiplər əsasında unifikasiyasının vacibliyini şərtləndirir” (43, 185).

Alınmaların unifikasiyasını müxtəlif mərhələlərdə

aparmaq olar:

1. Ayrı - ayrı sahələrdə alınmaların unifikasiyası;

2. Müəyyən əlamətə görə qruplaşdırılmış sahələrə aid terminologiyanın unifikasiyası .

Bəzi mənbələrdə isə qeyd edilir ki, terminlərin unifikasiyası onların sistemləşdirilməsinə qədər artıq təmin edilmiş olmalıdır (49, 83). S.A. Sadıqovanın və M.Qasımovun fikirlərini üstün tutaraq, biz də hesab edirik ki, terminologiyada unifikasiya terminoloji leksikanın nizama salınmasından sonra həyata keçirilməlidir. Nizamasalma isə alınma terminlərin unifikasiyası prosesində əsas proseslərdəndir. Nizamasalma özündə anlayışlar sisteminin formalaşmasını ehtiva edirsə, unifikasiyanın əsas qayəsi anlayışlar sistemi ilə terminosistem arasında vahid uyğunluğu təmin etməkdir. Unifikasiya ilə bağlı əməliyyatlar bir neçə səviyyədə – məzmun baxımından, məntiqi baxımdan və dilçilik baxımından həyata keçirilir. Bu zaman terminlərin linqvistik təhlili ilə yanaşı, dilin ümumi norma və qanunauyğunluqları ümumi terminologiya, eyni zamanda, terminologiyanın dəyərləndirilməsində normativ kriteriyalar üçün xarakterik olan spesifik momentlər də nəzərə alınır (142). Ayrı-ayrı sahələrdə alınmaların unifikasiyası terminologiyada alınmaların unifikasiyası ilə nəticələnir. Nəticədə terminlərin müəyyən edilməsini şərtləndirən vahid prinsiplər formalaşır. Yəni terminosistemə unifikasiyalaşmış və kodlaşdırılmış terminologiya daxildir. Unifikasiyanın ən son mərhələsi terminosistemin kodlaşdırılması, yəni onun normativ lüğətinin tərtibidir. Burada kodifikasiya məsləhət forması (rekomendasiya) ilə əvəzlənərək, terminşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən normalaşdırılmış, daha doğru düzgün hesab edilən terminlər alınma terminlər lüğəti hazırlanır. Bu, adətən, bütün sahələrdə olan alınma terminləri özündə ehtiva edir. İkinci səviyyədə kodifikasiya standartlaşdırılma formasını

alır ki, bunun nəticəsi kimi, dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş termin və anlayışların istifadəsi labüd hesab edilir. Bu prosesdə terminlərin daşdığı məna və ifadə etdiyi məna əsas götürülür.

Alınma terminlərdə isə bəzən terminoloji məna nəzərə alınmır. M.İsmayılova bütün bunları nəzərə alaraq, terminlərin dəqiqlik dərəcəsinə görə dörd qrupa bölməyin məqsəduyğun olduğunu qeyd edir. Tədqiqat prosesində aydın olur ki, terminoloji məna haqqında yarımçıq məlumat verən və ümumiyyətlə, heç bir informasiya verməyən terminlər də vardır.

Alınma terminlərin seçilməsi isə tədqiqatçılardan və lüğətçilərdən xüsusi bacarıq tələb edir. Deməli, alınmalar dilə daxil olur, müəyyən funksiya yerinə yetirir. Lakin sözlərin alınması prosesi o vaxt başa çatır ki, həmin sözlər semantik, üslubi cəhətdən olduğu kimi, fonetik və qrafik cəhətdən də dildə mənimsənilmiş olsun, işləklik qazansın. B.Abbasova isə haqlı olaraq yazır: “Lakin gerçəkdə alınmalar üzərində axtarışlar göstərir ki, hər hansı bir dildə heç bir dəyişikliyə məruz qalmamış həddən ziyadə sayda alınmalar işlədilir. Alman dilində heç bir dəyişiklik edilmədən işlədilər çoxlu frankizmlər, fransız dilində ingilisizmlər, türk dilində çoxlu germanizmlər, Azərbaycan dilində müəyyən qəddər rusizmlər və s. qeydə alınmışdır. İkinci tərəfdən, assimilyasiya olunmuş alınmalarda heç də sadalanan dəyişikliklərin hamısının kompleks halında baş verməsi mütləq sayıla bilməz və hələ əksinə, alınmaların içərisində bütün bu dəyişikliklərə məruz qalmış söz tapmaq da çətindir – sözlər bu dəyişikliklərdən bir-ikisinə uğraya bilər” (1, 12). Əgər fonetik, semantik, qrammatik, orfoqrafik və s. dəyişikliklər baş vermişdirsə, bu onu göstərir ki, həmin vahid bu formada yalnız tarixi inkişaf prosesi nəticəsində, uzun müddətdə təşəkkül tapmalıdır və deməli, keçdiyi dilə uyğunlaşdırıl-

malıdır. Demək, əslində dilə qəbul edilən hər hansı bir söz illər keçdikcə mənimsənilir və bu proses bəzən yüz illərlə vaxt apara bilər. Verilənlərdən göründüyü kimi, alınma terminlərdə dubletlik, çoxmənalılıq və qrammatik, fonetik mənimsəmə unifikasiyada nəzərdən keçirilir. Bu prosesin həyata keçirilməsində terminlərin spesifikasiyasının müəyyən-ləşməsi tələb olunur.

Alınmaların dildə mənimsəmə formaları həyata keçiril-mədən unifikasiya aparmaq qeyri mümkündür. Alınma ter-minləri nizama salma prosesində termin anlayış uyğunluğu həll edilməli, anlayışların dəqiq və birmənalı təyini və mü-əyyən bir sahədə xüsusi funksiya daşması prosesi həll olu-nur. Bununla yanaşı alınma terminin müvafiq sahədə işlən-məsi və müəyyən sistemə daxil olması həlledici amil kimi nəzərə alınmalıdır.

Yəni bu prosesdə söz semantikasından fərqli olaraq termin semantikasına baxılır. Bununla da, alınma terminlər-də terminologiyada olduğu kimi və anlayışla dil mənaları bir sintez kimi götürülür. S.Sadıqovanın qeyd etdiyi kimi termin semantikasında iki cəhətə xüsusi fikir vermək lazı-mdır. Bu halda termin semantikasi ikilidir, anlayış və dil mə-nalarının sintezidir. Alınma terminlərin dilin qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırılmaması, hazır şəkildə işlədilməsi formaları da özünü göstərir. Məsələn, *blitter*, *blok*, *botoks*, *boyent*, *braker*, *brouzer*, *bukmark* kimi terminlər olduğu ki-mi hazır şəkildə qəbul edilmiş və dildə sabitləşmişdir. Belə alınma terminlər ümumişləklilik qazanmasa da dar ixtisas sa-hələrində müstəqil şəkildə işlənir və bu cür vahidlər tərti-batında və işlənməsində liberal münasibət bəslənir. Lakin, ictimai-siyasi terminologiyada işlənən alınma terminlərə münasibət başqa cürdür. Belə ki, alınma terminin düzgün tərtibi terminoloji sistemdə başqa dilə məxsus terminoloji vahidin mənbə dildəki formasını maksimum dərəcədə yaxın

olsa da dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır. Ona görə də elmi terminlər sabit bir sistem olması ilə müəyyən bir sahə sistemi daxilində mövcudluğu ilə fərqlənir və ictimai-siyasi leksikada işlənən alınma terminləri isə daha çox anlaşıqlı olur və tədricən ümumişlək leksikaya keçir. Buna görə də bu prosesdə aşağıdakı hallar əsas götürülməlidir.

1. anlayışı ifadə edən alınma termin dəqiq olmalıdır;
2. eyni anlayışı ifadə edən bir neçə termin mövcuddursa, onlardan anlayışı düzgün ifadə edən götürülməlidir;
3. anlayışı ifadə edən termin yoxdursa, ona uyğun yeni termin yaradılmalıdır.

Terminologiyada alınmalarda çoxmənəlilik terminlər üçün qoyulan prinsiplərin gözlənilməməsini bildirən cəhətlərdən biridir. Bu səbəbdən də terminlərdə çoxmənəliliğin aradan qaldırılması mühüm mərhələlərdən biri hesab olunur. Alınma terminlərdə çoxmənəliliğin aradan qaldırılmasının izahlı lüğətlərin tərtibatında nəzərə alınması mühüm amillərdən biri hesab olunmalıdır. Belə ki, bu prosesdə alınma terminin əsas terminoloji mənası təyin edilir. Məsələn, *skaner* alınma termini informatikada iki mənada işlənir:

1. Mətnlərin foto və ya qrafik təsvirlərin kompüterin yaddaşına ötürülməsini təmin edən optik qurğu;
2. Faksmil veriliş qurğularında qrafik verilənlərin daxil edilməsi sistemlərində şəkil skanlaşdırıcı qurğu;
3. Siqnal formalaşdırıcısı;
4. prosesə başlamaq, dayandırmaq və ya ştrix-kodu oxumaq üçün kodlaşdırılmış verilənləri optik, elektromaqnit və elektron çevrilmələr vasitəsilə elektrik idarəetmə siqnallarına transformasiya edən cihazdır.

Bununla yanaşı bir alınma termin müxtəlif sahələrdə ayrı-ayrı mənələrdə işlənir; yaxud *konversiya* termini –

1. Hərbi-sənaye şirkətinin xalq tələbatına uyğun məh-

sullar istehsal edən şirkətə çevrilməsi (yaxud əksinə).

2. Dilçilikdə bir nitq hissəsinə aid olan sözün cümlədə başqa nitq hissəsi kimi işlənməsi mənalarını daşıyır. Ona görə də bu mənaların müxtəlif elm sahələrində işlənmə formaları nəzərə alınmalıdır. Bununla da alınma terminlərin sahə terminologiyalarının hansında işlənməsi müəyyənləşir və dublet cərgədə digər variantlar atılır və əsas variant saxlanılır. Alınma sinonim terminlərin işlənmə məqamları da diqqəti cəlb edir. Lakin terminologiyada sinonim terminlərin yox, dubletlərin işlənməsi daha məqsədəuyğundur. Terminologiyada aparılan tədqiqatlarda isə dublet əvəzinə sinonimlər daha çox işlənir. M.İsmayılova yazır: “Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində müxtəlif sahələrə aid terminlərin standartlaşdırılması məsələləri həll olunmamışdır. Buna görə də sinonim cərgəyə daxil olan terminlərdən hansının standart kimi qəbul edilməsi məsələsi də hələlik açıq qalmaqdadır” (43, 161).

Terminlərin dildə standartlaşması üçün növbəti mərhələ onların sinonimliyə görə yoxlanılmasıdır. Bu mərhələdə hər bir termin sinonimliyə görə yoxlanılır. Bunun üçün terminoloji lüğətlərdəki eyni anlayışı bildirən terminlər seçilir və sinonim cərgələr qurulur. Bu zaman sinonimliyin aradan qaldırılmasına cəhd edilir, sinonim cərgədən digər variantlar atılır və əsas variant saxlanılır. Elm sahələrinin çoxunda isə əsasən, beynəlxalq terminlər qəbul edilir, amma eyni zamanda, həmin terminin milli variantı da işlədilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu halda biz sinonimliklə deyil, dublet problemi ilə üzləşirik. Terminin unifikasiyası zamanı bu problem, yəni variantlılıq problemi həll olunmalı və terminlərdən biri saxlanılmalıdır. Bu zaman daha geniş əhatə dairəsinə malik və daha asan anlaşılacaq termin saxlanılmalıdır. Bəzən isə elə olur ki, elm sahəsinin spesifikasiyası nəzərə alınaraq daha çox beynəlmiləl terminlər qəbul edilir.

Elə elm sahələri də var ki, onlarda milli mənşəli terminlər daha çox istifadə olunur. Məsələn, dilçiliklə bağlı kifayət qədər terminlərdə biz dubletlərə rast gəlirik: *metateza* – *yerdəyişmə*, *perefeks* – *söz sonluğu*, *suffiks* – *şəkilçi*, *eliziya* – *səsdüşümü* və s.

Göründüyü kimi, elm və texnikanın bir sıra sahələrində bir anlayış, bir neçə terminlə ifadə olunursa o, sinonim kimi verilmişdir. Lakin, hazırkı dövrdə terminoloji tədqiqatlarda dublet termini daha geniş şəkildə işləklik qazanmışdır və bu problemin həllinin ümumi prinsipləri vardır. Şübhəsiz bu ümumi prinsiplər alınma terminlərlə də bağlıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dublet terminlərdə milli terminlərə daha çox üstünlük verilməlidir. Məsələn, dilçilikdə *artikulyasiya* və *məxrəc* terminləri dublet kimi işlənir. Ancaq unifikasiya prosesində *məxrəc* termininin işlənməsi daha məqsədəuyğundur. Eləcə də monolinqvizmi birdillik, monosemantik təkmənalı, monosemiya təkmənalılıq, sinhormoniya əvəzinə ahəng qanunu kimi işlənməsi bu prosesdə həyata keçirilməlidir. Hər ikisi, dublet olan alınma terminlərdən isə dilə daha çox uyğun gələn – məsələn, *paraxronik-diaxronik*, *politoniya-politonizmi*, *annominasiya-paronomaziya* kimi terminlərdən dilin qanunauyğunluqlarına tabe olanlar saxlanılaraq sahə terminologiyalarına daxil edilməlidir.

Alınma terminlərin bir qismi öz fonetik tərkibini dəyişərək sözlərin dilin fonetik və qrafik qaydalarına uyğunlaşır, buna görə də nizamasalma prosesində nəzərə almaq lazımdır ki, alınan sözlər əslinə uyğun şəkildə işlədilə bilmir, öz milli formasını itirir, fonetik dəyişikliyə uğrayır, yeni fonetik tələb əsasında tələffüz normalarına uyğunlaşmalı olur. Bir sözlə, onlar fonetik tərkibini, morfoloji strukturunu və mənasını mühafizə edə bilmir. Alınma sözün səs tərkibi, eləcə də xarici qışası nəinki dəyişir, həmçinin fonetik substitusiyanın müvafiq qanunlarının tələbinə məruz qalır.

Səs qişasının təbii dəyişməsinin sistemli və qanunauyğun normaları qorunur. Unifikasiya prosesində bu problemlər və nə dərəcədə dilə uyğunlaşma məsələləri də yoxlanılır. Çünki hər bir söz başqa dilə keçərkən o dilin fonetik sisteminə uyğunlaşmalı olur. Belə bir tələb nəticəsində sözdə çox müxtəlif şəkildə fonetik dəyişiklik baş verir.

Hazırkı dövrdə Azərbaycan dilində işlənən alınma terminlərin əksəriyyəti ingilis mənşəlidir və fonetik prinsiplə alınmışdır. Bu da təsadüfi deyildir: ingilis dilinin əlifbası latın qrafikası əsasında tərtib olunmasına baxmayaraq, bu əlifbanın əsasında fonetik prinsip deyil, tarixilik prinsipi dayanır. Bu o deməkdir ki, ingilis dilində səs-hərf münasibəti fonetik mövqedən fərqlənir, yeni eyni səs müxtəlif hərflər ifadə edə bildiyi kimi, eyni hərf də müxtəlif cür oxuna bilir. Bu səbəbdəndir ki, ingilis dilindəki sözlərin əksəriyyəti başqa dillərə transkripsiya olunur, məsələn, out<out [aut], insayd<inside [insaid], kloun< clown [kloun], kotec< cottage [kotid3], tost<toast [toust], boykot <boycott [boikot], nokdaun<knockdown [nokdaun], raund<round [raund] və s.

Lakin ingilis dilindən alınan terminlər transkripsiya olunanda onlarda fonetik qabıq saxlanılır və alınan sözlər orijinala yaxın vəziyyət alır, məsələn, time [təim] >təym, football [fu:tbo:l] > futbol və s.

Beləliklə, ingilis dilində sözün tərkibində olan səslər Azərbaycan dilində özünə yaxın prototiplərlə ifadə olunduğundan başa düşülür. Lakin misallardan görüldüyü kimi, ingilis dilindən alınan terminlərdə, əsasən sait səslərdə dəyişikliklər baş verir. Bunun əsas səbəbi ingilis və Azərbaycan dilində saitlərin tipoloji cəhətdən fərqlənməsidir. Belə ki, ingilis dilində işlənən saitlər Azərbaycan dilində olan saitlərlə tipoloji baxımdan müqayisə edilir. Bununla yanaşı Azərbaycan dilinin spesifikasiyası nəzərə alınmalıdır. Bu xüsus-

siyyət hər bir termində müstəqil şəkildə həyata keçirilməlidir. İngilis mənşəli alınmalarda fərqli cəhətlər müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə keçən terminlərdə səslərin düşməsi iki şəkildə özünü göstərir:

a) ingilis mənşəli sözlərdə də bəzən sonuncu sait ixtisar olunur. Məsələn, nota terminində «a» sait səsi ixtisar edilir, nəticədə həmin termin *not* formasında dilə daxil olur. Lakin eyni zamanda həmin terminin ingilis dilindəki variantı «nota» şəklində olduğu kimi də işlənir və onların işlənmə sahələri fərqli olduğuna görə daşdığı mənalar əsas götürülməlidir.

b) bəzən də sözlərin ortasında gələn qoşa samitlərdən biri Azərbaycan dilində ixtisar edilir. Məsələn, *bulldog* sözü Azərbaycan dilində *buldoq* formasında işlədir. Çünki Azərbaycan dilində iki və ya üç samitin yanaşı işlənməsi xarakterik deyildir.

Fonetik cəhətdən baş verən digər bir dəyişiklik isə bəzi alınma terminlərdəki bir səsin başqa səslə əvəz olunmasıdır: granulation-qranulyasiya, distribution- distributivləşmə, divergence-divergensiya, disjunction-disyunksiya, decimation-desimasiya və s. (287, 453).

Alınma söz və terminlərdə fonetik cəhətdən müəyyən dəyişiklik edilməsi isə, şübhəsiz, aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir:

1. Azərbaycan dilinin fonem tərkibinin və əlifbasının digər dillərdən fərqlənməsi;

2. Sözlərin alındığı dillə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının bir-birindən fərqlənməsi;

3. Alınmaların tələffüzünü Azərbaycan dilinin xüsusi tələffüzünə tabe etmək cəhdi.

Alınma terminlər o zaman mənimsənilir ki, reseptor dilin daxili xüsusiyyətlərinə uyğunlaşır; onlar milli dilin fonetik və qrammatik normalarına uyğun gəlmədikdə isə

milli sözlərlə kəskin təzad təşkil edir. Unifikasiya prosesində terminlərin fərqli dil sistemlərinə mənsub olması nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda, ingilis və alman dilləri Azərbaycan dilindən tamam fərqli dil sistemlərinə daxildir. Bu dillərin tərkibində qoşa sait və samit hərf birləşmələri, bir neçə saitin birləşərək bir sait kimi tələffüzü, sait-samit birləşməsinin sait kimi oxunması, sait və samitlərin xüsusi fonetik vəziyyətdən asılı olaraq oxunuşu və s. əlamətlər dilimiz üçün xarakterik deyildir. Bu baxımdan terminologiyada işlənən alınma terminləri yazılış və fonetik tərkibinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1.Yazılış və fonetik tərkibini dilimizdə saxlayan alınma terminlər; 2.Yazılışına görə fərqlənən, lakin fonetik tərkibcə dilimizə yaxın olan terminlər; 3.Həm yazılış, həm də fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən alınmalar. Məsələn, *delphi* sözündəki iki samit «lp» «f» səsi ilə tələffüz olunduğuna görə delfi şəkilində tələffüz olunur və elə də yazılır. Yaxud da, dispatcher sözündə «a», «e» ilə sonra «sh» «ç» ilə əvəzlənərək dispetçer kimi mənimsənilmə forması əsas götürülməlidir.

İngilis dilindən alınan *businessman*, *gentleman*, *hockey* sözlərindəki «ə» və «h» səslərinin rus ədəbi dilinə uyğun olaraq «ә» və «х» səsləri ilə əvəz edildiyini qeyd edir. Azərbaycan dili rus dilinin təsiri ilə bu sözlərdə olan «ә» səsini «e», «h» səsini «x» kimi qəbul etmişdir. Halbuki, Azərbaycan dilində ingilis dilindəki «ə» sait səsinə yaxın «ә» və «h» samit səsinə uyğun «h» səsi vardır. Dilimizə son dövrlərdə daxil olan facebook ingilis mənşəli söz, feysbuk kimi yazılır. Çünki ingilis dilində işlənən iki «o» saiti dilimizdə bir qayda olaraq «u» saiti ilə əvəzlənir. İnfomatikada işlənən twitter sözündə isə iki «t» samiti bir «t» ilə əvəzlənir.

Bir qayda olaraq, Qərbi Avropa dillərindən alınmalar Azərbaycan dilinə keçənə qədər rus dilinin qrammatik qa-

nunları əsasında formalaşmış, xarici qişası öncə həmin dilin daxili normalarına müvafiq şəkildə tərtib olunmuşdur. Hazırda Azərbaycan dilinin Avropa dilləri ilə birbaşa əlaqəsi alınmaların nizamasalma və unifikasiya prosesinə də öz təsirini göstərmişdir. Nizamasalma prosesində həllini tapmayan məsələlər məna semantikasını nəzərə alınaraq unifikasiyada yenidən nəzərdən keçirilir. Ona görə də unifikasiya nizamasalma prosesindən sonrakı mərhələdir. Unifikasiya prosesində terminin bütün variantları nəzərdən keçirilir. Şübhəsiz ki, bütün terminoloji sahələrdə bir çox terminlərin həm alınma, həm də dilin öz imkanları hesabına yaranmış formaları olur. Unifikasiya və nizama salınma prosesində bu variantivliyin tam və ya qismən aradan qaldırılır. Bu halda terminin iki variantının saxlanması mümkündür. Onlardan biri dilin öz hesabına yaradılmış, digəri isə internasional termin olur. Alınmaların unifikasiyası zamanı daha geniş miqyas nəzərə alınmalıdır. Burada geniş miqyas dedikdə, sahənin özünün anlayışlar sisteminin diqqət mərkəzinə çəkilməsinə işarə olunur. Terminoloji sistemin məntiqi müstəvidə öyrənilməsi də məhz anlayışlar sistemi ilə bağlı məsələdir. Unifikasiyada anlayışların definisiyaları təhlilə cəlb olunur. Bununla yanaşı hər bir dilin ədəbi dil qayda və qanunları da qorunmalıdır. Məsələn, rus dilindən və rus dili vasitəsilə dilimizə gələn terminlərin əksəriyyətində heca vurğusu sərbəstdir. Vurğusu ikinci hecaya düşən alınma terminlər üstünlük təşkil edir. Xüsusilə vurğusu birinci hecaya düşən söz düzgün tələffüz edilmədikdə ahəngini itirir, hətta bəzən onun leksik mənasına da xələl gətirir. Məsələn: *şarm, şedevr, sürealizm, servis, server, sertifikat, sfera* kimi sözlərdə tələffüz birinci hecanın üzərinə düşür. Bəzi hallarda isə vurğusu birinci hecada olan ikihecalı sözlərdə vurğunun ikinci hecada tələffüz olunması ədəbi dilimizdə norma kimi qəbul edilməlidir. *İnduksiya, inersiya, femida, deduksiya, defakto, defekt* kimi

sözlərdə vurğunun ikinci hecanın üzərinə düşməsi təbii hesab edilməlidir. Məsələn, *seismoqraf*, *seysmologiya*, *sidirom*, *primodonna*, *proqres*, *proqnoz*, *prosedur* kimi alınma sözlərdə vurğu axırıncı hecanın üzərinə düşür.

L.Kıpısın yazır: “Fonetik mənəmsəməsiz alınma terminlər mətndə başqa sözlərlə əlaqəsiz yad söz yığımı kimi nəzərə çarpır, sözlərlə semantik bağlılıq yalnız tərcümə edilməklə aydınlaşdırılır.” (189, 35). Göründüyü kimi, alınmalarda vurğu onun daşdığı semantikaya təsir edir.

Qayda üzrə alınma söz və terminlərin bir qismi fonetik cəhətdən dəyişməsində transliterasiya əsas götürülür. Mənbə dildəki formasını itirərək fonetik dəyişikliyə məruz qalan alınmalar Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarının təsiri ilə ədəbi dilə uyğunlaşdırılır. Həmin sözlərin mənbə dildəki formasını saxlaya bilməməsi göstərir ki, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu sabit və möhkəmdir. Azərbaycan dilində xüsusən Avropa mənşəli sözlərin fonetik dəyişikliyə uğrayaraq başqa şəkllə düşmüş formada mənimsənilməsini aşağıdakı nümunələrdən aydın görmək olar:

Assembly (ing) – *assambleya* (rus) – *asambleya* (Azərbay.)

Celestial navigation (ing) – *astronoviqaçuya* (rus) (az.)
astronoviqasiya,

Container (ing.) – *контейнер* (rus) – *konteyner* (Azərbay.)

Convention (ing) – *конвенция* (rus) – *konvensiya* (Azərbay.)
və s. (264, 109)

Ümumiyyətlə, alınma terminlərin fonetik nizamasalınması və unifikasiyası çoxşəxəli və olduqca mürəkkəb bir hadisədir. Alınma terminlərdə vurğunun yeri və xarakteri, saitlərin uzunluğu, qısalığı, samitlərin yumşaqlığı, qalınlığı dəyişir, heca bölgüsünün sərhədi pozulur və s. -bir sözlə, alınmalar dilimizin nitq normalarına tabe olur. Bunu onunla izah etmək olar ki, eyni bir dildə iki fonematik sistem, iki müxtəlif cinsli heca bölgüsü sistemi mövcud ola bilməz.

Bütün bunlar onların unifikasiyasını zəruriləşdirir.

Dilə daxil olan alınma terminlər terminoloji sistemləri zənginləşdirir, dildə leksik alınmaların sayı artır və başqa dildən keçən söz yalnız leksik planda öz təsirini göstərir. Alınma prosesində dilə qrammatik təsir olmur yaxud, çox cüzi olduğundan nəzərə alınmır. Terminoloji sıraya daxil olan söz sistemlilik, analogiya əsasında mənimsənilir və motivləşir. “Dil sistemində qrammatikanın oynadığı rol onun sabitliyini və kənar təsirlərə qarşı qüdrətli müqavimət göstərdiyini izah edir” (166, 324).

Deməli, hər bir dilin qrammatikası onun milli özəlliklərinin, sistemliliyinin, daxili strukturunun qoruyucusudur. Elə buna görədir ki, alınma terminlər dilimizə birbaşa deyil, məhz dilimizin qrammatik quruluşu, normaları səviyyəsində yenidən tərtib olunduqdan sonra keçir. Məsələn, *координаты эллиптические, система кристаллическая* və s. kimi fizika terminləri Azərbaycan dilinə olduğu kimi qəbul edilməmiş, müəyyən normalara tabe olaraq dilimizdə *elliptik koordinatlar, kristallik* sistem şəklində işlədilir.

Beləliklə də, bu tipli termin-söz birləşməsinin qrammatik quruluşunda müəyyən dəyişikliklər meydana çıxır. Başqa sözlə desək, qrammatik baxımdan mənimsənilmə prosesini unifikasiyanı da zəruri edir.

Qrammatik assimilyasiya dedikdə, alınma söz və terminlərin dilimizin morfoloji kateqoriyalarına uyğunlaşması nəzərdə tutulur. Alınmalar bu prosesin normalarına uyğunlaşmasa, sözalan dilə mənbə dilin imkanları əsasında formasız, biçimsiz leksik parça kimi daxil olar. Fonetik mənimsəmədən fərqli olaraq, morfoloji mənimsəmə zamanı alınmalar Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarına tamamilə tabe olur. Mənbə dildə isim və ya sifət vəzifəsi daşıyan terminin Azərbaycan dilində eyni nitq hissəsinə aiddiyi dil sistemində qrammatik kateqoriyanın elə tam tabeliyidir.

Azərbaycan dili qrammatik qanunlarına tam tabe olan alınma terminlər eyni zamanda bəzi qrammatik əlamətlərini itirir. Məsələn, alman mənşəli *der Orden, der Stab, der Walzer, der Schlagbaum, der Schlager* sözləri kişi cinsinə, *die Order, die Spritze, die Schleife* sözləri isə qadın cinsinə mənsub olsa da, Azərbaycan dilində həmin sözlər heç bir cins anlayışı bildirmədən dilimizdə *orden, ştab, vals, şlaqbaum, şlyager, order, şpris* və *şleyf* kimi işlənir (307, 116).

Rus və Avropa dillərində yalnız cəm formasında işlənən sözlər alınarkən cəm formasını göstərən şəkilçi ya ixtisar edilir, ya da dəyişdirilir. Məsələn, *металлоды-metalloidlər, теллуриды-telluridlər, селениды-selenidlər* və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, alınma terminlərdə forma dəyişikliyi etmək qeyri-mümkündür.

Bununla yanaşı, prosesin sonrakı mərhələlərində isə çoxmənalı terminlərin əsas terminoloji mənası təyin edilir. Digər mənaların ortaya çıxması səbəblərinin meydana çıxarılması prosesində aşkarlanan çatışmazlıqların bir hissəsini bu mərhələdə aradan qaldırmaq olur. Bu mərhələdə terminə verilən tərif dəqiqləşdirilir, bir terminə verilən müxtəlif izahlar dəqiqləşdirilir. Termin üçün bir ümumi tərif müəyyənləşdirmək mümkün olmadıqda mövcud təriflərin tam fərqli olanları saxlanılır. Bu isə onu göstərir ki, terminlərin nizama salınması prosesində çoxmənalılığını aradan qaldırmaq mümkün deyil və bu proses sonrakı mərhələyə saxlanılır. Sahə terminologiyasında unifikasiya apararkən terminlərin müxtəlif variantları, dubletləri, sinonimləri qruplaşdırılaraq bir araya gətirilir, ümumi təhlilə cəlb olunur. Unifikasiya termin üçün sahənin anlayışlar sistemini, məntiqi və linqvistik amillər nəzərə alınmaqla aparılır. Unifikasiyanın birinci və başlıca məqsədi qəbul ediləcək terminin terminologiyada terminə qoyulan tələblərə cavab verəcək səviyyədə olmasını təmin etməkdir.

Terminlərin unifikasiya prosesində sahə terminologiyasının əsas hissəsi müəyyənləşir və alınma terminlərin ədəbi dildə standartlaşmasında bütün bu proseslər əsas götürülür. Terminologiyada unifikasiya sahə terminlərinin müxtəlif dillərə keçməsi və oxşar formalarda işlənməsi, sahə mütəxəssislərinin eyni terminlərdən istifadəsi, ümumiyyətlə elmi dilin bu elmlə məşğul olanlar üçün anlaşılıqlı olması səbəbləri əsasında ortaya çıxmışdır. Deməli, alınma terminlər də bu kimi tələblərə cavab verməli və dildə mənimsənilməlidir.

2.3. Alınma terminlərin standartlaşma yolları

Unifikasiyanın linqvistik məsələləri daha çox alınma terminlərin unifikasiyası prosesində meydana çıxır. Alınma terminlərin unifikasiyası alınmaların mənimsənilməsi hadisəsi ilə sıx bağlı prosesdir. Yəni alınma terminlər unifikasiya edilərkən onların dildə mənimsənilmə qanunauyğunluqları və normaları nəzərə alınmalıdır. Təsadüfi deyil ki, bir çox tədqiqatçılar unifikasiyadan bəhs edərkən paralel olaraq alınma terminlərin mənimsənilməsi məsələsini də qoyurlar. Alınma terminlərin standartlaşdırılması prosesində nizamasalma və unifikasiya vəhdətdə götürülür. Unifikasiya sahə terminoloji sisteminin ilkin qurulmasından sonra, daha doğrusu nizamasalmadan sonra yerinə yetirilir. Unifikasiya latın dilindəki unio - bərabərlik və facere - düzəltmək, yaratmaq sözlərindən əmələ gəlmişdir. Unifikasiya sahə terminologiyalarının bütün zəruri səviyyələrdə eyni prinsiplər əsasında formalaşdırılmasını əhatə edir. Qeyd etdiyimiz kimi, terminologiyanın unifikasiyası məsələsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Bu anlayışın təyininə əsas diqqəti «unifikasiya» sözünün özünün mənasına verirlər. Unifikasiya -vahid formada qeydə almaq, vahid formaya salmaq kimi izah edilir.

M.Ş.Qasimov yazır: “Elm və texnika, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etmək üçün vahid nümunəvi terminologiyanın müəyyənləşdirilməsi terminologiyanın unifikasiyasıdır” (49, 125). Lakin bu tərif unifikasiyanın nə olduğunu açmır. Tərifdə istifadə olunmuş «vahid nümunəvi terminologiya» anlayışının mahiyyəti qeyri-müəyyəndir. Belə çıxır ki, qeyri-nümunəvi terminologiya da vardır. Aydın ki, ayrı-ayrı sahə terminlərinin unifikasiyası dilin ümumi terminoloji korpusunun vahid prinsiplər əsasında qurulması üçün qayda və meyarları müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Müəyyən məkanda bir dilin dominantlığı həmin məkanda olan başqa dillərə təsir göstərir. Belə mühitdə terminlərin ortaqlaşdırılması məsələsi meydana çıxır. Y.D.Deşeriyev rus dilinin dominant olduğu sovet respublikalarında terminlərin unifikasiyasına qeyd olunan aspektdən yanaşaraq yazmışdır: “Çoxmillətli və çoxdilli dövlətdə terminologiyanın unifikasiyası, universallaşdırması və internasionallaşdırılması probleminin başlıca çətinliyi çox sayda dilin fəaliyyət göstərdiyi ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, etnolinqviistik və mədəni-tarixi şəraitlə bağlıdır. Bu problem dil vasitələrindən və linqviistik texnikadan asılı deyildir” (151, 47). Aydın ki, burada müxtəlif dillərdə olan terminlərin vahid formaya salınması fikri irəli sürülür. Elə buna görə də o, «terminləri universallaşdırmaq» və «terminləri internasionallaşdırmaq» ifadələrini işlətməmişdir. Lakin yalnız rus dili mühitində eyniləşdirmə internasionallaşdırma sayıla bilməzdi. Burada söhbət regional səviyyədə eyniləşdirmədən gedə bilər.

A.A.Reformatski unifikasiyadan bəhs edərkən terminlərin yaradılması məsələsini ön plana çəkmiş və unifikasiyanın iki formasını – xarici dillər və dilin öz imkanları hesabına unifikasiya formalarını göstərmişdir. O qeyd edir ki, terminlərin xarici unifikasiyası zamanı obyekt dilin normaları-

na uyğun gələn, anlayışın məzmununa cavab verən variantlar seçilir (210). Əslində bu, terminlərin alınması və dilin daxili imkanları hesabına yaradılması məsələlərini əhatə edir.

Rus dilçiliyində unifikasiyanın definisiyasına daha çox rast gəlinir. V.P Danilenko tədqiqatlarında yazır: “Unifikasiya sahə terminologiyalarının bütün zəruri səviyyələrdə - məna, məntiq, və linqvistik səviyyələrdə eyni prinsiplər əsasında formalaşdırılmasını nəzərdə tutan çoxtərəfli fəaliyyətdir” (149, 9). Q.V.Stepanov unifikasiyanı elmi-texniki anlayışların çoxmillətli dövlətlərdə milli dillərdə vahid sistem və prinsiplər əsasında formalaşması kimi qəbul edir (222, 13).

Son dövr ədəbiyyatında və bir çox sənədlərdə unifikasiya termininin definisiyası verilmişdir. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək. Hüquq terminlərinin unifikasiyası ilə bağlı işdə sahə terminlərinin unifikasiyası izah olunur. “Hüquq terminlərinin unifikasiyası – hüquq terminlərinin vahidliyinin, onların birmənalılığının təmin olunmasına, bu terminlərdəki qeyri-dəqiqliyin, mənalarındakı, həmçinin işlədilməsindəki ziddiyyətin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş xüsusi fəaliyyətdir” (258).

Bir sıra mənbələrdə eyni tərif saxlanılmış və əlavə olaraq unifikasiya prosesinin ardıcılığı sadalanmışdır. Unifikasiyanın həyata keçirilməsi üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi tələb olunur:

1) anlayışı adlandıran bütün terminlər (sinonimlər, dubletlər) təhlilə cəlb olunur;

2) müasir dövrdə sahədə işlənməyən köhnəlmiş terminlər termiosistemdən çıxarılır;

3) dilin normalarına cavab verməyən terminlər termiosistemdən çıxarılır;

4) anlayışın mənasını ifadə edən və qəbul edilməsi nəzərdə tutulan terminin linqvistik normativ tələblərə cavab verməsi yoxlanılır;

5) terminə qoyulan bütün tələblərə cavab verən termin qəbul olunur və onun istifadə olunması məcburi şərt kimi irəli sürülür.

Bu mənbədə unifikasiya müxtəlif iyerarxik səviyyəyə aid normativ aktlarda olan anlayışların adlarının, yəni terminlərin vahid formaya salınması və anlayışa birmənalı uyğun gəlməsinin təmin edilməsi kimi çox aspektli fəaliyyət kimi qəbul olunur. Sertifikatlaşdırma və standartlaşdırma terminləri lüğətdə unifikasiya belə təyin olunmuşdur. “Unifikasiya – Zəruri tələblərin təmin olunması məqsədilə məhsul, proses və xidmətlərin ölçü və növlərinin optimallaşdırılmasıdır. Unifikasiya, bir qayda olaraq, çoxnövlüyü aradan qaldırır. Unifikasiya termini məmulatın, sənədin, terminin texniki xassələrinin vahid formaya gətirilməsidir” (251).

L.K.Latışev unifikasiyanı belə izah edir: “Unifikasiya terminologiyasının normalaşdırılmasının əsas aspektlərindən biridir. Unifikasiya terminlərin mənasının nizama salınması ilə bağlıdır. Praktikada unifikasiya belə həyata keçirilir:

- 1) müəyyən sahəyə aid olan terminlər təhlil olunur;
- 2) polisemik sıraya daxil olan terminlərdən düzgün motivasiyalı olanı seçilir;
- 3) terminin mənası yaygın olduqda dəqiqləşdirilir;
- 4) terminin mənası verilmiş terminosistem üçün çox geniş olduqda, həmin termin daha yüksək səviyyə keçirilir.” (195, 234).

Dillərarası unifikasiya nəticəsində lüğətdə terminin tərcümə variantlarının sayı kifayət qədər azalmalı, konkret birlik sahəsində terminlə anlayış arasında birqiymətli və birmənalı uyğunluq yaradılmalıdır. Rus dilçiliyində unifikasiya probleminə başqa tədqiqatçılar da münasibət bildirmişlər (190, 209, 246, 248).

Azərbaycan dilçiliyinin terminoloji tədqiqatlarında da unifikasiya problemi ilə bağlı tədqiqatlar aparılmışdır. Azər-

baycan terminoloqları M.Qasımovdan sonra bu məsələyə daha çox ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında müraciət etmişlər. M.Qasımov, V.Aslanov, M.Yusifov, S.Xəlilova, M.İsmayılova, S.Sadiqova və başqaları bu məsələni tədqiqata cəlb etmişlər. Hazırda qələmə alınan, sahə terminologiyalarına həsr olunan araşdırmalarda müvafiq sahədə nizamasalma və unifikasiya məsələlərinə də bu və ya digər dərəcədə baxılır.

Xronoloji ardıcılığı və məsələyə kompleks yanaşmanı əsas götürsək Azərbaycan terminologiyasında S.Sadiqovanın unifikasiyaya dair araşdırmaları daha geniş planlıdır.

S.Sadiqovanın monoqrafiyasında terminologiyanın unifikasiyası və standartlaşdırılması formaları müəyyənləşdirilmişdir. Xüsusilə, paralelliyi yaradan amillər, onların unifikasiya, terminoloji lüğətlərdə təsbiti prosesi məsələləri kompleks şəkildə araşdırılmışdır (80, 181-225).

Müəllif unifikasiya ilə bağlı müxtəlif məsələləri ön plana çəkmiş, unifikasiya növlərini təsnif etmişdir. Lakin müəllif araşdırmasında başqa tədqiqatçıların unifikasiyaya verdiyi tərif və definisiyaları qeyd etməklə kifayətlənmiş, unifikasiyaya öz tərifini verməmişdir.

S.Sadiqova isə unifikasiyanı belə təyin etmişdir: "Sahə terminologiyasının unifikasiyası dedikdə, müxtəlifliyi aradan qaldırmağı, xüsusi anlayışın birmənalı ifadəsini tapmağı, termin yaradıcılığı üsullarını və modellərini müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulur" (80, 182).

Beləliklə, istər rus dilçiliyində, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində terminlərin unifikasiyası sahə terminlərinin vahid formaya gətirilməsi ilə bağlı mürəkkəb proses kimi izahını tapır. Yuxarıda müxtəlif müəlliflərin əsərlərində bu problemlə bağlı əsas fikirlərin qısa şərhini və təhlilini verdikdən sonra belə qənaətə gəlmək olur ki, unifikasiya sahə terminlərini bu sahənin anlayışlar sistemində əsasən məntiqi,

lingvistik üsullarla vahid formaya salmaqdır.

Müxtəlif lüğətlərdə qeydə alınan terminlərin müqayisəli tədqiqi sahə terminologiyası ilə bağlı ümumi mənzərənin açılmasında mühüm rol oynayır. V.P.Danilenko göstərir ki, terminoloqlar terminoloji lüğətlərlə işləyirlər, onlar sahə mütəxəssislərinin lüğətə daxil etdikləri vahidləri araşdırırlar. Onun fikrinə görə, bu kifayət deyildir. Definisuya anlayışın adlandırılmasında mühüm rol oynayır. Sahənin xüsusiyyətləri və terminlərə qoyulan tələblər definitiv təhlil, eyniləşdirmə, cins-növ qarşılaşdırılması, tezaurus, semantik şəbəkələr, yuva təhlili metodlarına müraciət etməyi tələb edir. Definitiv təhlildə anlayış və onun adını bildirən termin qarşılaşdırılır. Bunun izahı üçün konkret nümunələrə nəzər yetirək.

Eləcə də “Köməkçi sətir – Display ekranında interaktiv sistemin mümkün əməllərini və onların mənasını göstərən sətir.” (44, 325). Definisuyada «sətir» sözündən istifadə olunmuşdur. Display ekranında da vizual olaraq informasiya sətir şəklində verilir. Bu informasiya istifadəçiyə kömək məqsədilə ekrana çıxır. Məntiqi aspektdən yanaşdıqda terminin «köməkçi sətir» kimi qəbul edilməsi özünü doğruldur. Termin başqa dillərdə - ingilis və türk dillərində də eyni sistem üzrə formalaşmışdır. İngilis dilində *help line*, türk dilində *yardımçı satır* terminlərindən istifadə olunur. Yardım və kömək sözlərinin Azərbaycan dilindəki semantikasında müəyyən çalarlar vardır. Lakin Azərbaycan və türk dilinin müvafiq sahə terminologiyalarında ortaqlaşdırma və unifikasiya məqsədilə Azərbaycan dilində də yardımçı sözündən istifadə etmək və yaxud türk dilində unifikasiya zamanı köməkçi sözüni qəbul etmək olardı. Yəni terminologiyanın unifikasiyası prosesində terminoloji birləşmənin tərkib vahidlərinin müəyyən bir dil sisteminə və ya dil qrupuna uyğunlaşdırılması, bu halda türk dilləri qrupuna uyğunlaşdırılması işi aparıla bilər. Bu məsələni dillərarası unifikasiyanın qohum

dillər terminologiyalarının unifikasiyası alt qrupuna aid etmək olar.

“Sətir ifadə - Sətir tipli konstanta, dəyişən və onların birləşməsindən (konkatenasiyasından) ibarət ifadə” (44, 325). Bu terminoloji birləşmənin həm definisiyasında, həm də özündə «sətir» sözü işlənmişdir. Vizual görünüş və mahiyyətinə görə də «sətir ifadəsi» anlayışı əhatə edir. İngilis və türk dillərində də eyni sözlərin birləşməsi yolu ilə yaranmışdır. Lakin Azərbaycan dilində terminoloji birləşmə II növ təyini söz birləşməsi şəklindədir. Türk dilində isə I növ təyini söz birləşməsi tipində formalaşmışdır: *satır ifadə*. İngilis dilində də yiyəlik hal olmadığından struktur quruluş eynidir: *line expression*. Unifikasiya vahid sistemə salmanı nəzərdə tutur və bu zaman başqa dillərdəki terminlərin strukturu ilə eyniliyin də nəzərə alınması vacibdir. Buradan belə nəticə çıxır ki, Azərbaycan dilində də termin sətir ifadə şəklində formalaşdırıla bilər.

Unifikasiya terminlərin yalnız bir dil səviyyəsində vahid formaya salınmasını əhatə etməməlidir. Doğrudur, daha əvvəlki dövrlər, yəni Azərbaycan dilində sahə terminologiyalarının formalaşdırılmasının ilk dövründə – ötən əsrin 20-ci illərindən 50-ci illərinə qədərki dövrdə iki dil rus və Azərbaycan dilləri əsas götürülmüşdür. Lakin hazırda Azərbaycan dilində və beynəlxalq səviyyədə terminologiya kifayət qədər irəli getmişdir. Demək olar ki, əksər sahə terminologiyaları bir çox dillərdə nizama salınma, unifikasiya edilmə və standartlaşdırılma işləri aparılır. Hələlik bu istiqamətdə işlərdə standartlaşdırma bir qədər geri qalır. Bununla belə, beynəlxalq dillərdə, o cümlədən rus dilində standartlaşdırma istiqamətində böyük işlər görülməkdədir.

Bir sıra dillərin nəzərə alınması ilə Azərbaycan dili terminologiyasının unifikasiyası baxımından S.Kərimovun rəhbərliyi və müəllifliyi ilə hazırlanmış ikicildlik informatika

terminləri lüğəti Azərbaycanda bu sahədə ilk fundamental iş sayıla bilər. Lüğətin tərtibinə türk dili və informatika üzrə türk mütəxəssislərin cəlb olunması müəlliflərin ciddi elmi axtarışlarından xəbər verir və unifikasiyanın bir sıra prinsipləri qabaqcadan nəzərə alınmasını təsdiq edir. S.Kərimov terminlərin Azərbaycanca ekvivalentlərinin təyinində aşağıdakı prinsiplərin əsas götürüldüyünü qeyd etmişdir:

1) ingiliscə və rusca eyni olan terminlər mümkün hallarda Azərbaycan dilində də saxlanmışdır (məsələn: *piksel, printer, servis* və s.);

2) termini yaradarkən onun hərfi mənası deyil, daşdığı məna nəzərə alınır (məsələn: *выделенный файл - nişanlanmış fayl*);

3) indiyədək Azərbaycan texniki ədəbiyyatında istifadə edilməyən yeni terminlər ekspertlərin ümumi fikri əsasında qəbul edilmişdir (məsələn: *струйный принтер - şırnaqlı printer, прокрудка изображения - təsvirin burulması*);

4) Azərbaycan dilində texniki ədəbiyyatda tərcüməsi düzgün verilməyən terminlərə yenidən baxılmış və terminlərin Azərbaycan variantları təshih edilmişdir.” (44)

Şübhəsiz ki, unifikasiya prosesində alınma terminlər ayrıca nəzərdən keçirilməli və onların spesifikasiyası müəyyənləşdirilməlidir. Çünki bu zaman terminin obyekt dildə qarşılığının olub-olmaması, alınmanın mənimsənilməsi, unifikasiya zamanı internasionallaşdırma, qohum dillər terminləri ilə ortaqlaşdırma məsələləri də həllini tapır. Bu işlərin yerinə yetirilməsi məqsədilə terminin alınma olmasını təyin etmək, onun mənşəyini müəyyənləşdirmək və beynəlxalq terminologiyada, eləcə də qohum dillərin terminologiyasında hansı şəkildə işlənməsini dəqiqləşdirmək lazım gəlir. Alınma, alınma sözlər problemi dilçilikdə kifayət qədər geniş işlənmişdir. Oxşar cəhət terminologiyada da özünü göstərir. Sahə terminologiyaları, həmçinin terminologiyanın nəzəri məsələ-

ləri ilə bağlı tədqiqat işlərində terminlərin alınması və ümumiyyətlə, alınma termin problemi həmişə tədqiqat obyektidir. Lakin alınmaların mənimsənilməsinə az-az tədqiqatçılar araşdırmışdır. Terminologiyada da bunlar bir çox problemlər yaradır. Əlbəttə, ümumiyyətlə mənimsənilmə probleminə yan keçilməsini qeyd etmək olmaz. Rus və Azərbaycan dilçiliyində bu məsələnin müxtəlif aspektləri ayrı-ayrı tədqiqat işlərində diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Aydın ki, mənimsənilmədə alınmanın hansı dərəcədə obyekt dilin tələblərinə cavab verməsini müəyyənləşdirmək ən vacib işlərdəndir.

S.Sadiqova göstərir ki, terminologiyanın tam və qismən unifikasiyası terminlərin leksik-semantik məzmununun daha yaxşı anlaşılmasına kömək edir. Lakin müxtəlif sistemli dillərin obyektiv strukturu, daxili inkişaf qanunauyğunluqları və dillərin intralingvistik xüsusiyyətləri arasındakı fərqlər bu prosesin həm təbii, həm də süni yolla həyata keçirilməsinə mane olur. D.S.L.Lotte alınma terminlərin mənimsənilməsi dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün üç meyar irəli sürür:

- 1) sözün səs tərkibinin uyğunluğu;
- 2) sözün morfoloji quruluşunun uyğunluğu;
- 3) derivatlılıq (197, 10).

Hər üç meyar üzrə alınma termin unifikasiya prosesində yoxlanılmalıdır. Terminologiyada alınma terminin derivatlarının olması bu terminin başqa terminlərin tərkibində işlənməsi kimi də qəbul olunur. Bu halda termin sahənin başqa terminlərinin yaranmasında iştirak edir. Məsələn, informatikada «*terminal*» həm ayrıca termin kimi, həm də «*terminal obyekt*», «*terminal prosessor*», «*terminal freym*» termin-söz birləşmələrinin tərkibində işlənir. Bu terminlərin hər birində sözün tərkibi Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminin vahidlərinə uyğun gəlir, morfoloji quruluş uyğunluğu özünü göstərir. «Terminal» başqa sahələrdə, məsələn, aviasiya və

gömrük terminologiyasında da istifadə olunur. Bu, sahələarası omonim termdir. Qeyd olunan cəhətlər terminin Azərbaycan dili terminologiyasında mənimsənildiyini göstərir. Kimya terminologiyasında alınma «*kristal*» sözü «*kristal*», «*kristalizator*», «*kristallaşma*», «*kristalhidratlar*» terminlərində işlənir. Eyni terminin iştirak etdiyi yeni terminlərdən birində (kristalizator) sonrakı komponentlər də alınmadır. Lakin kristallaşma terminində termin Azərbaycan dilinə aid sözdüzəltmə vasitələrini qəbul etmişdir. Sahə terminlərinin unifikasiyası zamanı alınmaların bu cür şərtləri ödəməsinə diqqət yetirilir. Lakin elə hallar ola bilər ki, termin başqa sahələrdə omonim termin kimi işlənməsin və termi-söz birləşmələrinin yaradılmasında iştirak etməsin. Bu cür terminlərin də alınmasına dildə ehtiyac olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, unifikasiya prosesində alınma termin linqvistik cəhətdən düzgün olmalıdır. A.A.Reformatski terminin linqvistik düzgünlüyü üçün 11 meyar irəli sürür: 1) internasionallıq; 2) anlaşılqlıq; 3) xüsusiləşmə; 4) dəqiqlik; 5) birmənalılıq; 6) vahidlik; 7) sistem daxili rabitəlilik; 8) yuva təşkil etmə xüsusiyyəti; 9) lakoniklik; 10) proqressivlik; 11) substantivlik (209, 187). Qeyd olunan meyarların bir qismi linqvistik normalarla bağlıdırsa, bir qismi terminə qoyulan tələblərdən irəli gəlmişdir. Məsələn, dəqiqlik, vahidlik, sistem daxili rabitəlilik, birmənalılıq terminə qoyulan tələblərdən irəli gəlir. Xüsusiləşmə, yuva təşkil etmə terminə qoyulan tələb deyildir. Bu sahə ilə bağlı xüsusiyyətdir. Aydınır ki, A.Reformatskinin təklif etdiyi meyarlar terminin qiymətləndirilməsi üçün istifadə oluna bilər. Terminologiyanın qiymətləndirilməsinin normativ kriteriyaları terminlərin əsas işlənmə sahələrində, yəni elmi dildə, bu və ya digər elmi sahə mütəxəssislərinin danışıqında yaranma və istifadə olunma şərtlərini nəzərdə tutur.

Dil sisteminin və strukturunun spesifik professional re-

allaşdırılması üçün aktualıq, məqsədəuyğunluq və oxşarlıq prinsipləri qəbul edilmişdir.

V.Danilenko və L.Skvortsov məqsədəuyğunluq prinsipinin anlayışın optimal ifadə olunmasının zəruriliyindən irəli gəldiyini qeyd edirlər. «Optimallıq son dərəcə qənaətli və eyni zamanda, semantik baxımdan geniş həcmli terminyartma üsullarından (abbreviatur, termin-söz birləşmələri, kompozisiya cəhətdən mürəkkəb sözlərin spesifik modelləri, söz birləşmələri və i. a.) istifadə olunmasında özünü göstərir» (149, 24).

Optimallıq şərtinin sahə terminologiyasında alınma terminlərin unifikasiyasında istifadə olunmasına dair bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək.

Verilənlərin regenerasiyası, təsvirin regenerasiyası, yaddaşın regenerasiyası termin-söz birləşmələrinin hər üçündə eyni «regenerasiya» termini işlədilmişdir. Bu, bir tərəfdən, optimallıq prinsipinə uyğun gəlir. Yəni geniş həcmli terminin yaradılmasında istifadə olunmaqla tələbi ödəyir. Digər tərəfdən, qənaət prinsipi pozulur. İngilis dilində bu üç termin müvafiq olaraq belədir: refresh, screen refresh, memory regeneration. Türk dilində tazeleme, görüntünü tazeleme, belleği tazeleme. Üç dilə aid terminləri müqayisə etdikdə ingilis dilindəki birinci terminin bir sözdən ibarət olması diqqəti cəlb edir. Azərbaycan və türk dillərində, həmçinin rus dilində bu termin iki sözdən ibarətdir. Deməli, struktur oxşarlığı pozulmuşdur. *Refresh* (ing.) – *verileri tazeleme* (türk) – *verilənlərin regenerasiyası*. Regenerasiya yenidən və ya təkrar yaratmaq. Formalaşdırmaq mənasını verir. Bu baxımdan türk dilindəki terminin Azərbaycan dilindəki qarşılığı və ya fonetik variantı olan *təzələmə* sözü termini tam əvəz edə bilərdi. Yəni *təzələmə* yenidən yaratmaq, əvvəl olanı təkrar yeniləmək mənasını verir. İngilis dilinin informatika terminologiyasında qənaət prinsipi nəzərə alınmışdır. Bu-

rada termin vahid mənanı təzələməni ifadə edir. Rus dilində «восстановление данных» qəlibi əsasında Azərbaycan dilində «verilənləri regenerasiya» termini formalaşdırılmışdır. Türk dilində anlayışın definisiyası (Refresh -Verilənlərin dinamik yaddaş qurğusunda saxlanması məqsədilə oxunması və yenidən yazılması) əsasında «veriləri» sözü də daxil edilmişdir. Fikrimizcə, unifikasiya zamanı rus dilindən yarım kalka əvəzinə ingilis dilindən kalka yolu ilə terminin alınması daha məqsədəuyğun olardı. Təbii ki, bu terminin «təzələmə» kimi qəbul edilməsi üçün mütəxəssislərin fikrini öyrənmək vacibdir. Hər halda lüğətdə ayrıca «regenerasiya» termininin olmaması, zənnimizcə buna imkan verir (44, 285).

Oxşarlıq prinsipi müəyyən sistemə, yaxud növ-cins münasibətləri əlaqəsinə daxil olan terminlərin eyni prinsiplər əsasında yaradılması tələbindən irəli gəlir. Məsələn, *lazer, mazer, qrazer; bit, dit* və s. (149, 25).

Yeni terminlərin ekvivalentinin seçilməsində beynəlxalq miqyasda və ya beynəlxalq dildə işlədilən terminlərə üstünlük verilir. Bu hal çox zaman dildə müvafiq termin olmadıqda və ya beynəlmiləl termin qəbul edildikdə baş verir. Beynəlmiləl terminin qəbul edilməsi optimallaşdırma və ya oxşarlıq şərtinin nəzərə alınması deyildir. *Kompüter, printer, piksel, servis, dialoq, skaner, reqistr, displey, monitor, monitoring, prezident, referendum, biznes, aksiz, investisiya, menecer, moderator, lizing* və s. Beynəlxalq miqyasda işlədilən sistemlərin, tədqiqi proqram paketlərinin, redaktorların (MS-DOS, Windows, Word, Excel, FoxPro), simvol və işarə adlarının (integral), vahid adlarının (Om, Coul, Vatt, Volt və s.) və s. Olduğu kimi saxlanması və obyekt dilin qrafemləri ilə verilməsi qəbul edilmişdir.

Texnikanın müxtəlif sahələrində müxtəlif mənə kəsb edən omonim terminlər mövzu sahəsinin xüsusiyyətlərinə

görə təyin olunmalıdır. Məsələn, *terminal* termininin sahələrarası omonim olması bu şəkildə təyinetmənin nəticəsidir. Sahə daxilində omonim terminin yaranmasına yol verməmək üçün yeni terminin qəbul edilməsi əhəmiyyətlidir. İnformatikada latın *produstio* sözündən yaranmış rus dilində «продукция» kimi alınmış terminin Azərbaycan dilinin informatika terminologiyasında «məhsul» ekvivalenti vardır. Lakin informatikada bəzən «məhsul» (məs., program məhsulu) işlənsə, ekspert sistemlərində sahədaxili omonimin ortaya çıxması məqsədilə «produksiya» istifadə edilir.

Kalka prosesində yeni yaradılan terminin oxşar prinsiplər üzrə formalaşdırılması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən kalkada eyni anlayışın müxtəlif variantlarla adlandırılması ilə üzləşirik. Məsələn, *kvantlama*, *kvantlaşdırma*, *seqmentləmə*, *seqmentləşdirmə*, *zondlama*, *zondlaşdırma* və s. V.Aslanov bu cür qüsurların unifikasiya zamanı aradan qaldırılmasının vacibliyini qeyd edərək yazır ki, əgər «зондирование» terminini zondlama kimi qəbul ediriksə, «*активный метод дистанционного зондирования*» mürəkkəb termininin «məsafədən zondlaşdırmanın aktiv metodu» şəklində verilməsi düzgün deyil, «*зондирования атмосферы спутниковые*» termin birləşməsi isə atmosferin peykdən zondlanması kimi deyil, atmosferi peykdən zondlama kimi işlədilməlidir (276, 31). Doğrudan da, unifikasiya zamanı sahə daxilində qəbul olunmuş ənənəvi variantın saxlanması daha düzgündür. Onu da qeyd edək ki, bu tipli qüsurlar daha çox termin-söz birləşmələrinin yaradılması prosesində meydana çıxır. Tədqiqatçılar təyini söz birləşmələrinin müxtəlif növlərindən istifadə edir və terminin definisiyasından irəli gələn əsas mənanı unudurlar. Nəticədə təyin söz birləşmələrinin fərqli növləri üzrə formalaşan terminlərdə uyğunsuzluqlar aşkara çıxır. X.Qasımova da bu məsələyə diqqəti cəlb edərək göstərir ki, “uyğunsuzluqların,

daxili ziddiyyətlərin əksəriyyəti söz birləşmələrinin formal əlamətlərinə aiddir: *минорная гамма – minor qamma, мажорная гамма – mayor qamması, бета лучи – beta şüalar, альфа лучи – alfa şüaları, позитивистический взгляд – pozitivist baxış, анархический взгляд – anarxist baxış, оптимистическая философия – optimist fəlsəfə, империалистическая война – imperialist müharibəsi və s.*” (52, 218-219).

Alınma terminlərin unifikasiyası prosesi, qeyd olunduğu kimi, onların mənimsənilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Ümumiyyətlə, dildə alınma sözlərin unifikasiyası ilə terminlərin mənimsənilməsi arasında müəyyən oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Dilin normalaşdırılması, onun orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının hazırlanıb qəbul edilməsi prosesində alınma sözlərin mənimsənilməsinin müxtəlif aspektləri nəzərə alınır. Bu proses terminologiyaya deyil, ümumiyyətlə dilə aid olduğundan sanki alınma sözlərin unifikasiyası aparılır. Dildə alınmaların müxtəlif səviyyələrdə mənimsənilməsi vacibdir. Mənimsənilmə qrafik, fonetik, leksik və qrammatik səviyyələri əhatə edir. Terminlərin unifikasiyası zamanı bu səviyyələrdə mənimsəmə nəzərə alınır. Qrafik və fonetik mənimsəmə həm alınmaların yazılışını, həm də tələffüzü qaydalarını özündə birləşdirilir. Azərbaycan dilinin qəbul edilmiş orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları alınma terminlər üçün də icbari qaydalar sayılır.

Azərbaycan dilində, demək olar ki, birqiymətli fonemqrafem uyğunluğu vardır. Yəni hər bir qrafemə bir fonem uyğun gəlir. Söz və söz-forma tərkibindəki istisna hallar orfoepiya qaydaları ilə tənzimlənir. Bu baxımdan alınma terminlərin qrafik və fonetik mənimsənilməsi, əsasən onların orfoqrafiyası qaydaları ilə həllini tapır. Azərbaycan dilinin son orfoqrafiya qaydalarının alınma terminlərin qrafik və fonetik mənimsənilməsindəki proses unifikasiya prosesinə də

təsir edir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, alınma terminlər dilə vasitəli və birbaşa keçə bilər. Uzun illər Avropa mənbəli söz və terminlər rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Ona görə də orfoqrafiya qaydalarının hazırlanması zamanı rus dilinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında saitlərin yazılışı ilə bağlı qaydalar alınmanın rus dili variantı üzrə izah olunur. Bu fikrin izahı üçün orfoqrafiyanın bəzi qaydalarını nəzərdən keçirək.

1. O saiteli alınma sözlər *a* və *ya* *o* ilə deyilməsindən asılı olmayaraq *o* ilə yazılır: avtomat, velosiped, ensiklopediya, motor, solist və s. Burada, şübhəsiz ki, qeyd olunan sözlərin rus dilindəki tələffüzündən söhbət gedir.

İngilis dili vasitəsilə rus dilinə keçmiş avtomat [ɔ:ˈtəmətɔn] termini mənbə dildəki orfoepiyasına görə [o:təmətɔn] kimi tələffüz olunmalıdır. Lakin söz rus dilinə «avtomat» şəklində keçmişdir. Rus dili vasitəsilə də Azərbaycan dilinə «avtomat» termini daxil olunmuşdur. Sözü daxilindəki «o» qrafemi rus dilindəki oxunuşdan asılı olmayaraq «o» kimi də yazılır. Söz qırğız, türkmən, özbək dillərinin terminologiyalarına da eyni şəkildə keçmişdir.

Musiqi terminologiyasına daxil olan solist termini italyan dilindən ingilis dilinə keçmişdir. İngilis dilində termin “soloist [soulouɪst]” şəklindədir. Transkripsiyadan görüldüyü kimi, ingilis dilində oxunuş tamamilə fərqlidir. Deməli, Azərbaycan dilində orfoqrafik və orfoepik normalaşdırma rus dilinə əsasən getmişdir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının dördüncü maddəsində yazılır: “Sonu *a* ilə bitən alınma sözlərdən aşağıdakılar *a*-sız yazılır: *anket, aptek, armatur, atmosfer, vitrin, qəzet, idiom, kayut, kaset, kontor, konfet, lent, maşın, perspektiv, pyes, planet, reklam, sistem, sitat, metafor*”.

Bu maddədə sonu *a* ilə bitən alınma sözlər ifadəsi qü-

surludur. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları dilçilər və rus dilinin daşıyıcıları üçün yaradılmışdır. Orfoqrafiya qaydaları normativ sənəd olmaqla yanaşı, bütün dil daşıyıcıları və ümumiyyətlə, bu dildən istifadə edənlərin hamısı üçün nəzərdə tutulur. Bu qaydalar həm öyrənilməli, həm də tətbiqini tapmalıdır. Qaydalar kifayət qədər sadə və aydın yazılmalıdır. Verilmiş qaydadakı «sonu «a» ilə bitən alınma sözlər» ifadəsindən belə çıxır ki, istifadəçi belə sözlərin hamısı haqqında məlumata malikdir. Sonu «a» ilə bitən bu sözlər rus dilində işlənən sözlərdir. Qayda rus dilindən və ya rus dili vasitəsi ilə alınan sözlərin yazılışı ilə bağlıdır. Burada bir sıra alınma sözün yazılışı dəqiqləşdirilir. Orfoqrafiya qaydaları yalnız ümumişlək sözlərin normalaşdırılması məqsədi daşımır. Terminlər də bu qaydalar əsasında normalaşdırılır və lüğətlərə daxil edilir. Azərbaycan dilinin sahə terminologiyalarında sonu «a» ilə bitən kifayət qədər çox termin vardır. Məsələn, *diagramma* - *diagqram*, *radioqramma* - *radioqram*, *telefonoqramma* - *telefonoqram*, *qrafema* - *qrafem*, *qramema* - *qramem*, *morfema* - *morfem*, *temperatura* - *temperatur* və s. yuxarıdakı qaydada bu terminlərin heç birinin yazılışı barədə heç nə deyilmir. Nəticədə qayda belə terminlərin yazılışının qeyri-müəyyən qalmasına səbəb olur. İstər orfoqrafiya qaydalarında sadalanan. İstərsə də nümunə gətirilmiş digər vahidlər terminlərdir. Məsələn, «*anket*» *kargüzəriq*, «*apteq*» *tibb*, «*armatur*» *tikinti*, «*atmosfer*» *coğrafiya*, «*vitrin*» – *ticarət*, *tikinti*, «*qəzet*» *KIV*, «*idiom*» dilçilik, «*ka-yut*» dənizçilik, «*kaset*» elektronika terminidir. Bütün qeyd olunmuş terminlər rus dilində də alınma terminlərdir. Onlar rus dilində mənimsənilərək müvafiq formanı almışlar. Azərbaycan dilində mənimsənilmə zamanı sondakı «a» foneminin atılması hadisəsi baş verir.

L.B.İvina proses kateqoriyasına aid anlayışları bildirən terminlərin özündə birləşdirdiyi elementar terminoloji sem-

ləri araşdıraraq onların iki əsas növünün mövcudluğunu qeyd edir:

1) adlandırılan anlayışın meydana çıxmasına qədər mövcud olan fərqləndirici əlamət;

2) adlandırma prosesində meydana çıxan fərqləndirici əlamətlər (173, 39-40).

Müəllifin bu fikirləri, bir tərəfdən, terminlərin tərkibindəki komponentlərin işlənməsinə aiddirsə, digər tərəfdən, söz birləşməsi və ya tərkibi terminlərdəki uyğunsuzluqları ehtiva edir. Eyniləşdirmənin hansı səviyyədə aparılması bəzən mübahisə doğurur. İlk təcrübə göstərir ki, bu, əsas termin səviyyəsində getməlidir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində mürəkkəb sözlərin yazılışı bölməsində 18-ci maddədə qeyd olunur ki, «tərkibində anti, audio, auto, avia, avto, bio, elektro, faqo, foto, infra, hidro, makro, mikro, mono, nano, neyro, paleo, poli, psevdo, stereo, super, trans, ultra, vibro, video, zoo hissəcikləri olan sözlər bitişik yazılır» (273, 15). Burada da orfoqrafik normalaşdırma rus dili əsasında getmişdir. Daha doğrusu termin-elementlərin rus dilindəki unifikasiyası Azərbaycan dilinə gətirilmişdir.

Ümumiyyətlə, oxşarlıq prinsipinin pozulması, uyğunsuzluqların meydana çıxması bütün sahə terminologiyalarında müşahidə edilir. Zənnimizcə, dilçilik terminologiyası da bu cəhətdən istisna təşkil etmir. M.Adilov dilçilik terminlərinin unifikasiyası ilə bağlı olaraq yazır: “Dil haqqında elmin yarandığı ilk günlərdən onun özünəməxsus terminoloji sistemi də təşəkkül tapmış, müəyyən təkamül dövrü keçərək formalaşmış və sabitləşmişdir. Lakin təbii ki, ilk vaxtlar dilçilik terminləri systemsiz, kortəbii olaraq yaranırdı. Ayrı-ayrı elm sahələrində olduğu kimi, dilçilikdə də terminlərin toplanması, təkmilləşdirilməsi, unifikasiyası məsələlərinin həlli üçün hələ çox əsrlər keçməli idi” (6,104). Müəllif dilçilik

terminologiyasının təşəkkülü və formalaşmasından bu yana keçən dövrü nəzərdə tutur. Bununla belə, hazırda da dilçilik terminologiyasının nizama salınması və unifikasiyasına ehtiyac duyulur. Bu proses həm yeni yaranmış terminlərin bir daha nəzərdən keçirilib qəbul edilməsinə, köhnə terminlərin təshihinə imkan verəcəkdir.

Terminlərin başqa dillərdən olduğu kimi alıb işlədərkən müxtəlif dillərdə eyni terminlərin işlədilməsi hadisəsi baş verir. Terminlərin müxtəlif dillərdə eyni formada adlanması ayrı-ayrı dillərin daşıyıcılarının sahə üzrə başqa dildə olan elmi ədəbiyyatdan istifadəsini asanlaşdırır, sahə üzrə informasiyanın yayılmasına kömək edir. Ona görə də unifikasiyadan bəhs edərkən alınma və beynəlmiləl terminlər məsələsinə xüsusi diqqət verilir.

Unifikasiya ilə bağlı başqa bir məsələ terminologiyada abbreviaturların işlənməsidir. Bir sıra sahə terminologiyalarında abbreviaturlar çoxdur. Bəzi sahələrdə terminlərin ifrat uzunluğunu aradan qaldırmaq məqsədilə terminoloji sistemə yeni ixtisarlar daxil edilir. Mürəkkəb tərkibi terminoloji birləşmələrin sayı artdıqca onları əvəz edən ixtisar variantların da sayı artır. S.Sadıqova terminologiyada çoxkomponentli terminoloji birləşmələrin istifadə olunması üzərində diqqəti cəmləyərək göstərir ki, «gündən-günə inkişaf edən elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı ixtisar yolu ilə yaranan terminlərin sayı da artır. Çoxsözlü adlar belə bir üsulun zəruriliyini aşkara çıxarmışdır. Çünki çoxsözlü adların qısa sözlərlə əvəz olunmasına böyük ehtiyac var (81). İxtisarların qəbul edilməsi və ya hansı dildən alınması terminlərin standartlaşdırılması prosesində həll olunur.

Unifikasiya termininin anlayışın mənasını tam əhatə etməsi və başqa dillərdəki terminlərlə oxşarlığı nəzərə alınır. Unifikasiyada terminlərin yazılış formasını, sistemi təyin edilir. Yazılış zahiri oxşarlıq prinsipinə əsaslanır. Bu cəhət

çox zaman nomenklaturaların yazılışı üçün vacib sayılır.

Azərbaycan dilinin sahə terminologiyalarında terminlərinin böyük əksəriyyətini alınmalar təşkil edir. Terminlərin unifikasiyası xarici dildən termin alma, beynəlmiləl terminləri dilin terminoloji sisteminə daxil etmək deyildir. Eyni zamanda terminologiyanın unifikasiyası problemlərinin həllindəki çətinliklər onunla dərinləşir ki, struktur-tipoloji xüsusiyyətləri, mənşəyi və sosial funksiyalarının tutumu ilə bir-birindən fərqlənən dillərdən terminlər alınır və işlənir. Belə terminlərin dilin qanunlarına uyğunlaşdırılması əsas götürülməlidir. Bu səbəbdən də dünya dillərində terminlərin xarici qişasının unifikasiyası ideyası ortaya çıxır. Göründüyü kimi, unifikasiya prosesində terminlərin xarici cildinin uyğunlaşdırılması tələbi vardır. Bu tələbin yerinə yetirilməsi həmişə mümkün deyildir. Unifikasiya prosesində iki qrup termini fərqləndirmək lazım gəlir. Bunlardan birincisi alınmalar, digəri isə beynəlmiləl terminlərdir. İlk baxışdan fərqləndirmənin nəyə görə aparılması aydın görünür. Bunun əsas səbəbini S.Sadıqova göstərmişdir. Terminologiyada beynəlmiləl terminlərlə alınma terminlər arasındakı hüdudu müəyyənləşdirmək, bunları bir-birindən fərqləndirmək ən aktual məsələlərdən biri olduğunu göstərən alim yazır: «Hər iki ad altında termin dilə əcnəbi dillərdən keçir, bəlkə də buna görə də tədqiqatçılar bunları eyniləşdirirlər, fərqləndirmirlər. Lakin bunların elmi tərəfinə diqqət etdikdə, fərqləndirici əlamətlər görünür və bunları təhlil etmək elmi baxımdan zəruridir». Beynəlmiləl terminlərin unifikasiyası bir çox dillərdə artıq qəbul olunmuş formanın götürülməsini tələb edir. Yəni beynəlmiləl terminlərin səs və qrafik cildinə görə bir-birindən az fərqlənməsi vacib şərtidir.

Terminlərin nizama salınması və unifikasiyası zamanı terminlərin çoxvariantlılığı aradan qaldırılmalıdır. Bu zaman bir sıra terminlərdə hansı variantın qəbul edilməsi problemi

ortaya çıxır.

Sahə terminologiyasının unifikasiyası prosesindən sonra birdilli, ikidilli və çoxdilli lüğətlərin tərtibi daha effektiv nəticə verir. Təbii ki, əvvəllər sahə terminologiyaları kifayət qədər nizama salınmadan, unifikasiya aparılmadan lüğətlər, xüsusən ikidilli tərcümə lüğətləri tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilində terminologiyanın müasir səviyyəsi nəzərə alındıqda yeni lüğətlərin tərtibinin məhz nizamasalma və unifikasiyadan sonra təkrar aparılmasının məqsədəuyğunluğu təsdiqin tapır.

2.4. Tərcümə prosesində unifikasiya

Tərcümə dillər və mədəniyyətlər arasındakı kommunikasiyanın iki istiqamətli və ikitərəfli prosesidir. Bu proses zamanı məqsədyönlü şəkildə təhlil aparmaqla müəyyənlanmış termin əsasında başqa dil və mədəniyyət mühitində onu əvəz edəcək termin yaradır. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı dillərin leksik tərkibi intensiv təkamül prosesini yaşayır. Dilin həm terminoloji, həm də tərcüməsində başlıca tərcümə vahidi terminlərdir. Ona görə də, ilk növbədə terminin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Tərcüməşünaslıqda elmi-texniki tərcümənin öz yeri vardır. Burada spesifik cəhətlər elmi dil, elmi üslub və terminologiya ilə bağlı yaranır. Terminlərin tərcüməsi bu üç istiqamətin hər biri üzrə araşdırmalar aparmağı tələb edir. Hazırda elmdə həm realıya, həm də termin anlayışlarından istifadə olunur. Bu iki anlayışı fərqləndirmək üçün dəqiq meyarlar tapmaq çətindir. Tədqiqatçılar realiyaların təyini məsələsində konkret millətin, etnosun maddi mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə məişətinə istinad edirlər. Sənət və peşələr də bu və ya digər dərəcədə maddi mədəniyyətlə bağlılığa malikdir. Xüsusilə, zərgərlik, xalçaçılıq, dekorativ-tətbiqi sənət, kulinariya terminləri-

ni, mərasim terminlərini və s. tədqiqata cəlb edirlər. Bu sahələrə aid məhsullar, alətlər, fəaliyyət və s. adlar həm termin, həm də realilər kimi öyrənilir. Bütün bunlar realiyaların və terminlərin çox halda üst-üstə düşdüyünü təsdiqləyir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, realiyalar linqvistik tədqiqatların və ya leksikanın öyrənilməsinin daha əvvəlki dövrlərinə aid olmuşdur. Terminologiya formalaşdıqdan sonra bu problem, demək olar ki, tədricən terminologiyanın obyektinə çevrilmişdir. Ona görə də terminologiyada realiyaların tərcüməsi ilə bağlı aparılmış tədqiqatların hazırda terminlərin tərcüməsini də əhatə etdiyini görürük. Çünki milli dillərdə onun maddi-mənəvi mədəniyyətinin əksi olan realiyalar da termin səciyyəli vahidlərdir. Ona görə də dil əlaqələrinin qarşılıqlı inkişafı tərcümə prosesində də spesifikliyi nəzərə almaq zərurəti yaradır. Əgər dildə belə qarşılıq yoxdursa, yeni söz termin yaradıcılığının məhsulu olur. Hər bir dildə başqa dildə olan termini əvəz edə biləcək yeni söz tapmaq mümkündür. Lakin realini yeni sözlə əvəz etmək olmur. Çünki bu zaman başqa bir mədəniyyətə aid olan əşyanın və ya predmetin adı müəyyənləşdirilir. Predmetin özü dildə yoxdursa, onun adını bildirəcək qarşılığın yaradılması həmin predmetin adlandırılmasındakı motivləşməni, həmçinin sözdəki etnokulturoloji səciyyəni ortadan götürür. L.K.Latışev realiyaların başqa dildə verilməsinin 5 üsulunu qeyd edir:

- 1) transliterasiya və transkripsiya;
- 2) kalka;
- 3) təsviri və ya izahlı tərcümə;
- 4) yaxın və ya təxmini tərcümə;
- 5) transformasiya və ya kontekstual tərcümə (195, 213).

Tərcümə zamanı yeni termin-sözə ilk dəfə rast gəlinəndə əlbəttə, bu anlayış barədə, onun mənasını anlamaqda çətinlik törədir. Buna görə də ilk öncə həmin anlayışın mənasının başa düşülməsi tələb olunur, xüsusilə mətn daxilində iş-

lənən yeni alınma termin-sözlərin mənasının dərk edilməsi və izah edilməsi vacibdir.

Kütləvi informasiya vasitələrində elə Avropa mənşəli sözlərə rast gəlirik ki, onların işlədilməsi və ya tərcüməsi zamanı qarşı tərəfin milli diqtəsi lazım olmur, sadəcə kütləvi istifadə zamanı sözün beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi olduğu nəzərə alınaraq birbaşa, tərcümə olunmadan dilə daxil olur.

Məsələn, «Respublika» qəzetindən götürülmüş bir neçə nümunələrinə nəzər salaq; «Hazırda *biznes-forumda plenar* iclas gedir. *Biznes-forumda* iştirakçıları dünya bazarlarında baş verən *tenderlər* haqqında ekspert proqnozları baxımından diqqətəlayiq olan ən təzə *informasiya* almaq imkanına malikdir» («Respublika» qəzeti, 15 may 2014).

«Bizim 70 illiyimizdə təkcə yeni *formata* keçməyi elan etməmişdik, biz təqdim etməyə başladığımız yeni məhsulların tamamilə müəyyən siyahısını nəzərdə tutmuşduq – beynəlxalq *multimediya* mətbuat mərkəzi, *3D-video və infoqrafika*, *reytinglər*, *virtual* mətbuat mərkəzi, RİA-idman, RİA-TV və *bildredaktorlar* məktəbi». Yenə həmin hissədə: «Biz bunu əsas götürürük ki, hazırda yeddi multimedia formatı ilə işləyirik; *foto, video, audio, mətn, infoqrafika, infoekran, 3D-təsvir*. Biz informasiyamızı müxtəlif platformalarda təqdim edirik; *saytlar, qəzetlər, infoekranlar, internet televiziya, mobil telefonlar* üçün əlavələr, *planşet* qurğuları üçün əlavələr, sosial şəbəkələrə çıxış». Həmin müşahidə nyusmeyker, informator, potensial, əlyətərli, populyar, səndvic və s. kimi sözlər də işlədilmişdir.

Göründüyü kimi, fərqləndirici bəzi söz və terminlər anlaşılan, başa düşüləndir. Hətta bir çoxunun dilimizdə qarşılığı da vardır. Məsələn; virtual-mümkün olan, mobil-sürətli, populyar-məşhur, informator-məlumat verən, informasiya-məlumat (xəbər), dezinformasiya-yalan məlumat, plenar-geniş və s. kimi işlədə bilərik.

Daha sonra «Xalq qəzeti», «Azərbaycan» və «Yeni Müsavat»ın səhifələrində verilən Avropa mənşəli söz və ifadələrin Azərbaycan dilində düzgün ifadə edilməsi zərurəti vardır. Ölkənin rəsmi və müstəqil qəzetlərinin nümunə kimi qəbul edilməsi təsadüfi deyil, bu qəzetlər əslində xalqın «dili»nin güzgüsü olmalıdır. Məsələn, *futinq, framuqa, ideotizm, ikebana, xromentaj, xunta, xronometraj, manuskript, eyforiya, qeyri-legitim, presedent, kriminal, separat, status, sivilizasiya, konfessiya, intellekt, sponsor, resurs, region* və s. («Xalq qəzeti»), *kompensasiya, rejim, suveren, sensasiya, samit, forum, deportasiya, aksiya, absurd, intensiv* və s. («Azərbaycan»), *manşat, marazm, müfti, okulitizm, oliqarxiya, ovasiya, rezonans, format, sammit, arqument, versiya, mikro, kordinasiya, meriya, integrasiya, reanimasiya, elektorat, loyal, plüralizm, şans, anti, konflikt, ofis, insident, stabillik, prekursor, elita, mesaj, internet, repressiya, sanksiya, faktor, alyans, speys, instansiya, virtual, effektivlik, korrupsiya, reyting, egida, parabola, paradiz, paradoks, fruktoza, formulyar, formalizm, kompromat, pozitiv, potensial, kuliminasiya* və s. («Yeni Müsavat») mənşəyi müxtəlif olan Avropa mənşəli sözlərin ədəbi dilimizə ötürülməsi, mətbuat vasitələri tərəfindən gen-bol işlədilir.

Dilçi alimlərdən bir qrupu bu fikirdədir ki, qəzetlərin dilində rast gəlinən alınma termin-sözlərin tərcüməsi zamanı məzmunun müəyyən mənada saxlanması vacibdir (208, 67; 212, 12).

Termin və ya leksik vahid və mətn münasibətlərinin ortaya atılması bir daha təsdiq edir ki, terminlərin tərcümə xüsusiyyətlərini iki aspektdən öyrənmək olar:

1. sahə terminlərinin tərcüməsi;
2. maddi-mədəniyyət leksikasının tərcüməsi.

Terminlər müxtəlif strukturlara malik olur. Bu halda da terminin daxili komponent sayında fərqlilik müşahidə olu-

nur. Termin tərkibinə kök, şəkilçi, termin element daxil ola bilir. Termin iki və daha artıq sözün birləşməsi nəticəsində də yaranır. Bundan başqa, termin –söz birləşməsi, tərkibi terminlərə, eləcə də çox komponentli terminlərə bölgülər aparılır. Qeyd edilən formalar terminin struktur modelləridir. Modellərin müxtəlifliyi terminlərin ekvivalentliyinin iki dildə eyni və ya fərqli model üzrə araşdırılmasının mümkünliyünü də öyrənməyi zəruriləşdirir.

Tərcümə edilən vahidin dildə qarşılığının olub-olmaması “analoq” və “ekvivalent” anlayışlarını daxil etməyə zəmin yaradır. Ekvivalentin obyekt mənbə dildəki obyektə tam uyğun dil vahididir. Analoq isə müəyyən şərtlər daxilində uyğun gələ bilən vahiddir. Bu fikrə istinadla terminin tərcüməsinin üç tipini ayırmaq mümkündür:

1. ekvivalentlə tərcümə;
2. analoqla tərcümə;
3. təsviri tərcümə.

Təbii ki, hər bir terminə obyekt dildə ekvivalent tapmaq mümkün deyildir. Bəzən ekvivalent söz deyil, söz birləşməsi olur. Təsviri üsulla tərcümə zamanı çoxsözlü terminoloji birləşmələr yaranır. Bəzi hallarda isə tərcüməçi termini deyil, onun izahını verir. Terminin tərcüməsi prosesində əsas komponentin kateqoriyanı ifadə etməsi nəzərə alınmalıdır. Bu, obyektin aid olduğu kateqoriyadır və cins anlayışını ifadə edir. Təyinedici komponent səciyyələndirici əlaməti və ya əlamətləri əks etdirməlidir. Çünki bu əlamət eyni cinsdən olan başqa predmet və ya hadisələrdən fərqləndirmək funksiyasını yerinə yetirir.

L.S.Barxudarova görə, ümumiyyətlə, «tərcümə təkcə orijinalda verilən mətnin üzünün köçürülməsi demək deyil, o, həm də orijinalın necə ötürülməsi deməkdir» (120, 12).

Əlavə olaraq qeyd edək ki, tərcümə mətninin əslin üslubi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması zamanı formanın də-

yişdirilməsi zərurəti doğur və bu zaman tərcüməçidən böyük ustalıq tələb olunur.

Tərcümədə mətnin məzmunu daha çox informasiyalı olur. Mətn daxili termin-sözlərin tərcüməsi prosesində iki mərhələni əsas götürmək vacibdir:

1. *Yeni termin-sözün mətn daxilində mənasının izahı;*

2. *Mənanın tərcümə vasitəsilə ötürülməsi*

Yeni termin-sözlərin tərcüməsində birinci mərhələnin böyük rolu vardır.

«Mətn» anlayışı geniş mənada işlənir: Şərti olaraq mənbə dildəki mətnə verilən termin-söz və ifadələri daha yaxşı anlamaq üçün mətni iki növə bölmək olar:

a) *Dar çərçivəli mətn-mikromətn.*

b) *Geniş həcmli mətn-makromətn.*

Mikromətn dedikdə, cümlə və yaxud cümlə daxilindəki söz və ifadələr nəzərdə tutulur. *Makromətn* dedikdə, bir-birinə tabe olan və olmayan cümlələrin əmələ gətirdiyi mətn nəzərdə tutulur ki, bunun da dəqiq çərçivəsini müəyyənləşdirmək çətindir. Çünki makromətn cümlələr qrupu, bütöv abzas və yaxud bütöv bir məqalə də ola bilər. Önəmlisi budur ki, tərcümə zamanı hər hansı bir yeni termin-sözü mətn çərçivəsində götürəsən və həmin sözün əsl mahiyyəti bu zaman daha dəqiq açıqlana bilər.

Mikromətnin özünü də şərti olaraq *sintaktik və leksik* növə ayırmaq olar:

Sintaktik mikromətn elə bir sintaktik quruluşdur ki, burada həm termin-söz, həm ifadə, həm də söz birləşməsi işti-
rak edir və tərcümə zamanı bütün bu komponentlərin hər biri nəzərə alınmalıdır.

Leksik mikromətn konkret leksik vahidlərin, söz və ifadələrin birləşməsindən əmələ gəlir ki, burada da tərcümənin əsas prinsipləri gözlənilməlidir. Yəni, mənbə dildəki leksik vahidlər obyekt dildəki leksik vahidlərə uyğunlaşdırılmalıdır.

Sintaktik mikromətn tərcüməçiyə imkan verir ki, yeni termin-sözün hansı nitq hissəsinə mənsub olduğunu müəyyən edə bilərsən. Lakin yeni termin-sözün mənasının izahı zamanı əsas rol leksik mikromətn oynayır.

Avropa mənşəli yeni termin-söz və ifadələr neologizmlərdən fərqli olaraq bir qayda olaraq mənbə dildəki mövcud söz və morfemlərin bazasında yaranır. Bu söz və morfemlərin təhlili tərcüməçiyə termin-sözlərin mənasının izahında ciddi kömək göstərə bilər. Bunun üçün digər dillərin sözdüzlənmə xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir.

Aydın ki, dillər arasında əlaqələr zamanı yeni alınma termin-sözlərin anlaşılıqlı olması, qavranılması və mənimsənilməsi üçün onların obyekt dildə qarşılıqlı variantlarının, ekvivalentlərinin verilməsi zəruridir. Elmi ədəbiyyatlarda bu prosesdə bir neçə üsul göstərilir (208, 68).

Transkripsiya, transliterasiya; Kalka; Təsviri tərcümə; Təxmini tərcümə.

Transliterasiya-trans=köçürmə, *littera=hərf*-latınca *hər-fi köçürmə deməkdir*. Yəni, mənbə dildəki söz obyekt dilə ötürülərkən obyekt dilin hərflərindən istifadə olunur və bu zaman məna dəyişmir. Məsələn, *transkripsiya səslərin bir dildən başqa dilə köçürülməsi* deməkdir. Eləcə də ingilis dilində işlənən *manager* sözünün son illər KİV-də Azərbaycan dilinə *menecer* kimi transliterasiya olunmasını göstərmək olar. Həm transliterasiya, həm kalka, həm də tərcümə hər şeydən öncə ictimai-sosial tələbi ödəmək vasitəsidir. Lakin linqvistik baxımdan yanaşdıqda, bu vasitələrin hər birinin öz funksiyası olduğu aydınlaşır və onlar bir-birindən fərqlənirlər.

Transkripsiya zamanı çox vaxt transliterasiya elementlərindən də istifadə olunur. Aşağıdakı hallarda transliterasiya elementləri müşahidə edilir:

1. Səsləri tələffüz etmək mümkün olmadıqda;

2. Saitlər zəifləyirsə, onları tələffüz edərkən mənbə dilin fonetik sistemində uyğun gəlmirsə;
3. Diftonqların, monoftonqların ötürülməsi zamanı;

Tərcümə prosesində iki müxtəlif dilin vahidləri qarşılaşdırıldığından bərabərlik halına da rast gəlinir. Bu, ondan irəli gəlir ki, eyni bir əşyasının iki müxtəlif dildəki adları qarşılaşdırılır. Bərabərlik əşyanın müxtəlif adını bildirmək münasibətində ödənilir.

L.K.Latışevin gəldiyi qənaətə görə, kalka anlayışı ilə tərcümə arasında oxşar və fərqli cəhətlər araşdırılarkən ekvivalent vahidlər deyil, ekvivalenti olmayan leksika nəzərə alınmalıdır (195, 116-117).

Bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq, kalka anlayışı əlavə məna kəsb etmir. Beləliklə, kalka ilə tərcümə arasındakı fərqlər meydana çıxır. Əlbəttə, ekvivalenti olmayan termin-sözlərin, yaxud beynəlxalq terminlərin obyekt dildə verilməsi üsulundan birini kalka kimi qəbul etmək düzgündür.

Alınmaların mənimsənilməsi prosesində hərfi tərcümə ilə yanaşı, uyğun tərcümə, yəni adekvat tərcümə də mümkündür. Lakin ekvivalenti olan sözün və ya söz birləşməsinin tərcüməsi zamanı kalkaya, yaxud transliterasiyaya qətiyyətlə ehtiyac yoxdur. Deyilənləri misallarla açıqlamağa çalışaq. Məsələn, ingilis dili vasitəsilə keçmiş *investor* sözünün morphem tərkibini araşdırsaq, həmin komponentlərin obyekt dilə hansı üsulla keçməsinə təyin etmək mümkündür. Kalka üsulu ilə Azərbaycan dilində *investor* kimi verilir. Lakin bu sözün ekvivalent tərcüməsi *sərmayəçi* və yaxud *sərmayədar*dır. Nümunədəki sözün tərkib hissəsi ingilis dilində iki komponentdən ibarətdir: *invest-or*. Azərbaycan dilində isə komponentlər üç hissəyə bölünür: *sər-mayə-çi*. Göründüyü kimi, hər iki dildəki sözün tərkib hissələrindəki morfemlər dəyişkəndir, ayrı-ayrılıqda bir neçə mənanı ifadə edir. İngilis dilindəki *-invest* sözünün Azərbaycan dilindəki qarşılığı *sər-*

mayə qoymaq deməkdir, *-or* isə isim düzəldən şəkilçidir. Tərcümədə verilən *sərmayəçi* sözünün kökü ərəb və fars mənşəli alınma *sər* sözü olub *baş* anlamını verir. *Maya* sözü isə *maliyyə-pul* mənası ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində düzəltmə *-çi* (*-çi, -çü, -çu*) isim düzəldən şəkilçidir. Beləliklə, *investor* termin-sözü mənbə dildən obyekt dilə keçərkən quruluşca oxşar olmadığından kalka üsulu tətbiq edilə bilməz. İngilis dilindəki nümunədə *kök+suffiks* Azərbaycan dilindəki quruluş ilə uyğun gəlmir. Deməli, burada termin-sözün obyekt dildə ekvivalenti olan sözün alınmasında tərcümə həlli ilə qarşılaşırıq.

Kalka alınma termin-sözün tərkib hissələrinin ekvivalentlərinin verilməsi prosesidir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, kalka üsulu yalnız mürəkkəb quruluşlu alınma termin-sözlərə tətbiq olunur. Məsələn, *multicurrency* sözü *multi* və *currency* sözlərindən ibarətdir, bu sözlər ayrı-ayrılıqda «çox, çoxlu» və «valyuta» sözləri kimi tərcümə olunur. Nəticədə hər iki sözün birləşməsi «çoxvalyutalı» kimi başa düşülə bilər. Lakin kalka zamanı hərfi tərcümə elementlərinin qabarıq şəkildə üzə çıxması bəzən sözün əsl mahiyyətini gizlədir.

Tam kalkalar öz tərkibi etibarilə ancaq milli mənşəli kalka edilmiş sözlərdən ibarət olub, rus və ya Avropa mənşəli terminləri özününküləşdirir. Tam kalkaların əksəriyyəti rus dilində tərcümə olunmuş leksik vahidlərdən ibarət olub, ana dilində adekvat mənanı ifadə etməklə yanaşı konkret, uyğun leksemlərlə ifadə olunur. Məsələn, *кровенное давление* – *qan təzyiqi* – *blood pressure* (ing); *цветовой показатель* – *rəng göstəricisi* – *color index* (ing); *дыхательные пути* – *tənəffüz yolları-airway* (ing) və s.

Yarımqıq kalkalarda isə kalka edilmiş terminlərin bu və ya digər tərəfi rus dili və ya rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınma sözlərlə ifadə olunur. Məsələn, *космический*

корабль – *kosmik gəmi, spacecraft (ing)*; *внешний капитал* – *xarici kapital – foreign capital (ing)*; *кредитная политика* – *kredit siyasəti – credit policy (ing)* və s.

Məlumdur ki, tam kalkaetmə prosesində adekvat sözləri seçərkən bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, məfhum və ya anlayış bir dildən başqa bir dilə müəyyən dərəcədə mexaniki olaraq gəlir və onların kalka edilməsi bir növ operativ səciyyə daşıyır. Dilin öz daxili imkanları hesabına yaradılan lək-sik vahidlərlə tam kalkalar arasında əsasən, bir fərq yoxdur. Bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, kalkada sözün yaranma şəraiti nəzərə alınır və yeni sözün düzəldilməsində daxili imkanların hamısından istifadə edilməsi xarici sözün quruluş modeli ilə məhdudlaşır. Çoxdilli terminoloji lüğətlərdə də kalkaetmə prosesində yaradılan sözlər dilimizdəki sözyaratma üsullarına uyğun olaraq öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, tam kalkaetmə prosesində sözlərin də morfoloji üsulla yeni növ söz yaradılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məs., *secret service (ing)* – *контрразведка – əks kəşfiyyat; counter revolutionary (ing)* – *контрреволюция – əks inqilab; counter – attack (ing)* – *контратака – əks-hücum; antienzyme (ing)* – *антифермент – əks ferment* və s.

Morfoloji üsulla yaranan tam kalkaetmə prosesində Azərbaycan dilində işlənən ön şəkilçiləri və habelə ən məhsuldar sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər iştirak edərək yeni termin – kalka yaradılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

a) Semantik üsul

Bu növ tam kalkaların mahiyyəti sözlərin mənasının tərcümə edilməsindən ibarətdir. Belə hallarda, sözlərə əcnəbi dillərə mənsub dil vahidlərinin təsiri altında əvvəllər özünə xas olmayan yeni məna, yaxud mənalar verir. Məsələn: *air cushion (ing)* – *воздушная подушка-hava yastığı; sound*

wave (ing) – *звуковая волна-səs dalğası*; *society-общество* - *cəmiyyət*; *sports society* - *спорттивное общество* - *idman cəmiyyəti*; *book-lover society* (ing) - *общество книголюбителей* - *kitabsevərlər cəmiyyəti*; *Red Crescent Society* (ing) - *общество полумесяцев* - *Qırmızı Ayqara cəmiyyəti* və s.

Konkret dil materialının təhlili əsasında sübut olunur ki, kalkaşəkilli terminlərin işlənmə dairəsi geniş olub terminologiyada əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur.

Müasir dövrdə çoxdilli TL-lərdə Azərbaycan ədəbi dilində kalka edilmiş elə mürəkkəb terminlərə rast gəlmək olar ki, onların birinci tərəfi milli mənşəli, digər tərəfi isə rus və ya Avropa dillərinə mənsub olur. Belə terminləri terminologiyada yarım-kalkalar və ya hibrid şəkilli sözlər adlandırırırlar. Yarım-kalkalarda milli dilə mənsub və alınma sözlər bir bütövlük təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, yarım-kalkaların bir tərəfi alınma sözlərdən ibarət olarsa, onlar öz orijinallığına uyğunlaşır. Belə sözlərin dilimizdə işlənməsi heç də Azərbaycan dilinin söz yaradıcılıq prosesinə təsir göstərmir.

Dil materiallarını araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yarım-kalkalarla alınma sözlər arasında eynilik məfhumunu qoymaq düzgün olmazdı. Belə ki, alınma sözlər öz mənşəyi və işlənmə sahəsinə görə yalnız alınmalardan ibarətdirsə, yarım-kalkalarda isə alınma sözlər milli dil vahidləri ilə yanaşı mürəkkəb sözlərin, yaxud da söz birləşmələrinin tərkibində işlənir.

Çoxdilli TL-lərdə işlənən yarım-kalkaları öz mənşəyi etibarlı ilə 2 növə ayırmaq olar:

1. Yarım-kalkaların bu və ya digər tərəfini rus dilindən alınma sözlər təşkil edir. Məsələn, *вибромасуель* – *vibrati-on damper* – *vibrosöndürücü*; *радиоприемник* – *radioqəbul-edici-radio receiver*; *радиочастоты*-*radiotezlik-radio frequencis* və s.

2. Yarım kalkaların bu və ya digər tərəfini Avropa dillərinə mənsub sözlərdən təşkil olunur. Məsələn, *magnetic field* (ing) – *магнитное поле* – *maqnit sahəsi*; *plastik kütlə* – *пластическая масса* – *plastic mass* (ing) və s.

Göründüyü kimi, bu növ yarım kalkalarda həm alınma terminlər, həm də kalka edilmiş terminlər iştirak edir. Hər iki leksik material dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Yarım kalkalarda da həmçinin müəyyən dərəcədə söz yaradıcılığına yönüm, meyl hiss olunur və bu prosesin gələcəkdə davam etdirilməsi, yüksək söz yaradıcılığı məhsuldarlığına gətirib çıxara bilər.

İstər rus, istərsə də Avropa dillərinə məxsus *radio*, *vibro*, *mikro*, *foto*, *avia*, *moto* və s. elementləri bir çox sözlərdə yarım kalkaların yaranmasına əsas verir və onun əsasını təşkil edir. Məs.; *радиопередача*- *radioverliş*- *broadcast* (ing); *вибростойкий*-*vibrodavamlı*-*vibration-proof* (ing); *микрореле*-*mikroçevrici*-*microswitch* (ing); *фотоумножитель*-*fotoçoxaldıcı*-*photomultiplier* (ing); *авиокатастрофа*-*avioqəza-in flight accident* (ing); *мотопила*-*motomışar*- *motorised* (ing) və s.

Məlum olduğu kimi, yarım kalkalarda mənbə dilin təsiri altında həm alınma, həm də dil ünsürləri birləşir. Dilçilik ədəbiyyatında belə yarım kalka sözlərə təsadüf edilir. Azərbaycan dilində belə yarım kalkaların bir hissəsi milli mənşəli sözlərdən, digər hissəsi isə beynəlxalq səciyyəli terminlərdən ibarət olur. N.M.Şanskinin sözləri ilə desək, «yarım kalkaların bir hissəsi öz doğma materialı, bir hissəsi əcnəbi materiallardan olan, eləcə də sözdüzəltmə quruluşa görə mənbə dilin analogi sözlərinə dəqiq uyğun gələn sözlərdir» (235, 32).

Belə sözlər zəruri hallarda rus və internasional terminlərin tərkibinə daxil olan komponentlərlə Azərbaycan dilinin özünəxas terminləri ilə birləşməsi yolu ilə yaranır.

Çoxdilli terminoloji lüğətlərin tərkibində alınma ünsür-

lər olduğuna görə belə terminlər bəzən mənəbə dildə olduğu kimi saxlanılmışdır. Qeyd edək ki, müasir dövrü mətbuatda istifadə olunan Avropa dillərindən alınma termin-sözlərin bir çoxu həm də kalka üsulu ilə dilimizdə yer almışdır.

Linqvistik təhlil apardıqda yeni alınma termin-sözlərin əksəriyyətinin Avropa dillərindən kalka üsulu ilə KİV-də yer almasını sübut etmək mümkündür. Bu üsulla bilavasitə bağlı olan problemlərdən biri alınma termin-sözlərin əmələgəlmə yollarıdır və tərcümə prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsində hansı sözün necə əmələ gəlməsini araşdırmaq da zəruridir.

Təsviri tərcümə kalkadan fərqlənir və bu üsul kalka olunmayan termin-söz və söz birləşmələrinin təsvirinə deyilir. Bu zaman, şübhəsiz, həmin sözlərin leksik-morfoloji xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, təsviri tərcümə Avropa mənşəli alınma termin-sözün daha ətraflı izahı, açıqlanmasıdır. Bu üsuldən lüğətlərdə və konkret mətnlərdə istifadə etmək olar. Təsviri tərcümə müxtəlif yollarla həyata keçirilir. Məsələn, Birja termini *open outcry* birləşməsini kalka üsulu ilə versək, belə bir hərfi tərcümə alınar: *açıq gışqırıq*. Lakin maliyyə və birja mütəxəssislərinə aydındır ki, bu söz birləşməsinin mənası onunla izah olunur ki, bir qayda olaraq birjalarda tələb və təklifə və qiymətlərin təyin olunmasına dərhal reaksiya vermək lazım gəlir, bu, ondan ötrüdür ki, rəqibi qabaqlayasan. Buna görə də burada qışqırmamaq mümkün deyil. Lakin bu metod, yəni *transliterasiya və transkripsiya* üsulu qəbul edilməzdir, çünki sözün mahiyyətini və mənasını açmır. Konkret halda *təsviri tərcümə* köməyə gəlir. Beləliklə, termin-sözün daha mükəmməl açıqlanmasından ötrü mötəbər lüğətlərdən istifadə edilməlidir. Məsələn, *The Oxford Dictionary for the Business World* (312) sözlüyündə *open outcry* belə açıqlanır: «*a meeting of commodity brokers vwith dealers in order to form a transac-*

tion. Traders usually form a ring around the person shouting out bids and offers», onun izahı belə olacaq: *alıcı ilə satıcı arasında birbasa təmas yaradan birja ticarəti metodu.*

Nümunədən görüldüyü kimi, biz *təsviri tərcümə* üsulunu *izahedici tərcümə* adlandırırıq. Tərcümə olunan sözün elementlərinin əsas çalarları burada daha dolğun verilir. Buna görə də *izahedici tərcümə* sözün qavranılmasına daha yaxındır. Lakin bu da bütün hallarda tərcümədir və məndə istifadə olunmalıdır. Burada sözün çoxmənalılığına da diqqət yetirilməlidir.

Beləliklə, alınmaların mənimsənilməsi prosesində tərcümənin yerinin müəyyən olunması, tərcümənin adekvatlığı və onunla bağlı praqmatik adaptasiya məsələləri aktuallaşır.

Müasir Azərbaycan dilində alınmaların təhlili göstərir ki, Azərbaycanda bazar münasibətlərinin formalaşdığı bir çox fəaliyyət sahələrində insanlar öz peşəkar fəaliyyətləri zamanı istifadə etdikləri Avropa mənşəli termin-söz və söz birləşmələrinin mənasını çox vaxt dəqiqləşdirilmir. Bu gün bir sox fəaliyyət sahələrində (informatika, reklam, marketing və s.) yeni termin-söz və ifadələrin, mətnlərin məhz *adekvat tərcüməsinə* zərurət yaranmışdır. Buna görə də bu prosesin nəzəri əsaslarını bilmək zəruridir, həm də bu prosesdə tərcümənin keyfiyyəti üçün zəmanət verir.

Tərcümənin əsas nəzəri anlamı onun adekvatlığını şərtləndirir. Adekvat tərcümə dəqiq tərcümə deməkdir və bu zaman tərcümə olunan dilin norma və qanunauyğunluqları qorunmalı və məzmun dəyişdirilməməlidir. A.D.Şveytserə görə, adekvatlıq real təcrübəyə əsaslanır. Bəzən isə təcrübə olsa da, tərcümənin bütün mümkün imkanlarından istifadə edilmir, lakin mətnin və ya cümlənin, ifadə tərzinin kommunikativ-funksional məzmunu düzgün ötürülür (238, 65). Bununla da A.D.Şveytser qeyd edir ki, adekvatlıq bir çox hallarda kompromis səciyyəə daşıyır və adekvatlığı təmin etmək

üçün bəzən mətndə və ya cümlədə ayrı-ayrı söz və ifadələrin mənə yükündən imtina edilir (238, 67).

Bəzən tərcüməçi mətni və yaxud hər hansı bir ifadəni, söz birləşməsini tərcümə edərkən orijinaldakı üslubu və mənanı saxlamaq üçün xüsusi vasitələr axtarmalı olur. Bu zaman orijinala tərcümə olunan dil arasında praqmatik ekvivalentlik yaranır.

Tərcümənin praqmatik aspektlərindən bəhs edərkən rus tədqiqatçı alimi V.N.Komissarov yazır ki, ekvivalentlik nəzəriyyəsinə görə, orijinalın və tərcümənin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün bir neçə səviyyə təyin edilir:

- Dil işarələrinin səviyyəsi;
- İfadə etmək səviyyəsi;
- Məlumatın səviyyəsi;
- Kommunikasiyanın məqsədinin səviyyəsi.

Bu səviyyələrin hər birində söz vahidi və məzmunun dərk edilməsi ilə məlumatın xüsusi forması ötürülür» (186, 3).

Ayrı-ayrı alınma termin-söz və ifadələrin anlaşılmasında sosial-mədəni mühitin rəngarəngliyinə baxmayaraq, bütövlükdə problemlərin olması düzgün və məqsədli tərcüməni zəruri edir. Çünki mətbuat və reklam-informasiya vasitələrinin dili kütləyə, cəmiyyətə yönəlmişdir və onların istifadə etdikləri leksika qəbul edilməli, başa düşülməlidir.

Kütləvi informasiya daşıyıcılarının «dili»ndə müşahidə olunan yeni alınmaların praqmatik adaptasiyası baş verməlidir, yəni tərcümə olunan hər bir yeni söz və ifadə, söz birləşməsi və ya cümlə ilk öncə məqsədli auditoriya tərəfindən qəbul olunmalıdır. Bu, baş vermirsə, demək, tərcümənin adekvatlığı və ekvivalentlik səviyyəsi prosesdə əsas kommunikativ funksiyasını yerinə yetirə bilmir.

Belə bir fikir də qeyd edilir ki, alınma söz və ifadələrin tərcüməsinə ehtiyac yoxdur. Onlar məqsədli auditoriya üçün nəzərdə tutulub və buna görə də mütəxəssislər onların mə-

nasını başa düşürlər. Bu dilin inkişafına mənfi təsir edir.

Məsələ bundadır ki, mətbuat və digər kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətin bütün təbəqələri üçündür və onların leksikasında istifadə olunan hər hansı bir yeni alınma termin-söz və söz birləşməsi kütləvi şüur tərəfindən qəbul ediləməlidir, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olursa, ya onu zənginləşdirməli, ya da doğma ifadə tərzlərimizi sıxışdırıb çıxarmalıdır. Bu baxımdan yanaşdıqda, tərcümənin rolunun və səviyyəsinin daha çox sahələri əhatə etdiyinin şahidi olarıq.

Yeni termin-söz və söz birləşmələrinin tərcüməsi zamanı bəzən Avropa mənşəli ifadələrin praqmatik imkanlarının oxucuya ötürülməsində çətinliklər meydana gəlir. Çox vaxt bu, reklam mətnlərində və televiziya verilişlərində tərcümə mətninin və yaxud tərcümə olunan ifadə və sözün *məna tutumunun* düzgün dərk edilməməsi səbəbindən baş verir.

Bu prosesdə termin-sözün və ya ifadənin, söz birləşməsinin praqmatik adaptasiyası baş verməlidir.

Təcrübə göstərir ki, kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən ictimai-siyasi həyatımızda işlənən yeni termin-söz və ifadələrin tərcüməsi zamanı məhz sosial-lingvistik amillər müəyyənədiçi rol oynayır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, reklam-informasiya mətnlərində, dövrü elektron vasitələrində verilən külli miqdarda alınma termin-söz və ifadələrin, bəzən isə beynəlxalq termin kimi qələmə verilən sözlərin ekvivalentləri ola-ola, onların kalka edilməsi, transliterasiya olunması, yaxud bir neçə dildə istifadə olunan müxtəlif transkripsiyaya malik terminlərin qrafik formada verilməsi halları məhz tərcümə imkanlarının məhdudlaşdırılması zəminində baş verir.

III FƏSİL

ALINMA VƏ BEYNƏLMİLƏL TERMİNLƏRİN UNİFİKASIYASI

3.1. Beynəlmiləl terminlərin unifikasiya problemi

Ortaq sözlər də bir neçə dildə işlənir, eyni mənanı bildirir. Lakin bu sözlər ancaq qohum dillərdə işlənir, həm də siyasi, elmi-texniki, iqtisadi və mədəni anlayış və hadisələri ifadə etmir. Amma beynəlmiləl sözlər qohum olmayan azı üç dildə işlənir və yuxarıda göstərilən mənaları ifadə edir. Deməli, beynəlmiləl sözləri adi alınmalardan fərqləndirən birinci meyar onun ifadə etdiyi məna və anlayışdır, ikincisi isə onun qohum olmayan ən azı üç dildə işlənməsidir. Bir qayda olaraq belə sözlər tərcümə olunmur. Bu alınmaların bir qismi beynəlmiləl leksikada işlənir, bir qismi kalka üsulu ilə dilimizə keçir, bir qismi isə transkripsiya ilə ötürülür. Bu alınmaların hansı birisinin beynəlmiləl sözlərə aid olduğunu aydınlaşdırmaq çətindir. Belə ki, dövrü mətbuat səhifələrində istifadə olunan yeni termin-sözlərin bir neçə dildə işlənməsi hələ bu sözün beynəlmiləl statuslu olması demək deyil. Məhz bu tipli sözlərin tərcüməsi zamanı çətinlik yaranır, mətndə və ya şifahi nitqdə işlədilən termin-söz və ifadələrin, xalq deyimlərinin mənası, onun tarixi mənşəyi bilinmir. Buna görə də həmin termin-söz və ifadələr necə gəldi işlədilir, tərcüməsi və açıqlanması zəruri olan sözlər anlaşılmazlıq yaradır, dilimizin zəngin deyim tərzləri unudulur. Məsələn, *internet* sözü roman dilləri üçün ümumidir və rabitə termini kimi həm slavyan dillərində, həm german dillərində, həm də türk dilləri ailəsində, o cümlədən Azərbaycan dilində istifadə olunur. Beynəlmiləl terminologiyanın formalaşmasında əvvəllər latın və yunan, sonralar isə fransız və alman dilləri

baza olmuşdursa, hazırda ingilis və rus dilləri aparıcıdır. Bu dillər beynəlmiləl terminlərin vasitəçisi və yayıcısı olub, elmi terminologiyanın inkişafına təkan verir. Terminlərin başqa dillərdə işlənməsi bir tərəfdən mənbə dillərin zənginliyi, ifadə imkanlarının genişliyi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən sıx qarşılıqlı əlaqələrlə şərtləndirir.

Bu sahədə dilçiləri birləşdirən odur ki, anlayış və həblə struktur, model bir dildən başqasına keçir. Belə ki, anlayış bir dildən başqasına keçdiyi kimi, ifadənin strukturu da bilavasitə onları alan dildə saxlanılır. Çünki bu anlayış düzəltmə, mürəkkəb sözlə, yaxud söz birləşməsi ilə ifadə olunduğu kimi, sadə sözlə də ifadə oluna bilər. Strukturun, modelin alınmasına gəldikdə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, dilin sintaktik qatı, quruluşu dəyişmələrə, o cümlədən kənar dil təsirlərinə qarşı çox mühafizəkardır. Sintaktik quruluşun, modelin alınma olması fikri qeyri-obyektivdir. Quruluş dilin özününkü olur və ona görə də burada bilavasitə təsirdən belə danışmaq olmaz. Lakin yeni anlayışları ifadə etmək üçün dilin öz daxili imkanları məhduddursa, zərurət üzündən söz alınması vacibdir.

Azərbaycan dilində elmin-texnikanın inkişafı ilə bağlı ayrı-ayrı elm sahələrində beynəlmiləl termin-sözlər və ifadələrdən geniş şəkildə istifadə olunur. S.Sadıqova yazır: «Beynəlmiləl termin» anlayışı altında dilçilikdə ümumi semantikaya malik, orfoqrafik cəhətdən yaxın olan, beynəlxalq əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın bir çox dillərində işlənən terminlər nəzərdə tutulur» (81, 242).

Y.A.Belçikovun fikrincə, beynəlmiləl terminologiya haqqında danışılarda Avropa dilləri üçün ümumi söz qrupu nəzərdə tutulur və müəllif onları *avropeizmlər* adlandırır (123, 5).

A.Qurbanov isə alınma sözləri işlənmə dairəsinə, məna və mahiyyətinə görə iki yerə bölür: adi alınma sözlər, bey-

nəlmiləl alınma sözlər. Beynəlmiləl alınma sözlər müxtəlif sistemli bir sıra dünya dillərində işlənir, elmə, texnikaya, siyasətə, mədəniyyət və incəsənətə aid anlayışları ifadə edir (59, 204). Daha sonra qeyd edir ki, beynəlmiləl sözlərlə qohum dillərdə olan ortaq sözləri biri-biri ilə qarışdırmaq

Yaxud da, elə alınma termin-sözlər də var ki, onlar bir qrup dillərdə ümumişlək söz kimi yayılsa da, digər qrup dillərin leksikası üçün xarakterik deyil. Məsələn, *faksimile* roman-german və slavyan dillərində müştərək olan bu söz türk dilləri üçün ümumişlək deyil. Lakin ingilis dilindən gələn bu yeni alınma termin-söz Azərbaycan dilində informasiya vasitələrində, gündəlik fəaliyyətimizdə tez-tez istifadə edilir. Azərbaycan dilindən başqa heç bir türk mənşəli dildə «faksimile» kimi işlənmir. Məsələn, türk dilində bu sözün tərcüməsi «tipkibasım» kimi verilmişdir. Uyğur dilində isə «əslinüsxə» kimi adlanır. Əlbəttə, bu tipli sözlər bir qrup dillər üçün beynəlmiləl xarakter daşıyır və onlar üçün alınma termin-sözdən ümumişlək sözə çevrilir. Azərbaycan dilinin leksikası üçün bu tipli sözlərin alınmasında onun qarşılıqlı variantının, ekvivalentinin verilməsi zəruridir. Bizim fikrimizcə, bu sözün ekvivalenti *əslinüsxə kimi verilsə* daha dəqiq olar.

Avropa mənşəli elə termin-sözlər də var ki, onların Azərbaycan dilində ifadə tərzləri və tarixi ilə bağlı açıqlamaların verilməsinə ehtiyac duyulur. Belə termin-sözləri dünyanın bir çox mətbuat orqanı istifadə edir və həmin ingilis sözləri bizim mətbuat səhifələrində də transliterasiya yolu ilə təqdim olunur. Lakin onların tərcüməsi və izahı verilmir. Bu baxımdan bir neçə beynəlxalq termin-sözün izahına, mənşəyinə və onun Azərbaycan dilindəki qarşılıqlı variantına nəzər salaq.

Fransız dilinə məxsus olan “bomba” (fr.bomber ing. bomb, rus. бомба) sözü də hərbiyə aid olan beynəlmiləl ter-

minologiyaya aiddir. Bu söz əlbəttə, bütün dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə də müəyyən tarixi şəraitlə (əsasən müharibə ilə) əlaqədar olaraq hərbi termin kimi daxil olmuşdur. “*Bomba*” sözü Azərbaycan dilində “partlayıcı mərmə, vulkanik bomba”, “vulkan ağzından çıxan lava parçası” mənasında; fransız dilində isə 1) “bomba”, “aviabomba”, “mina”; 2) “balon”; 3) danş. “içki məclisi”, “eyş-işrət” mənalarında işlədilir. Deməli, bu söz aid olduğu dildə də hərbi terminlikdən uzaqlaşaraq yeni mənalar kəsb etmişdir. “*Bomba*” sözünün Azərbaycan dilində semantik xüsusiyyətləri daha maraqlı şəkildə mətn daxilində özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, “*bomba*” sözü məcazi mənada şifahi danışığa daha çox işlənir.

Ajiotaj-agiotaq-franız mənşəli sözdür. Lüğətlərdə bu sözün iki mənası verilir: 1. maliyyə bazarlarında süni yaradılmış gərginlik 2. güclü həyəcan, bir məsələ və ya mövzu üzərində maraqlar mübarizəsini əks etdirən çarpıntı, ehtiras.

Məsələ bundadır ki, kütləvi informasiya vasitələrində tez-tez işlənən *ajiotaj* sözünü ingilislər ən çox maliyyə termini kimi işlədirlər. Bu sözün maliyyə termini kimi anlamı yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əmtəə və ya maliyyə bazarlarında qiymətlər və ya məzənnə kəskin surətdə dəyişən vaxt bunların fərqiindən dərhal külli miqdarda gəlir götürmək məqsədilə sahibkarlar adətən qiymətli kağızlar sahəsində qızğın ehtikarlıq edir və belə prosesin adını *ajiotaj* adlandırırlar.

Bu sözün məcazi mənada işlənməsi də mümkündür və bu zaman məzmunundan asılı olaraq Azərbaycan dilinə onu bir neçə cür tərcümə etmək olar: *ifrat qızğınlıq, ehtiras, həyəcan, gərginlik və s.*

Palmpilot – termin sözü Palm OS əməliyyat sistemi ilə işləyən cib kompüterləri və kommunikatorları ailəsi. Ailənin 1996-cı ildə buraxılmış ilk nəslə Pilot adını daşıyırdı. Pilot

Pen Corporation ticarət markası ilə bağlı məhkəmə prosesinə görə 1997-ci ildə buraxılan ikinci nəsil artıq Palm Pilot adlanırdı. 1998-ci ildə isə, sadəcə Palm kimi tanındı. Palm böyük uğur qazandığından “Palm Pilot” adı istehsalçı firmadan asılı olmayaraq, PD sözünün sinonimi kimi qəbul olundu.

Profil –termin sözü

1) kompüter sistemində qeydiyyat yazısı, istifadəçi haqqında məlumatlar toplusu;

2) sosial şəbəkələrdə istifadəçinin şəxsi (fərdi) səhifəsi;

3) müəyyən bir peşənin ixtisası səciyyələndirən xüsusiyyətlərinin, tipik cəhətlərin cəmi;

4) hər hansı şəxs, onun həyatı, fəaliyyəti xarakteri haqqında internetdə yerləşdirilmiş hekayət;

5) kadrda, rəsmdə fotosəkildə başın, sifətin yandan görünüşü;

6) hər hansı şəxsin yaxud əşyanın qısa yazılı təsviri, yaxud görünüşünün konturu.

Pablisiti – termin söz mediada ardıcıl çıxışlar və reklamların köməyi ilə hər hansı məsələnin ictimailəşdirilməsi, auditoriyanın diqqətinin müəyyən şəxsə, məhsula, təşkilatın fəaliyyətinə yönəldilməsi. Pablisiti publik rileyşinin istiqamətlərindən biridir, faktik olaraq onun birbaşa ünsiyyət olmadan həyata keçirilən formalarının (KİV materialları, küçə reklamları və s.) toplusudur. Pablisiti əsas məqsədi şəxsin, təşkilatın, brendin tanıtılması populyarlaşdırılmasıdır.

Nyusrum – termin sözü KİV redaksiyalarında informasiya xidmətinin yerləşdiyi, xəbərlərin hazırlandığı iri otaq, zal. Termin ABŞ-ın qəzet nəşriyyatları və redaksiyalarında iş yerinin xüsusi təşkili prinsipinə uyğun yaranıb. Orada redaksiya kollektivi, adətən hər jurnalistin ayrı masası olan böyük zalda yerləşdirilir.

Vikipediya – termini bütün internet istifadəçiləri üçün açıq, çoxdilli onlayn ensiklopediya. Vikipediya internetdə

və bəzən bəşər tarixində ən populyar saytlardan biri, ən zəngin ensiklopediyadır. Onun əsas xüsusiyyəti istənilən istifadəçinin buradakı məqalələrdə dəyişiklik edə, yaxud kontekstini yarada bilməsidir. Vikipediyanın Azərbaycan bölməsi 2004-cü ilin yanvarından fəaliyyətdədir.

Tərcümə zamanı qarşıya çıxan beynəlxalq leksikanın qarşılıqlı variantlarının verilməsi və yaxud verilməməsi barədə tərcümə nəzəriyyəçilərinin fikirləri əsasən iki yerə ayırmaq olar. Bir qrup alim bu sözlərin tərcüməsinin zəruri olduğunu qeyd edir (190, 192). İkinci qrup isə belə söz və ifadələrin tərcüməyə ehtiyac olmadığını israrlayır və əlavə edirlər ki, beynəlxalq leksikanın tərcüməsi çətinlik yarada bilər. Bu çətinlik hər şeydən əvvəl xarici dildəki sözlərin mənşəyi və tərcümə olunan dilin - Azərbaycan dilinin qarşılıqlarının ifadə imkanları ilə bağlıdır. Bundan başqa yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, elə sözlər var ki, uzun illərdir ki, dünyanın bir çox dillərində qəbul olunmuş və onların tərcüməsinə ehtiyac yoxdur. Məsələn, *telefon, televizor, radio, konfrans, alo, bilyard, futbol və s.* kimi sözlər artıq əksər dillərdə vətəndaşlıq qazanmışdır.

Məlumdur ki, belə sözlər bir dildən digərinə keçərkən ya dillərdən biri tərəfindən götürülür, ya da həmin dillərə üçüncü tərəf-dil tərəfindən keçir. Məsələn, latın və ya yunan dillərindən gələn termin-sözləri – *emblem, atmosfer, monolit, kolorit, monumental, kוליqrafiya, konstruksiya, alphabet, atom, benzol, atlas, cafeteria, caravan, billiards, economic, film, minimum, legal, element, electric və s.* demək olar ki, müxtəlif dillərdə başa düşmək olar. Bu tipli sözlərin dünyada olduğu şəkildə qəbul edilməsi və başa düşülməsi onlara beynəlxalq «status» verir. Amma belə sözlərin tərcüməsinin çətinliyi ondadır ki, bəzən tərcüməçi mətndə rast gəldiyi və ya şifahi nitqdə eşitdiyi bu sözlərin hərfi və fonetik deyilişinin təsiri altında səhv buraxır, həmin sözlərin digər dilindəki

çoxmənalı olması faktını unudur, nəticədə tərcümə olunan dilin norma və qaydaları pozulur, söz və ifadələrin uyğunsuzluğu baş verir.

Cədvəldə çox istifadə olunan bir sıra beynəlmiləl terminlərin həm hərfi tərcüməsini, həm də adekvat tərcüməsi göstərilir.

<i>Mənbə dildə</i>	<i>Hərfi tərcümə</i>	<i>Azərbaycan dilində düzgün tərcümə</i>
absurd	absurd	mənasiz, boş
action	aksiya	hərəkət
administrator	administrator	inzibatçı
aliance	alyans	birlik, ittifaq
argument	arqument	dəlil, sübut
audit	audit	yoxlama
barrel	barel	çəllək
benefice	benefis	gəlir
cargo	karqo	gəmi yükü, yükdaşıma xidməti
comfort	komfort	rahat
compact	kompakt	yiğcam
compromise	kompromis	qarşılıqlı güzəşt
conception	konsepsiya	elmi baxışlar sistemi
conservative	konservativ	köhnə baxışlı, mühafizəkar
coordinator	kordinator	tənzimləyici, əlaqələndirici
debate	debat	müzakirə

declaration	deklarasiya	bəyannamə
departament	departament	idarə, dövlət idarəsi
depozit	depozit	pul vəsaiti, qiymətli kağız
dominant	dominant	hegemon, üstün
sum	summa	məbləğ
stress	stres	həyəcan, gərginlik
sponsor	sponsor	himayədar, dəstəkləyən
symbol	symvol	rəmz, işarə
service	servis	xidmət
regime	rejim	üsul-idarə
radical	radical	əsaslı, köklü

Beynəlxalq terminlərin KİV-də istifadə edilməsi zamanı onların müəyyən mətnə mənaca və hərfən uyğun olub-olmasından asılı olmayaraq tərcümə edilmir. *Bir çox hallarda beynəlxalq terminlə yanaşı onun izahı da verilir.* İngilis dilində elə beynəlxalq sözlər də var ki, lüğətlərdə onların tərcüməsi verilmir, veriləndə də izahı verilir. Bəzi alınma sözlərin ya latınca, ya da ingiliscə deyiliş tərzini tamamilə saxlanılır, transkripsiya edilir, Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılır. Çünki beynəlmiləl terminlər ən azı üç dildə eyni şəkildə işlədilməlidir. Beləliklə, təhlillər göstərir ki, çağdaş dövrlə bağlı Azərbaycan dilində çoxsaylı yeni alınma söz və söz birləşmələri yaranmışdır ki, onlar Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirməklə yanaşı, terminologiyanın da tədqiqat obyektidir. Bununla əlaqədar dilimizin inkişafı və yad təsirlərdən qorunması üçün mənası anlaşılmayan çoxsaylı Avropa mənşəli alınmalar və söz birləşmələri-

nin alınmasında transliterasiyadan istifadə zəruridir. Bu da dili inkişaf etməkdə yardımçı ola bilər.

Dilin lüğət tərkibinin daha da zənginləşməsi dildə mövcud olan sözlərin mənasının dəyişməsi ilə də baş verir. Bu zaman sözün məna tutumu genişlənir, o, əlavə məna çalarları qazanır. Bu isə o deməkdir ki, həmin sözün ilkin mənasından başqa yeni mənalara, həm konkret, həm də ümumi mənası yaranır. Beləliklə, yeni beynəlmiləl terminlər qısa müddət ərzində ümumişlək sözlər qrupuna daxil olur. Lakin bu tipli sözləri dar çərçivədə işlənən, xüsusi terminlərlə qarışdırmaq olmaz. Yeni məna kəsb edən beynəlmiləl termin-sözləri morfoloji təsnifə görə müxtəlif xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla şərti olaraq 3 qrupa bölmək olar:

1. Müəyyən sözlərlə birləşməklə yeni məna kəsb edən beynəlmiləl termin-sözlər: *antikvar, biznes-plan, antiterror, eks-prezident, teletaur, autsaydr, banknot, qanqster, eksport, dispetçer, loqotip və s.*

2. Digər komponentlərdən asılı olmayaraq mənası genişlənən beynəlmiləl termin – sözlər: *çek, caz, viski, standart, blok, krossvord, biznes, tunel, media, super, spiker və s.*

3. Mənası konkret və abstrakt anlam ifadə edən beynəlmiləl termin sözlər – *motor, reydl, klub, qaraj, yumor, blokada, leqal, legitim, speys, viza, klip və s.*

Əlavə olaraq qeyd etmək olar ki, yeni məna kəsb edən sözlər qrupuna metaforik alınma sözləri də aid etmək olar ki, bunlar da çox vaxt jarqon kimi istifadə olunur: Məsələn, *omlet-qarışıqlıq, omlet - parlament, omlet-qayğanaq.*

Beynəlmiləl terminlərin işlənməsinin müşahidəsi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, müasir Azərbaycan dilində nitq hissələri daha geniş semantik diapazona malikdir və elmi, ictimai-siyasi, kütləvi ədəbiyyatda, məişətdə və xüsusilə kütləvi informasiya vasitələrində işlədilərək yeni anlam və məzmun kəsb edir. Bir və daha çox söz və ifadədən ibarət

olan alınma sözlər yeni anlamların və mürəkkəb anlayışların qısa və konkret şəkildə yığcam verilməsi ilə nəticələnir və xüsusən terminlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Qeyd edək ki, bəhs etdiyimiz alınma söz və söz birləşmələrində iştirak edən termin-sözlər dilimizin ümumi qrammatik qanunlarına uyğun şəkildə işlənir. Alınma sözlərin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onlar düzələrkən köklər birləşmir, ayrı-ayrı sözlər bir-biri ilə birləşir və bəzən tamamilə yeni söz əmələ gəlir. Ya da suffikslər və prefikslər vasitəsilə düzəlir və bu zaman söz birləşmələrindəki komponentlər bir-birinə tabe olur, ya da olmur.

Məsələn, quruluşuna görə beynəlxalq terminləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb alınma sözlərə bölsək, onda bu alınma sözlərin sintaktik və morfoloji təhlili, Azərbaycan dilindəki fərqli cəhətləri daha dəqiq açıqlanar.

Məsələn, *super-market* («Mağazalar və *supermarketlər* üçün hər cür növ soyuducu, *stelajlar* və *vitrin* soyuducular istehsal və təmir edir...») («Yeni Müsavat» qəzeti, 6 oktyabr, 2015) və ultra-bənövşəyi söz birləşmələrini götürək. Birinci söz birləşməsində hər iki komponent ingilis dilindən alınmadır. *Super* sözü *ali*, *ən yaxşı*, *yüksək keyfiyyətli* deməkdir, nitq hissəsinə görə sifətdir. *Market* isə *bazar* deməkdir. Hər fi tərcüməsi *iri bazar* deməkdir. Lakin söz birləşməsi şəklində işlədildikdə «*çoxçeşidli dükan, mağaza (adətən ərzaq dükanları nəzərdə tutulur)*» mənasını verir. Bu söz birləşməsinin ən münasib variantı artıq dilimizdə vardır - *universam, özünəxidmət mağazası*. İkinci söz birləşməsinin birinci komponenti ingilis dilində sözünüdür, müstəqil mənası var. Sovet dövrünün mövcud lüğətlərində bu sözün siyasi anlamı daha qabarıq idi, mahiyyətə kapitalist ölkələrində mövcud olan faşist tipli ifrat mürtəce qruplaşmalara, təmayüllərə deyilirdi. İkinci mənası isə qrammatik kateqoriya-sifət kimi *ən yüksək, lap çox, ən çox, ifrat* deməkdir. Məsələn, *ultrasəs-if-*

rat, ən yüksək səs mənasında işlənir. Hər iki halda, bu söz birləşmələrinin Azərbaycan dilindəki qarşılıqlı variantları işlədilməlidir.

Maraqlıdır ki, dilimizdə bir qrup alınma sözlər də vardır ki, onlar mənaca dəyişməklə dil və tətbiqi istiqamətlərini də itirirlər. *Kontrol* sözünə nəzər salaq:

Kontrol sözü *nəzarət etmək* kimi başa düşülür. Son on beş il ərzində kütləvi informasiya vasitələrində bu söz gah *nəzarət etmək*, gah da *kontrol* kimi verilmişdir. Qərbdə isə bu sözün mənası *rəhbərlik etmək* kimi başa düşülür. Azərbaycan dilində də rus dilində olduğu kimi *nəzarət sözü* «*yoxlamaq*» kimi verilmişdir. Bu da çox vaxt məzmunu uyğun gəlmir. *Analitik, departament, administrator və s.* sözlər də bu qəbildəndir. Mətbuatda bu gün *analitik təhlilçi, təhlil-lə məşğul olan şəxsdən çox şərhçi, icmalçı* kimi başa düşülür. *Administrator* – müəssisə və təşkilatın rəhbər işçisindən daha çox, dövlət adamı kimi başa düşülür. *Direktor-müəssisə* rəhbərindən daha çox, sahibkarlıqda şirkət və ya firmanın şərikli sahibi kimi verilir. *Menecment*-idarəetmədən daha çox, rəhbərlik mənasında verilir. *Departament idarədən* daha çox *müəssisə, siyasi təşkilat* kimi verilir. *Model, ekspres, rezonans, modelyer, top-model və s.* alınma sözlər də öz əsl mənə təyinatları üzrə işlədilmir. Beləliklə, əcnəbi mənşəli sözlər təkcə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olub ona təzyiq rolunda iştirak etmir, həm də cəmiyyətdə xarici təsir rolunu oynayırlar. Bu amili yaddan çıxarmaq olmaz.

Avropa dilləri vasitəsilə daxil olan termin-sözlərin mənasının bu və ya digər formada dəyişdirilməsi və ya təhrif olunması aşağıdakı meyillərin nəticəsi kimi xarakterizə edilə bilər: kütləvi informasiya vasitələrində müxtəlif yönlü materialların müəllifləri bu terminləri işlədir. Məsələn, *stabillik tədbirləri, istehsal zavodları, emal müəssisələri və s.* Avropa mənşəli yeni termin-sözlərin işlədilməsi həm də üslubla bağ-

lıdır. Kütləvi informasiya vasitələrində verilən belə söz və ifadələr dili korlayır, dilin quruluş xətalalarına gətirib çıxarır. Reklamlarda, qəzetlərdə *ifadələr-şok-açıqlama, krizis, tokşou, revanş, kollaj, top-model* və s. ifadələr işlənir. Digər tərəfdən, indi *super* sözü ilə başlayan o qədər söz birləşmələri yaranıb ki, onların mənası ilə məzmunu, təyinatı uyğun gəlmir. *Super-market, super-ulduz, super-men* və s.

Lakin bir məsələ tam aydındır beynəlmiləl terminlərin belə sürətlə gəlməsi təbii prosesdir. Əgər bu sözlər yerində işlənirsə, mənası təhrif olunmursa, müxtəlif auditoriyalar üçün nəzərdə tutulursa, təmasa, ünsiyyətə kömək edirsə, münasibdir. Beləliklə, görürük ki, yeni söz və ifadələrin alınması və mənimsənməsi müəyyən səbəblər nəticəsində baş verən prosesdir. Hər şeydən əvvəl bu, ekstralingvistik prosesdir. Dil tez-tez obyektiv gerçəkliyin predmet və hadisələri ilə toqquşur, bu predmet və hadisələri adlandırmaq zərurəti meydana çıxır, onların təsvir edilməsi ehtiyacı yaranır. Həmin zəruri adlar bəzən dilin lüğət tərkibində olmur, yaxud olsa da, həmin mənanı dəqiq ifadə etmir. Son on beş ildə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətin dinamikası, yeni siyasi-iqtisadi münasibətlərin qurulması, dünya dövlətləri ilə daha sıx inteqrasiyanın yaradılması və nəhayət, neft və qaz müqavilələrinin bağlanması nəticəsində beynəlxalq layihələrin işə düşməsi yeni söz və ifadələrin, əvvəllər dilimiz üçün aktual olmayan söz birləşmələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu sözlərin əksəriyyətini ifadə etmək üçün, adlandırmaq üçün zəruri ehtiyac nəticəsində Avropa mənşəli xeyli yeni söz və söz birləşmələri alınmışdır.

Yeni yaranan alınma söz və söz birləşmələri əsasən isim, bəzən sifət və zərflə ifadə olunur. Linqvistikada üçün bu cür sözlərin qrammatik və semantik xüsusiyyətlərini öyrənmək böyük əhəmiyyət kəsb edir, bu sözlərin hazırkı səviyyəsini, elmi struktur düzümünü və onların formalaşması yolla-

rını araşdırmaq zəruridir.

KİV-də istifadə edilən və əsasən əcnəbi dildə səslənən elə söz və jarqonlar var ki, onların Azərbaycan dilində ifadə tərzləri və tarixi ilə bağlı açıqlamaların verilməsinə ehtiyac duyulur. Bu baxımdan, aşağıda bir neçə beynəlxalq söz hesab edilən alınma terminlərin şərhini, mənşəyini və onun Azərbaycan dilindəki işlənmə variantlarını təhlil edək :

1. *Kompromislər* qarşılıqlı olmalıdır (“Yeni müsavət”, 23 may, 2015). Bu cümlədəki *kompromis* sözü (*compromise*) əcnəbi mənşəlidir. Siyasi lüğətlərdə bu sözün açıqlaması *bir-biri ilə toqquşan müxtəlif mənafeləri, rəyləri təmsil edənlər arasında qarşılıqlı güzəşt yolu ilə əldə edilən saziş* kimi şərh edilir (295).

Ümumiyyətlə, *kompromis* (*compromissum*) termin-sözü latın mənşəlidir, daha çox siyasi terminologiyada işlədilir. Göründüyü kimi, yuxarıda verilmiş cümlənin üslubu da düzgün deyil və əslində həmin cümlə *Güzəştlər qarşılıqlı olmalıdır* kimi verilsəydi, daha məqsədəuyğun olardı. Beləliklə, *kompromis* sözünün azərbaycanca ifadəsini aşağıdakı kimi vermək olar – *qarşılıqlı güzəşt*.

Beləliklə, təhlillər göstərir ki, çağdaş dövründə Azərbaycan dilində çoxsaylı yeni alınma söz və söz birləşmələri yaranmışdır ki, onlar Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirməklə yanaşı, terminologiyayı da zənginləşdirir. Bununla əlaqədar dilimizin inkişafı və yad təsirlərdən qorunması üçün mənası anlaşılmayan çoxsaylı Avropa mənşəli termin-söz və söz birləşmələrinin alınması dili ağırlaşdırır, onların unifikasiyası zəruridir.

3.2. Alınma terminlərin təsbiti və terminoloji bazanın yaradılması

Terminoloji lüğətlərin vaxtaşırı tərtibi, yenidən işlən-

məsi isə tələbdən irəli gələ bilər. Bəzi lüğətlərin təkrar nəşri onların təkmilləşdirilməsinə az ehtiyac olduğu halda da baş verə bilər. Fikrimizcə, M.Qasimovun irəli sürdüyü üçüncü prinsip tədris lüğətlərinə aid edilə bilər. Başqa halda bu prinsip də özünü doğrultmur. Sahə terminoloji lüğəti bu sahəyə aid bütün terminlərini, bu mümkün olmadıqda isə sahə terminologiyasını maksimum dərəcədə əhatə etməlidir. Əlbəttə, müasir dövrdə kütləvi istifadə məqsədilə də bəzi sahə lüğətləri və ya məlumat kitabları hazırlanır. Belə kitablara hansı terminlərin daxil edilməsi məsələsi qoyula bilər. Əgər lüğət məktəbli üçün nəzərdə tutulmuşdursa, onda daxil edilən terminlər məktəblinin ehtiyacına uyğunlaşdırılır. Məhz belə lüğətlərə orta məktəb dərsləklərində işlənən, gündəlik məişətdə rast gəlinən, qəzet və jurnallarda istifadə olunan terminlər daxil edilir.

Terminoloji lüğətlərin təsnifi məsələsi, ümumi leksikoqrafiyadakı təsnif problemi ilə bir çox cəhətdən eynilik təşkil edir. B.Cəfrova bu məsələyə münasibət bildirməyə çalışmışdır. Onun fikrinə görə, müasir terminoloji lüğətlər aşağıdakı kimi təsnif olunmalıdır:

1) təqdim edilən dillərin sayına görə - birdilli, ikidilli, çoxdilli;

2) terminlərin sayına və izahına görə izahlı və ensiklopedik;

3) təqdim olunan sahə və bilik sahələrinə görə müəyyən sahə və ixtisasa aid darsahəli, çoxsahəli terminoloji lüğətlər (28).

Fikrimizcə, müəllifin irəli sürdüyü ikinci prinsipdə terminlərin sayı məsələsi qoyulmamalıdır. Eyni zamanda, demək lazımdır ki, izahlı lüğət və ensiklopediyanın fərqi yalnız izahla bağlı deyildir. Nəhayət, terminoloji lüğətlər çox zaman bir sahəyə aid olur və bu sahəni tam əhatə edir. Bəzi hallarda sahənin özü müxtəlif alt sahələrə bölünür. Məsələn

riyaziyyatda ehtimal nəzəriyyəsi, riyazi statistika, qraflar nəzəriyyəsi, funksional analiz, inteqral və differensial hesabı, xətti cəbr, həndəsə, analitik həndəsə və s. elmi istiqamətlər vardır. Bunların hər biri üzrə terminoloji lüğət tərtib etmək mümkündür. Texniki elmlərin bir qismi politexnik sahə kimi birləşdirilir. Bura tərsimi həndəsə, nəzəri mexanika, materiallar müqaviməti və digər elmi istiqamətlər daxil edilir. Ona görə də texniki lüğətlər bir-neçə sahəni əhatə etmiş olur. Dilçilikdə mətn dilçiliyi, nitq kommunikasiyası nəzəriyyəsi, sosiolinqvistika, terminologiya və s. istiqamətlər vardır. Onların hər biri üzrə ayrıca lüğətlər tərtib etmək mümkündür. Yalnız bu mənada dar sahəli və geniş sahəli lüğətlərdən bəhs etmək olur.

Azərbaycan dili terminologiyasında terminoloji lüğətlərin çapı məsələsində də böyük uğurlar qazanılmışdır. İndi, Azərbaycan dilində demək olar ki, əksər sahələr üzrə lüğətlər tərtib edilib nəşr olunmuşdur. Əlbəttə, bəzi sahələrdə hazırlanmış lüğətlərin təkmilləşdirilməsinə müəyyən ehtiyac hiss olunur. 1980-ci ildən etibarən buraxılmış lüğətlərin sayı xeyli artmışdır. 1980-ci ildə «Rusca-azərbaycanca informasiya-ölçmə texnikası terminləri lüğəti» (294), 1982-ci ildə «Rusca-azərbaycanca dəftərxana və mühasibat terminləri lüğəti» (295), 1984-cü ildə «Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti» (296), 1993-cü ildə «Rusca-azərbaycanca bazar iqtisadiyyatı terminləri lüğəti» (297), 1994-cü ildə «İqtisadiyyat terminləri lüğəti» (277), 1998-ci ildə «Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminləri» (272), «Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti» (274), 1999-cu ildə «İzahlı psixoloji lüğət» (278), 2002-ci ildə «Kino, televiziya, radio terminləri izahlı lüğəti» (278), 2003-cü ildə «Rusca-azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı terminlərin izahlı lüğəti» (298), 2004-cü ildə «Qaynaq istehsalına aid izahlı terminlər lüğəti», «Rabitə terminləri lüğəti» (293) və

bir çox başqa lüğətlər çap olunmuşdur. Bu lüğətləri qruplaşdırdıqda sahənin geniş və dar planda götürülməsinin də şahidi olur. Məsələn, «İqtisadiyyat terminləri lüğəti» ilə «Rusca-azərbaycanca bazar iqtisadiyyatı terminləri lüğəti» (297) qarşılaşdırıldıqda ikincinin daha dar sahə üzrə formalaşması aydınlaşır. Bütün bunlar terminoloji lüğətlərin tərtibi zamanı sahədaxili elmi istiqamətlərin və ya alt sahələrin müəyyənləşdirilməsi lazım gəlir. Bəzi sahə terminologiyalarını onların bir-birinə yaxınlığına görə birləşdirmək mümkündür. Məsələn, fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti, pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti, sosial-iqtisadi terminlər lüğəti, beynəlxalq münasibətlər və diplomatika terminləri lüğəti və s. sahələrin yaxınlıq prinsipinə görə qruplaşdırılması əsasında formalaşdırılır.

H.Həsənov göstərir ki, lüğətçilikdə beş məsələni əsas sayır və onları aşağıdakı ardıcılıqla qeyd edir:

- 1) lüğətin tipini müəyyənləşdirmək;
- 2) lüğətlər üçün sözlərin seçilməsi;
- 3) seçilmiş sözlərin yerləşdirilməsi;
- 4) lüğət məqaləsinin hazırlanması;
- 5) sözlüyün müəyyənləşdirilməsi (35, 159).

Birinci məsələ heç bir şübhə doğurmur. Doğrudan da əvvəlcə hansı lüğət növünün hazırlanması müəyyənləşdirilməlidir. Tip müəyyənləşdirildikdən sonra sözlər seçilir və seçilmiş sözlər yerləşdirilir. H.Həsənovun verdiyi ardıcılıqda dördüncü və beşinci bəndlər ziddiyyət yaradır. Lüğət məqaləsinin hazırlanması sözlükdən sonrakı prosesdir. Əslində sözlük üçüncü bənddə göstərilən iş yerinə yetirildikdən sonra həllini tapır.

İzahlı dilçilik terminləri lüğətində göstərilir ki, sözlük lüğətlərdə müxtəlif cəhətlərdən izah olunan sözlərin siyahısıdır (267, 255). H.Həsənov isə sözlüyün iki mənada işləndiyini qeyd edir: 1) lüğət istilahnın sinonimi, sözlərin əlifba

sırası ilə düzülərək izah edilməsi; 2) lüğətə daxil edilən söz və ifadələrin siyahısı (36, 160). Birinci mənada «sözlük» qeyri-standart termdir və «lüğət» termininin substitutu kimi istifadə edilir. Sözlük ikinci mənada işlənən termdir. Lakin H.Həsənovun verdiyi definisiya dəqiqləşdirilməlidir. Çünki sözlük o zaman tamamlanır ki, ona daxil olan sözlər müəyyən ardıcılıqla yerləşdirilsin. S.Sadıqova yazır: “Sözlük bu və ya digər lüğət növü üçün müəyyən edilmiş sözlərin əlifba siyahısıdır. Müəllif terminoloji lüğətlərdən bəhs edərkən, terminlərin iki prinsip üzrə - əlifba və əlifba-yuva prinsipi üzrə yerləşdirilməsini yazır” (80, 278).

Əlifba prinsipi lüğətlərin tərtibində geniş yayılmış prinsipdir. Lakin əlifba-yuva üsulu da müxtəlif lüğətlərin tərtibində istifadə edilir. Tezlik lüğətlərində sözlər işlənmə tezliyinə görə düzülür. Əlifba-tezlik lüğətində əlifba prinsipi aparıcıdır və onunla paralel işlənmə tezliyi də qeyd olunur. Əks lüğətlər sözün son hərflərinə görə əlifba üsulu ilə düzülüşə əsaslanır. Bəzi izahlı lüğətlərdə sözlər sahənin bölmələri əsasında əlifba və ya əlifba-yuva üsulu ilə yerləşdirilir. Deməli sözlük lüğət növündən asılı olaraq müəyyən prinsip üzrə düzülmüş siyahıdır. Sözlüyün definisiyasında konkret düzülüş və ya yerləşdirmə üsulu qeyd olunmamalıdır.

Lüğətlərin, o cümlədən terminoloji lüğətlərin tərtibi zamanı birinci vacib mərhələ lüğət sözlüyünün hazırlanmasıdır. Sahə terminologiyasının nizama salınması və bundan sonra terminlərin unifikasiya edilməsi birinci mərhələdə hazırlanmış terminoloji siyahının kifayət qədər dəqiqləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Terminologiyada nizamasalma və unifikasiyadan sonra tərtib olunmuş siyahı sözlük funksiyasını yerinə yetirir. Bu siyahıda terminlərin qarşısında qeyd olunmuş definisiyalar götürülür və beləliklə, yalnız terminlərin siyahısı saxlanılır. Nizamasalma prosesində tərtib olunan siyahı əlifba prinsipi ilə tərtib olunur. Terminoloji lüğət

hazırlanarkən onun növündən asılı olaraq sözlərin tələb olunan yerləşdirilməsi, düzülüşü qurulur. Beləliklə, terminoloji lüğətin sözlüyü tərtib edilmiş olur.

2005-ci ildə çap olunmuş «Rusca-Azərbaycanca-İngiliscə kimya terminləri lüğəti»ndə terminlər rus dili əlifbası əsasında düzülmüşdür. Lüğət üçün aktiv dil rus dili seçilmişdir. Aşağıda həmin lüğətdən kiçik bir nümunə verilmişdir: (299, 11)

Adipinketon	-	Adipinketon	-	Addipenketo
Adipinovaya kislota	-	Adipin turşusu	-	Addipine acid
Adrenalin	-	Adrenalin	-	Adrenalin(e)
Adsorbat	-	Adsorbat	-	Adsorbate
Adsorbent	-	Adsorbent	-	Adsorbent
Adsorbent qidrofilğny	-	Hidrofil adsorbent	-	Hidrophyl adsorbent

1940-cü ildə T.Paşayev, M.X.Allahverdiyev, X.Kərimov, A.Abdullayev tərəfindən tərtib edilmiş və 1994-cü ilə çap olunmuş «Rusca-Azərbaycanca iqtisadiyyat terminləri lüğəti»nin sözlüyü əlifba-yuva prinsiplər üzrə tərtib edilmişdir. Aşağıda bu lüğətdən bir nümunə verilmişdir (286, 83).

Инфраструктура	Ведомственная	Производства	Социальная
İnfrastruktur	İdarə infrastruktururu	İstehsal infrastruktururu	Sosial infrastruktur
Ипотека		İpoteka	
Иск встречный		İddia Qarşılıqlı iddia	
Искажение данных		Məlumatların təhrif olunması	
Искажение	Нерудные	Полезные	Полезные общераспространенные
Qazıntılar	Qeyri-filiz qazıntılar	Faydalı qazıntılar	Geniş yayılmış faydalı qazıntılar

S.Sadıqova terminoloji lüğətlərin tərtibinə başlamaq üçün aşağıdakı məsələləri həll etməyi zəruri sayır:

1) ümumən elmlərin, ayrı-ayrı sahələrin əsas anlayışlarını müəyyənləşdirmək;

2) həmin anlayışların dəqiqliyini müəyyənləşdirmək və anlayışları sistemə salmaq;

3) əgər mövcud terminoloji sistem bu və ya başqa şəkildə pozulmuşdursa, onu müəyyən bir meyar əsasında yenidən təkmilləşdirmək (80, 456).

Bu fikirlər doğrudur, onlar nizamasalma və unifikasiya prosesində nəzərə alınır, həllini tapır.

Müasir dövrdə yeni terminoloji lüğətlərin yaradılması və onlarda alınma terminlərin təsbit olunması zamanı bəzi tələblər ortaya atılır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu məsələdə, demək olar ki, eyni fikirləri bu və ya digər şəkildə təkrarlayırlar. Məsələn, ənənəvi xarici dil terminlərini qəbul edib, bir sıra anlaşılmayan alınma terminləri əvəz edən yeni orijinal terminlər yaradılmalıdır (71, 96). Bu fikir beynəlmiləl terminin qəbul edilməsi kimi başa düşülə bilər. Çünki «ənənəvi xarici dil termini» ifadəsi beynəlmiləl terminə işarə edir. Deməli, məsələni mürəkkəb şəkildə ifadə etmək əvəzinə, beynəlmiləl terminin qəbul edilməsi kimi də qoymaq olar. Belə alınmalar dildə anlayışı ifadə edən, mənşəcə dilin özünə məxsus və ya dildə çox-çox əvvəllər qəbul edilmiş, tam mənimsənilmiş alınma söz olmadıqda qəbul edilir. Başqa bir cəhət isə internasional terminlərin ümumiyyətlə dildə qeydə alınmasıdır. Dilin terminoloji sistemində terminin iki variantını göstərmək olar. Bu variantlardan biri dilin öz ehtiyatları hesabına yaradılmış termin, digəri isə internasional termin ola bilər. İkili variantların qəbul edilməsi, təbii ki, alınmaların yeri cəldi-gəlmədi işlədilməsi kimi başa düşülməməlidir. Məsələn, mövzu termini əvəzinə tema işlətmək, məsdər əvəzinə infinitiv terminindən istifadə etmək düzgün

deyildir. Eyni anlayışı ifadə edən alınma termin mətndə substitut kimi tavnologiyayı aradan qaldırmaq məqsədilə işlədilər. Qeyd olunan şəkildə terminlərin işlədilməsi paralelizm yaratmaq deyildir. Müasir elmlərin inkişafı dünya miqyasında terminoloji sistemlərin ortaqlaşdırılmasına aparır. Qloballaşma dillərin gələcək inkişafını belə bir məcraya yönəldir. Fikrimizcə, beynəlmiləl terminlərin və ya əsas, aparıcı beynəlxalq dildə işlənən terminlərin sahə mütəxəssislərinə məlum olması müsbət hadisə sayılmalıdır.

Bəzi tədqiqatçılar çoxdilli lüğətlərin, eləcə də rus dilindən başqa dilləri əhatə edən ikidilli lüğətlərin tərtibinin aktuallaşmasını yalnız müstəqilliklə bağlayırlar. Belə ki, «sovet dövründə Azərbaycanlı vətəndaşların böyük əksəriyyətinə bir əcnəbi dili - rus dilini bilmək zəruri idi. Yəni onlara iki lüğət: azərbaycanca-rusca və rusca-azərbaycanca lüğət kifayət idi. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra beynəlxalq aləmdə daha geniş yayılmış ingilis dilini də öyrənmək problemi ortaya çıxmışdır. Deməli, onlar üçün daha iki lüğət: azərbaycanca-ingiliscə və ingiliscə-azərbaycanca lüğətlər də vacib oldu (62, 42). Əlbəttə, müstəqillik beynəlxalq səviyyədə dünya elminə inteqrasiya imkanlarını açmışdır. Lakin sovet dövründə də elmi tədqiqatların aparılması üçün elmin inkişaf etdiyi və geniş yayıldığı dilləri, xüsusən ingilis dilini öyrənmək lazım idi. Sovet dövründə də Azərbaycanda ingilis dilinin daxil olduğu terminoloji lüğətlər buraxılmışdır. Bunlar daha çox fizika, riyaziyyat və kimya sahəsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan sahə terminoloji tərcümə lüğətlərinin tərtibi zamanı üçüncü dil kimi türk dilində olan müvafiq terminologiyanın sərf-nəzər edilməsi alınmalarla bağlı problemlərin bəzi cəhətlərini həll etməyə imkan verə bilər. Şübhəsiz ki, bu zaman bir sıra alınmaları türk dilindəki müvafiq terminlə əvəz etmək imkanı yarana bilər.

M.Qasımov ikidilli lüğətlərin növlərindən bəhs edərkən belə bir bölgü vermişdir: 1. Rus dilinə məxsus terminlərin yalnız konkret qarşılığı göstərilən lüğətlər. 2. Rus dilində işlənən terminlərin konkret qarşılığı göstərilməklə bərabər, onların qısa izahı da verilən lüğətlər (49, 57). Əslində ikinci tip lüğət artıq sırf ikidilli tərcümə lüğəti deyil. Bu lüğət həm də izahlı lüğətdir. Yəni burada iki lüğət növü kombinə edilmişdir.

Çoxdilli terminoloji lüğətlərdə, adətən üç və daha artıq dilə məxsus terminlər əhatə olunur. İndiyədək nəşr edilən çoxdilli terminoloji lüğətlər, əksər hallarda, beynəlxalq miqyasda istifadə olunan beynəlxalq dilin daxil edilməsi ilə formalaşdırılır. Azərbaycan dilin terminologiyasının rus dili terminologiyası əsasında formalaşması ictimai-siyasi amillərlə bağlı olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan dilində hazırlanmış ikidilli terminoloji lüğətlər, bir qayda olaraq, rus dili və milli dil əsasında qurulmuşdur. Belə lüğətlərdə hansı dilə məxsus terminlərin birinci yerdə, hansının isə ikinci, üçüncü və s. yerlərdə verilməsi lüğətlərin tərtibi zamanı qarşıya qoyulan məqsədlə əlaqədar olur. Azərbaycanda çoxdilli terminoloji lüğətlərin nəşrinə 1930-cu illərdən başlanılmışdır. İlk çoxdilli lüğətlər tibb elmi sahəsində yaradılmışdır. Bunların çoxu üçdillidir. Məsələn, «Anatomiya islahatları latınca-türkcə-rusca» (tərtibçi K.Balakişiyev I-II hissə, 1931-ci il), İ.İsmayılov «Dəri və zöhrəvi xəstəlikləri terminləri» (latınca-rusca-türkcə, 1932-ci il) (281), M.Ə.Əfəndiyev «Daxili xəstəliklər terminləri» (286) (latınca-rusca-türkcə, 1935-ci il). Bu lüğətlərdə beynəlxalq terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Qeyd edək ki, tibb terminologiyasına aid lüğətlərdə latın dilinin üçüncü dil kimi götürülməsi bilavasitə sahənin öz xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Çünki tibbdə əsas terminologiya latından alınmaları əhatə edir.

Texniki elmlər sahəsində isə vəziyyət belə deyildir. Bu

sahədə üçüncü dil olaraq beynəlxalq dildən - ingilis dilindən istifadə olunur. 1966-cı ildə Azərbaycan EA tərəfindən nəşr olunmuş «Azərbaycanca-rusca-ingiliscə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti» üçdillidir. 1977-ci ildə avtomatik idarəetmə üzrə Ümumdünya Terminologiya və Standartlaşdırma Komitəsinin Avtomatik İdarəetmə üzrə SSRİ Milli Komitəsinə təklifi ilə altı dildə - rusca, ingiliscə, azərbaycanca, qırğızca, türkməncə, özbəkçə hazırlanmış və çap edilmişdir. Terminlər rus əlifbası ilə düzülmüş, sonra onların ingiliscə, azərbaycanca, qırğızca, türkməncə və özbəkçə qarşılığı verilmişdir.

Terminoloji lüğət tərtib edilərkən terminlərin ekvivalentinin həm Azərbaycan dilində, həm də beynəlxalq dildə verilməsi məqsəduyğundur. Məsələn, *nişan - leybl*; *ixrac, eksport*; *idxal import*; *nöqsan, defekt*; *qıt, defisit, tərsanə, dok* və s.

Terminoloji lüğətdə alınma terminlərin mənimsənilməsinin bütün mümkün halları nəzərə alınmalıdır. Yəni alınma termin qrafik və fonetik, leksik və qrammatik səviyyədə Azərbaycan dilinin normalarına uyğunlaşdırılmalıdır. Müasir çoxdilli lüğətlərin polifunksionallığı vacibdir. Bu məqsədlə lüğətin sonunda passiv dildə sözlüyün verilməsi və onun kodlaşdırılması nəzərə alınmalıdır. Bu halda lüğətdən istifadə edən şəxs termini passiv dilə əsasən də axtara bilər. Terminoloji lüğətlər azərbaycanca-ingiliscə tərtib olunmuşdursa, onda sonda ingilis dilindəki terminlərin də əlifba sırası ilə düzülüşü və bu düzülüşü və kodlaşma vermək məqsəduyğundur. Məsələn, əlifbanın hər hərfi ilə başlayan ingiliscə söz ərəb rəqəmi ilə nömrələnir. Azərbaycanca terminlər də nömrələnmiş olur. İngilis dilindəki terminin qarşısında onun hansı Azərbaycan dili terminin qarşılığı olmasının nömrəsini göstərir.

Bu tipli lüğətlərdə termin göstəricilərinin başqa şəkildə

verilməsi də mümkündür. Məsələn, irihəcmli çoxdilli lüğətlərdən biri olan və 1987-ci ildə çap edilmiş üçdilli «İngiliscə-rusca-azərbaycanca elektrotexnika terminlər lüğəti»ndə 1160 termin verilmişdir. Lüğət iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə lüğətdir, ikinci hissə isə lüğət göstəricisidir.

Alınma terminlərin lüğətdə təsbitinin ən vacib formalardan biri də izahlı terminoloji lüğətlərin tərtibi ilə həyata keçirilir. İzahlı lüğətlərdə terminlər izah olunur. Lakin müasir izahlı terminoloji lüğətlərdə terminin başqa dillərdə, xüsusən beynəlxalq və regional dillərdə tərcümələri də verilir.

İzahlı terminoloji lüğətlərdə terminin tərfi, tərif olmadığı isə definisiyası və ya izahı ifadəsini tapır. Anlayışın tərfi dəqiq və qəbul edilmiş olmalıdır. Tərif termindən sonra verilir. Əgər termin sahələrarası omonimdirsə, izahlı lüğətin hansı sahəyə aid olması əsas götürülməlidir. Bəzən yaxın sahələri əhatə edən terminoloji lüğətlər tərtib olunur. Bu zaman omonim termin hər iki yaxın sahədə istifadə edilirsə, onun sahələr üzrə izahları lüğətdə ifadəsini tapmalı və sahə göstərilməlidir.

Dilçilik sahəsində izahlı lüğət 1989-cu ildə nəşr olunmuşdur. Bununla belə, həmin lüğət müasir dövrdə terminoloji lüğətlərə qoyulan bir sıra tələblərə cavab vermir. «İzahlı dilçilik terminləri» lüğətində terminlərin başqa dillərdə, beynəlxalq və regional dildəki tərcümələri verilməmişdir. Bundan əlavə, lüğətdə eyni terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsi, yəni terminin polisemantikliyi müşahidə olunur. Bu lüğətin müsbət keyfiyyətlərindən biri sonda verilmiş əlavə ilə bağlıdır. Həmin əlavədə sinonim terminlər və onların qarşısında əsas terminin hansı lüğət maddəsində yerləşdiyi mötərizədə qeyd edilmişdir. Məsələn:

«Absolyut məna	- Mütləq məna (Məna)
Absolyut sinonimlər	- Mütləq sinonimlər (Sinonimlər)
Abstrakt isim	- Mücərrəd isim (Isim)

Abstrakt məna	- Mücərrəd məna (Məna)
Avtosemantik replika	- Situativ replika (Replika)
Avtosemantik sözlər	- Müstəqil sözlər
Aqlomerasiya	- İnkrporasiya
Adi hərf	- Kiçik hərf (Hərf)
Alveolyar samitlər	(Yuvaq samitləri)» (267, 347)

Qeyd etmək lazımdır ki, terminoloji lüğətlərin təkmilləşməsi, onlarda alınma terminlərin təsbit edilməsində irəliləyişə nail olunması 1952-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın Terminologiya Komitəsinin yaradılması ilə bağlı olmuşdur. Komitə yarandıqdan sonra terminoloji lüğətçilik nəzərə çarpacaq dərəcədə təkamülə uğramışdır. Yeni terminoloji lüğətlər bu dövrdən əvvəl buraxılmış lüğətlərdən fərqli olaraq həm məzmun, həm də leksikoqrafik cəhətdən xeyli irəli getmişdir.

Hazırda ensiklopedik lüğətlərin və ümumiyyətlə, ensiklopediyaların nəşrinə böyük ehtiyac yaranmışdır. Bu baxımdan yeni nəşr olunan «Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika ensiklopediyası»nda anlayış və terminlər ensiklopedik məqalələr kimi tərtib olunmuşdur. Burada 5200 termini əhatə edən məqalələr əlifba prinsipi ilə düzülmüş, termin Azərbaycan, ingilis və rus dillərində verilmişdir.

2010-cu ildə A.Həşimov, E.N.Zamanova və K.B.Qurbanovun tərtib etdiyi dördüillik (Azərbaycan-rus-ingilis-türk) «Elektrofizika terminləri lüğəti»ndə də alınma terminlərin unifikasiyası, mənimsənilməsi və lüğətdə təsbiti baxımından irəliləyiş özünü göstərir. Lüğətdə terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq və düzgün qarşılığının verilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Beynəlmiləl mahiyyət kəsb edən terminlər hər bir dildə qeyd olunmuşdur. Terminlərdə dubletlik aradan qaldırılmışdır.

Terminoloji lüğətlərdə alınma beynəlmiləl terminlərin saxlanması 2010-cu ildə nəşr olunmuş «Rusca-ingiliscə-

azərbaycanca heyvandarlıq terminləri lüğəti»ndə (280) müşahidə olunur. Lüğətdə beynəlmiləl terminlər rus və ingilis dillərində eyni formada verilmişdir. Lüğət həm də izahlı lüğət kimi tərtib olunmuşdur.

«Rusca-ingiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti»ndə sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvidir. Lüğətdə terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq konkret qarşılıqları yer alır, beynəlmiləl terminlər olduğu kimi saxlanılır.

Respublikamızda indiyə qədər elm və texnikanın müxtəlif sahələrində rus dilinin aparıcı rolunu nəzərə alaraq terminoloji lüğətlərin ən azı üç dildə (Azərbaycan-ingilis-rus) olması vacibdir. Son illərdə Azərbaycanın Türkiyə ilə beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi, türk mütəxəssislərinin Azərbaycanda və Azərbaycan mütəxəssislərinin Türkiyədə fəaliyyətləri elm və texnika sahələrində terminoloji lüğət tərtib edən zaman türk dilinin də cəlb olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1993-cü ildə informatika üzrə üçdilli (rusca-azərbaycanca-ingiliscə) və 1997-ci ildə dörd dilli (rusca-azərbaycanca-ingiliscə-türkcə) izahlı terminoloji lüğətin hazırlanması sahə terminologiyasında normallaşdırmanın aparılmasında önəmli rol oynamışdır. İnformasiyaya aid nəşr edilmiş terminoloji lüğətlərdən biri də «İnformatika, telekommunikasiya, radio-texnika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət»dir. Lüğət üç sahəyə aid olsa da, burada əsas yeri informatika ilə bağlı terminoloji vahidlər tutur.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə 2002-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycanca-türkcə-rusca-ingiliscə ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika lüğəti» son dövrlərdə yaranan mükəmməl lüğətlərdən biridir. Həmin lüğətdə Azərbaycan və türk dilindəki terminlərin ortaqlaşdırılmasına cəhd göstərilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, lüğətdə termin və anlayışların Azərbaycan və türk dillərində müvafiq qarşılıq seçilərkən tərcümə olunan termin və anlayışların hansı dildə ilkin yaranması, əvvəl işlənməsi müəlliflər tərəfindən nəzərə alınmışdır.

Lüğətdə tərəfləri üç və daha artıq sözdən ibarət olan termin birləşmələrin bəzilərində tərəflər yalnız terminlərdən ibarət olanları üstünlük təşkil edir. Lüğətdə çoxkomponentli terminlər iki, üç komponentdən ibarət olan terminlərə nisbətən azlıq təşkil edir. Çoxkomponentli terminlərin mürəkkəb ixtisarına lüğətdə az təsadüf olunur.

Müstəqillik illərində leksikoqrafiyanın inkişafı terminoloji lüğətlərin həm kəmiyyətə artmasına, həm də keyfiyyətə dəyişməsinə, təkmilləşməsinə şərait yaratdı, təkcə lüğətlərin ayrı-ayrı elm sahələri üzrə deyil, elmin müxtəlif bölmələri üzrə də yaranmasına səbəb oldu. Hazırda elektron lüğətçilik və terminoloji bazaların yaradılması məsələləri də diqqət mərkəzinə çəkilir. Bu da alınma terminlərin lüğətlərdə təsbitinin yeni mərhələyə keçdiyini təsdiqləyir.

S.Kərimov yalnız sahə terminoloji sisteminin yaradılması deyil, həm də terminoloji bazanın yaradılması məsələsinə də baxmışdır. O, bu məqsədlə, ilk növbədə, müxtəlif sahələrə aid terminoloji lüğətlərin tərtib olunması tələbini qoyur. Müəllif belə hesab edir ki, terminoloji bazanın yaradılması prosesində sahəyə aid lüğətin nə zaman hazırlanması da diqqət mərkəzinə çəkilməlidir. Çünki əvvəllər hazırlanmış lüğətlərdə köhnəlmiş terminlərin və ya istifadədən çıxmış, dəyişdirilmiş terminlərin yer tutması mümkündür. Bu cür terminlərin terminoloji bazaya daxil edilməsini isə tədqiqatçı düzgün hesab etmir (44, 19).

Şübhəsiz ki, elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə sahə terminologiyalarında dəyişmələr baş verir. Yeni terminlər yaranır, bəzi sahələrdə, xüsusən siyasi-ictimai, iq-

tisadi terminologiyalarda terminlərin arxaikləşməsi prosesi gedir. Lakin hər bir dilin terminoloji bazasına əvvəl istifadə edilmiş bir sıra terminləri daxil etmək lazım gəlir. Çünki sahənin tarixi ilə bağlı araşdırmalarda, daha əvvəllər sahəyə aid qələmə alınmış məqalə və monoqrafiyalarda belə terminlər işlənir. Bu cür materiallarla tanış olan tədqiqatçılar üçün yəqin ki, köhnəlmiş terminlər barədə məlumatlar da əhəmiyyətliyəldir. Ümumiyyətlə terminoloji baza açıq sistem olmalıdır. Bu sistem daim yenilənməlidir. Bazada köhnə terminlər müvafiq qeydlərlə verilməlidir.

Terminoloji bazada alınma terminlər də təsbit edilir. Alınma terminlərin qarşısında onların mənşəcə hansı dilə aidliyi qeyd edilir. Burada terminin vasitəli yolla dilə daxil olması nəzərə alınmır.

3.3. Alınma terminlərin standartlaşdırılma yolları

Terminlərin standartlaşdırılması onların bir formasının normativ səviyyədə qəbul edilməsini əhatə edir. Standartlaşdırma terminoloji sistemə aid əvvəllər görülmüş işlərin son pilləsi, tədqiqatçıların göstərdiyi kimi «qanunverici» aktdır.

Terminlərin standartlaşdırılması, əsasən, iki mərhələdə həyata keçirilir: 1. Bütün adlar tam sistemləşdirilir. 2. Terminoloji sistemin dəqiq məntiqi-əşyavi modeli hazırlanır. Bu mərhələlər qiymətləndirmə və vahid formaya salınma ölçüsünə əsaslanır.

Standartlaşdırma standartların hazırlanmasını, təyin edilməsini və təsdiqini nəzərdə tutan prosesdir. Bu prosesi həyata keçirmək məqsədilə standart üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək, standartlaşdırılan obyekt və elementlərin nümunələrini, etalonlarını hazırlamaq lazım gəlir. Terminologiyanın standartlaşdırılması prosesinin nəticəsi sahə terminologiyası sistemi üçün dövlət standartlarının təs-

diqini də nəzərdə tutur.

Hər bir terminin müəyyən definisiya əsasında təyin olunur. Termin anlayışı fərqləndirən, onu digər anlayışlardan ayıran meyarlar əsasında seçilir. Belə bir xüsusiyyət terminin elm və texnikanın müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə etməsi tələbinin yerinə yetirilməsini gerçəkləşdirir. Standartlaşdırma terminoloji vahidin bir anlayışa uyğunluğunu və həmin variantın rəsmi sənədlərdə istifadə olunması məcburiyyətini şərtləndirir. Standartlaşdırma müəyyən normalar üzrə aparılır. Ümumiyyətlə, hər bir dövlətdə standartların hazırlanması üçün müəyyən qanunlar qəbul olunur. Standartın forması və quruluşu standartlar haqqında qanunda müəyyənləşdirilir. Terminlərin standartlaşdırılması bu qanun əsasında aparılır.

Standart termin texniki dəqiqlik, istehsal prosesinə münasibətdə dəqiqlik, diferensiallıq, təyinata görə ayrılma və xüsusiləşmə, sistemlilik, sahə daxilində işlənmə formasının qəbul olunma dərəcəsinin yüksəkliyi kimi tələblərə tam cavab verməlidir. Bu tələblərin bir hissəsi sırf sahədaxili səciyyə daşıyır, bəziləri isə həm də linqvistik xüsusiyyətlərlə bağlıdır.

Terminin linqvistik cəhətdən düzgünlüyü terminə verilən tələblərin bütün dairəsini əhatə edir. Linqvistik baxımdan burada çoxmənalılıq, omonimlik və sinonimlik məsələləri vardır. Terminin sinonimi olmamalıdır. Standart terminin yalnız və yalnız bir mənası olur və bu məna anlayışın sahədə qəbul edilmiş tərifidir. Terminin variantı olur, ancaq sinonimi olmur. Dilçilikdə sinonimlik müəyyən məna çaları ilə fərqlənmə əsasında təyin olunur. Anlayışı ifadə edən iki söz və ya iki termin varsa, onlar bir-birindən məna çalarına görə fərqlənə bilməz. Çünki terminin ifadə etdiyi anlayış birmənalı təyin olunur. Anlayış təriflə müəyyənləşir. Anlayışa iki cür tərif vermək onun qeyri-dəqiqliyinin göstəricisi-

dir. Müasir lüğətlərdə bu hal diqqət mərkəzinə çəkilir və hələlik tədqiqatçıların bir qisminin sinonim, digər bir qisminin dublet, nəhayət üçüncü qisminin termin variantları adlandırıldığı terminlər barədə əlavə məlumat verilir. Standartların hazırlanması normativ sənədlərin tərtibi və təsdiqi mərhələlərini əhatə edir. Standartlaşdırma təkcə terminin düzgün variantının seçilməsi ilə məhdudlaşmır. Terminin qeyri-standart variantlarının qeydə alınması, onun əsas dillərə tərcümələrinin tapılması, simvolik işarəsi, hərfi işarəsi də normativ sənəddə əksini tapmalıdır. Bütün bunlar isə, terminologiyanın nizama salınması və unifikasiyası prosesində əldə olunmuş materialların standartlaşdırma zamanı geniş şəkildə istifadə edilməsini göstərir. Alınma terminlərin bir qismi internasional terminlər kimi qruplaşdırılır. Qruplaşdırma internasionallıq meyarı üzrə aparılır. Sahə terminologiyasının əsas anlayışları çox zaman müxtəlif dillərdə vahid şəkildə qəbul olunur. Bəzi sahələrdə belə terminlərin müəyyən qismi beynəlxalq standart olaraq qəbul edilir. Bəllidir ki, ölçü vahidlərinin beynəlxalq sistemi, SQS (santimetr, qram, saniyə) sistemləri vardır ki, həmin sistemlərin vahidləri dünya miqyasında istifadə olunur. Qram, Metr, Anqstrem, Rentgen, Coul, Radian, Farad, Stilb, Kelvin, Kulon, Amper və s. Bu terminlər dünya dillərində eyni şəkildə istifadə olunur. Təbii ki, dilin fonemlər və qrafemlər sistemi ilə bağlı bəzi zəruri dəyişikliklər özünü göstərir.

Terminologiyanın dünya standartlarına uyğun formalaşması prosesində standartlaşdırmanın normativ - texniki sənədi iki kateqoriyaya bölünür:

- a) dövlət standartı – DST;
- b) sahə standartı – SST.

Hər bir standart sənədinin xüsusi nömrəsi olmalıdır. Məsələn, DST 2134-95, SST 1412-94 və s. Bu nömrələrdə istifadə olunan rəqəmlərin birinci hissəsi standartın aid ol-

duğu sahəni və onun tematikasını təyin edir. İkinci hissədə verilən rəqəmlər standartın hazırlandığı ilin sonuncu iki rəqəmini göstərir. Bununla yanaşı, standart sənədində onun qəbul olunduğu il və qüvvədə qalacağı müddət qeyd edilməlidir. Terminlərin standartlaşdırılması zamanı yeni hazırlanan standart sənədinə standart kimi təsdiq edilmiş termin daxil edildikdə cədvəlin tərif sütununda əvvəlki standart sənədinin nömrəsi yazılmalıdır.

Əgər standart cədvəlində qeyd sütunu olarsa, göstərilən məlumat tərif qrafasında deyil, qeyd sütununda yazılmalıdır.

Terminin əvvəl qəbul edilmiş standartında dəyişiklik olunarsa, tərif yaxud qeyd qrafasında onlar əksini tapmalıdır.

Alınma terminlərin müəyyən qismi dilin qrammatik və sözdüzəltmə vasitələrini qəbul edərək yeni terminlərin yaradır. Bu cür alınma terminlərin standartlaşdırılması əvvəlcə əsas alınma terminə görə aparılır. Bundan sonra törəmə alınmaların standartlaşdırılması həyata keçirilir. Alınma elementlərin və ya alınma termin-elementlərin standartları da qəbul olunur. *Makro, mikro, avto, nano, qrafo, audio, video* kimi termin-elementlərin həm semantikasını, həm də linqvistik xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilir. Standart hazırlanarkən tərkibində yuxarıda sadalanan tipli termin-elementlərin dilin orfoqrafiyasında qəbul edilmiş qaydalar əsasında yazılışı icbari qaydada nəzərə alınır. «*Mikro*» elementi ilə düzəlmiş bir sıra terminlərin standart variantlarını nəzərdən keçirək.

Mikroəmr – Mikroproqramın əmri. İngilis dilində bu terminin standart variantı «microinstruction» şəklindədir (44, 188). İngilis dilində də termin iki komponentdən ibarətdir: 1) micro; 2) instruction.

İnstruction - 1.Öyrətmə, oxutma, təhsil vermə; 2.Təlimat, təlimat vermə, sərəncam/göstəriş vermə; 3.Təhsil, bilik; savadlılıq; 4.Təlimat, göstəriş, sərəncam. Göründüyü kimi, sözün ikinci və dördüncü mənalarda «sərəncam» mənası

iştirak edir. Bu mənələrdəki «sərəncam» sözünün semantikasını «əmr» sözünün semantikasına yaxın gəlir. Rus dilində termin «*mikrokomanda*» variantındadır. *Mikrokomanda* termini Azərbaycan dilində informatika və proqramlaşdırma termini kimi istifadə olunur və mikroəmr termininin dubleti olur. Daha əvvəl Azərbaycan dilinin informatika və proqramlaşdırma terminologiyasında «*mikrokomanda*» istifadə edilmişdir. İnformatika üzrə son izahlı lüğətdə «*mikro əmr*» variantı qəbul edilmişdir. Türk dilində «*mikro-komut*» terminindən istifadə olunur. Görünür müəlliflər informatika üzrə yeni izahlı lüğəti hazırlayarkən türk dilindəki variantla yaxınlaşdırmanı əsas götürmüşlər. *Mikroəmr* və *mikrokomanda* terminlərinin hər ikisi alınma komponentdən təşkil olunmuşdur. *Mikroəmr* terminindəki «*əmr*» komponenti ərəb dilindən alınmadır və Azərbaycan dilində çoxdan işlənir. Bir sıra sahə terminologiyalarında işlənən sahələrarası omonim termindir. Struktur baxımdan Azərbaycan, rus və ingilis dillərində oxşarlıq prinsipinə əməl olunmuşdur. Türk dilində isə struktur fərqlilik vardır. Terminin komponentləri bir-birindən defislə ayrılır.

Mikrokompyuter. İngilis, rus və Azərbaycan dilində müəyyən qrafik dəyişikliklə eyni mənada işlənir. Türk dilində ikinci komponent türk dilinə məxsus sözdür: Mikro-bilgisayar. Azərbaycan dilində terminin qeyri-standart variantı «*mikro EHM*» şəklində olub rus dilindəki «*mikroGVM*» termininin transliterasiya və kalkası vasitəsi ilə alınmışdır. Lüğətdə Mikrokompyuter lüğət məqaləsində baxdırmadan istifadə olunmuşdur (Bax: mikro GVM). Lüğətdə baxdırılan məqalədə terminin izahı verilmişdir. *Mikro EHM* (mikrokompyuter) - Mikroprosessor əsasında hazırlanmış kiçik ölçülü EHM. Bir neçə növü var: fərdi, başqa qurğuya quraşdırılmış, stolüstü, portativ, professional və məişət». Sonuncu cümlədən aydın olur ki, fərdi mikrokompyuter, başqa qurğuya qu-

raşdırılmış *mikrokompyuter*, *stolüstü mikrokompyuter*, *portativ mikrokompyuter*, *professional mikrokompyuter*, *məişət mikrokompyuteri* terminləri də vardır. Bu terminlər cinsin növlərini ifadə edir. Bu alınmalardan hansının standart, hansının qeyri-standart variant olması bəlli olmur. Lüğətdə mikromaşın lüğət maddəsində də terminindən sonra baxdırmadan istifadə olunmuşdur. Deməli, Azərbaycan dilində istifadə olunan mikromaşın termini qeyri standart termin olub mikrokompyuter termininin dubletidir. Termin rus dilində «*mikromaşına*», türk dilində isə «*mikro-makine*» kimi işlənir. Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə keçmişdir. İngilis dilində iki deyil, bir termindən (microcomputer) istifadə olunur. Deməli, ingilis dilində terminin qeyri-standart variantı yoxdur.

Metadil – Başqa dilləri təsvir etmək üçün istifadə olunan daha geniş xassəli dil (44, 187).

Metadil – Özlüyündə dil haqqında (dil-obyekt haqqında) danışılan dil; obyektə başqa dilin məzmunu və ifadəsi olan dil.

Bu iki definisiyadan birincisi informatika terminologiyasında, ikincisi dilçilik terminologiyasında anlayışa verilmişdir. Mahiyyətə eyni anlayışı ifadə edir. Lakin hər iki definisiyada izafi fikir vardır. Dilçilik termini kimi izahda birinci cümlə izafi olub ikinci cümlənin təkrarıdır. İnformatika terminologiyasında verilən tərifdə isə «daha geniş xassəli» ifadəsi artıqdır. İnformatika terminologiyasında alınma terminin bu ifadənin daxil edilməsi ilə izahı obyekt dil olaraq proqramlaşdırma dillərinin nəzərdə tutulmasından irəli gəlir. Metadil mahiyyəti yalnız dil obyektinin izahı ilə bağlı deyildir. İstənilən sahə anlayışının izahı zamanı dilin metadil funksiyası istifadə olunur. Məsələn riyaziyyatda hər hansı teoremin isbatı zamanı istifadə olunan izahedici dil metadildir.

Metalingvistik dəyişən – Metadil ilə təyin olunan obyektləri bildirən metadil dəyişəni.

Metasimvol – Klaviatürada olan lakin bəzi hallarda xüsusi məna bildirən simvol.

Metasintaksis dil – Digər dilin sintaksisini təsvir etmək üçün işlədilən dil» (44 187).

Verilmiş nümunələrdə «*meta*» termin-elementi iştirak edir. Bu komponent strukturca ingilis, rus, Azərbaycan və türk dillərində eyni şəkildə istifadə edilir. Maraqlıdır ki, «*metafora*» termini informatika terminologiyasında da işlənir.

«*Metafora* – Proqramlaşdırma dilinin və ya interaktiv sistemin məntiqi komponentləri ildə insanın vərdiş etdiyi anlayışlar arasında uyğunluq» (44, 187).

«*Metafora* – Sözü, ifadənin, əşya və hadisələrin hər hansı bir cəhətdən oxşarlığına, bənzəyişinə əsasən məcazi mənada işlədilməsi» (267, 153). Dilçilikdə metafora termininin daxil olduğu bir sıra termin-söz birləşmələri vardır: dil metaforası, əşya metaforası, jest metaforası, ləksik metafora, mürəkkəb metafora, nitq metaforası, sadə metafora, mürəkkəb metafora, tərsinə metafora.

Lüğətdə terminlərin standartı yaxın şəkildə verilməsi məqsədilə əlifba-yuva və ya teazurusdan istifadə olunur. Bu halda əsas terminoloji anlayış və onun derivatları, habelə onun iştirakı ilə yaranan termin-söz birləşmələri, tərkibi terminlər yaxın ətrafda verilir. Terminə sistemlilik xasdır. Termin anlayışın başqa anlayışlarla əlaqəsini ifadə etməlidir. Lüğətdə əlifba prinsipi əsas götürüldükdə sistemlilik üzde olmur. Yəni əlifba prinsipi müəyyən alt sistem təşkil edən terminləri lüğətdə ardıcıl yerləşdirməyə imkan vermir. Ardıcılıq çox zaman terminlərdə eyni komponentin olmasının nəticəsi kimi yaranır. Məsələn, *maqnit başlığı, maqnit ciğir, maqnit yazısı, maqnit yaddaşı, maqnit diski; matris, matris əməliyyatı, matris yaddaşı, matris dəyişəni, matris strukturu, matris çap qurğusu; morfolojiya, morfoloji təhlil; interaktiv, interaktiv istifadəçi, interaktiv terminal, interaktiv*

rejim, interaktiv dil və s. Qeyd olunan termin-söz birləşmələrində sistemlik birinci komponentə əsaslanır. Sistemlik terminin ikinci komponenti ilə də bağlı olur. Məsələn, *operator, şərtsiz keçid operatoru, variant operatoru, giriş operatoru, çıxış operatoru, çağırma operatoru, bitmə operatoru, müraciət etmə operatoru, verilənlərin elanı operatoru, verilənlərin təsviri operatoru, konstantı təyin edən operator, yaddaşın təyini operatoru, proqramın dayandırılması operatoru, əksetmə operatoru, keçid operatoru, mənsub etmə operatoru, prodsedura operatoru, şərtli keçid operatoru, şərtli operator, dövr operatoru, EHM operatoru* və s.

Sistemliliyin termin-element səviyyəsində olmasına dair yuxarıda nümunələr verilmişdi. Bəzi hallarda sistemlilik affiksəl morfemlə yaranır. Lakin burada sistemlilik semantik səviyyədə olmur. Yəni terminlərin anlayış səviyyəsində sistemliliyi üzə çıxmır. Sistemlilik struktur səciyyə daşıyır. Məsələn, *gastrit, doudentit, apendisit, bronxit* və s. Bu terminlərdə «-it» şəkilçisi struktur quruluşda sistem oxşarlığının göstəricisidir.

Nümunələrdən aydın olur ki, terminlərdə sistemliliklə, onların terminoloji yuva təşkil etmək cəhətləri arasında müəyyən oxşarlıq vardır. Standartlaşdırılan termin ifadə etdiyi anlayışa yaxın anlayışların adları ilə bir cərgəyə daxil olması müsbət xüsusiyyət sayılır.

Standart terminin ya terminoloji yuva təşkil etməsi (cins), ya da yuvaya daxil olması (növl) nəzərə alınmalıdır. Predmet kateqoriyasına aid növl bildirən terminlər daha anlayışlı olur. Cins və növl bir terminin daha ümumi olan anlayışı bildirməsindən irəli gəlir. Alınma operator termini cinsi bildirir. Operator əməllər ardıcılığının bir addımını və ya təsvirlər yığımını bildirən dil konstruksiyasıdır (44, 220). Operator cinsinə daxil olan növləri əlifba-yuva üsulu ilə yerləşdirmək olar. Bu halda terminoloji siyahı aşağıdakı şəkildə

olacaqdır:

Operator
bitmə operatoru
çağırma operatoru
çıxış operatoru
dövr operatoru
EHM operatoru
əksetmə operatoru
giriş operatoru
konstantı təyin edən operator
müraciət etmə operatoru
proqramın dayandırılması operatoru
şərtli keçid operatoru
şərtli operator
şərtsiz keçid operatoru
keçid operatoru
mənsub etmə operatoru
prodsedura operatoru
variant operatoru
verilənlərin elanı operatoru
verilənlərin təsviri operatoru
yaddaşın təyini operatoru

Alınma termin standartlaşdırma zamanı termin uzunluq baxımından da optimallaşdırılır. Standart terminin çox uzun olması qüsurlu cəhətdir. Lakin bir çox sahələrdə söz sayı çox olan termin -söz birləşmələri və ya tərkibi terminlər də vardır. Belə terminlərin standartlaşdırılması zamanı onların daha qısa variantlı terminlə əvəz edilməsinə üstünlük verilməlidir. Bu amilin nəzərə alınması yuxarıda operator alınma termininin iştirakı ilə əmələ gələn bəzi termin-söz birləşmələrini qısaltmaq imkanları yoxlanıla bilər. Bunu nümunələr əsasında təhlil etməyə çalışaq.

Verilənlərin elanı operatoru. Bu operatorun funksiyası proqram məsələsinə hansı verilənlərin daxil edilməsini göstərməkdir. İngilis dilində termin iki sözdən ibarətdir: «Declaration statement». Türk dilində də oxşar struktur saxlanılmışdır: deklarasyon operatorü. Rus dilində isə «deklaration» sözü «obcəvleniə dannıx» söz birləşməsi ilə əvəz edilmişdir.

«*Declaration* n. - 1.Deklarasiya (sənəd); 2.Bəyannamə; 3.Elan; bəyanat; elan etmə; 4.Eşq elan etmə; izah etmə; 5.Hüq. İddia ərizəsi; 6.Hüq. Məhkəmə qərarının əsaslandırma hissəsi; 7.Gömrük deklarasiyası» (280, 394). Göründüyü kimi, bu sözdə bilavasitə nəyin, o cümlədən də verilənlərin elan edilməsi haqqında informasiya yoxdur. Lakin proqramlaşdırmada proqramın tərtibi zamanı hansı verilənlərdən istifadə olunacağı göstərilir. Bu zaman «*declaration*» operatoru yazılır və ondan sonra orta mötərizə açılır, həmin mötərizədə verilənlər və onların tipləri göstərilir. Rus dilində aparılan əməliyyatın daha aydın izahı məqsədilə «*verilənlərin elanı*» birləşməsindən istifadə olunmuşdur. Kalka zamanı Azərbaycan dilinə «*объявления*» felinin tərcüməsində «elan etmə» də istifadə oluna bilər. Çünki «*elan*» ümumişlək sözünün Azərbaycan dilindəki mənası bir qədər fərqli şəkildə başa düşülür. Lakin ümumişlək sözün terminləşməsi prosesində mənanın dəyişməsi nəzərə alınmalıdır. Bu halda Azərbaycan dilində «*elan operatoru*» terminindən istifadə etmək mümkündür. Zənnimizcə, qəbul edilən termini bu şəkildə qısaltmaq mümkündür.

Verilənlərin təsviri operatoru ilə bağlı analogi təhlil yolu ilə «*təsvir operatoru*» termin-söz birləşməsi təklif oluna bilər. Qeyd edilən halda da proqramlaşdırma zamanı bu operatoru verilənlərin təsvir edilməsi əməliyyatının yerinə yetirilməsini təmin edir. Deməli, onu daha qısa şəkildə adlandırmaq olur. İngilis dilində bu termin əvvəlki terminlə ifadə olunur: «Declaration statement». Yəni operator iki funksiya-

nı yerinə yetirir. Bu operator həm verilənlərin siyahısını verir, həm də siyahıda verilənlər təsvirini tapır. Belə olan halda eyni anlayışın termin olaraq terminoloji sistemə daxil edilməsi bir qədər anlaşılmazdır. Təbii ki, bu məsələnin həlli mütəxəssis və ekspert rəyi ilə aparılmalıdır. Doğrudur, informatika terminləri lüğətində həm «*verilənlərin elanı operatoru*», həm də «*verilənlərin təsviri operatoru*» lüğət məqalələrində «*deklarativ operator*» termini kimi verilmişdir. Həmin lüğət məqaləsi ilə tanışlıq zamanı aydın olur ki, ingilis dilinin informatika terminologiyasında «*declarative statement*» və «*declaration statement*» terminləri vardır və onlar eyni mənalı terminlərdir. Deklarativ operator belə izah edilir: «*Deklarativ operator. – Proqramın obyektlərini təsvir etmək üçün təyin olunmuş operator*» (44, 84). Eyni anlayışı ifadə edən bir neçə terminin qəbul edilməsi halı göz önündədir. Lüğət tərtibçiləri informatika terminologiyasında müşahidə olunan termin variativliyini diqqət mərkəzinə çəkmək üçün hər üç termini lüğətə daxil etmişlər. Sinonim variantı olan terminlərin standartlaşdırılması zamanı hansı terminin standart kimi seçilməsi əsaslandırılır. Sinonim terminlər birbirindən nöqtə vergüllə ayrılır. Axıncı termindən sonra iki nöqtə qoyulur və bundan sonra anlayışın tərfi verilir. Standart sənədində terminin qəbul edilmiş beynəlxalq standartı, beynəlxalq dillərdəki adı verilir.

Standart terminlə yanaşı, onun qeyri-standart variantları qeyd olunur. Rəsmi, texniki və bir çox digər sənədlərdə qeyri-standart variantların işlədilməsinə qadağan qoyulur. Standart siyahısında isə qeyri-standart terminlərin göstərilməsi vacib şərtlərdən biri sayılmalıdır. Şübhəsiz ki, standartın tərtibi prosesində eynilik ortadan qaldırılmalıdır. Bu zaman anlayışın cins və növlərə bölünməsinə diqqət yetirilir. Terminlərin növ və cinslərə bölünməsi müxtəlif meyarlar üzrə gədir. Məsələn, *funksiyaya görə; materiala görə; təyinata gö-*

rə; formaya görə; istehsal üsuluna görə; quruluş detallarına görə; tərkibə görə; janra, bölməyə, şöbəyə və s. görə; cins daxilində növ fərqləndirici əlamətə görə; növlərin cins üzrə qruplaşmasına görə; mənşəyə görə; adlandırılmaya görə və s. Bölgü prinsipləri alınma terminlərin aid olduğu sahənin xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Tezurus metodu terminoloji leksikanın sistemləşdirilməsi prosesində daha geniş tətbiq olunur. Bu metodun əsasında mövzulara bölünmüş lüğətin – lüğət-tezaurusun qurulması durur. Tezaurus informativ məqsəd daşıyıb bu və ya digər terminin sistemdəki yerini təyin etməyə imkan verir. Müəyyən kodlaşdırma sistemi tezaurusa daxil edilmiş terminin cins-növ, tam-təkcə, yuxarı-aşağı əlaqələrinin tam cərgəsini tapmağı sadələşdirir. İzahlı lüğətlərdən fərqli olaraq tezaurusda definisiya açıq şəkildə verilmir. Cins-növ, tam-təkcə, yuxarı-aşağı əlaqələr əsasında anlayışın definisiyası haqqında ümumi məlumat əldə olunur. Tezaurusun tərtibində iki cəhət özünü göstərir:

1) tezaurus təsviri lüğət funksiyasını yerinə yetirir və hər hansı terminin iştirak etdiyi söz-forma və söz birləşmələrinin hamısının qeydə alınmasını, sinonimlərin verilməsini təmin edir;

2) tezaurusda terminlərin təklif olunan əsas variantları arasında sərt ierarxik münasibətlər yaradılır (80, 233-234).

Məlumdur ki, alınma terminlərin müəyyən əlamətlərə görə təsnifatını vermək mümkündür. Təsnifatın əsasında mənbə dildəki terminin obyekt dilə keçid prosesində uğradığı dəyişikliklər də dura bilər. Bu dəyişikliklərin növlərinə əsasən alınmalar qruplaşdırılmalıdır. Ayrı-ayrı qrupların formalaşdırılması üçün aşağıdakı fərqləndirici əlamətlərə üstünlük verilir:

1) mənbə dildən olduğu kimi alınmış terminlər;

2) fonetik transformasiyaya uğramış alınma terminlər;

3) hibrid (obyekt və mənbə dilin elementləri iştirak edən) alınmalar;

4) mənbə dil üçün də alınma olan terminlər, yaxud vasitəli alınmalar;

5) alınma morfoloji quruluşa malik terminlər;

6) alınma sintaktik quruluşa malik terminlər.

Alınma terminləri termin yaradıcılığı prosesində iştirak görə də qruplaşdırmaq mümkündür. Məsələn: a) derivatı olan alınmalar; b) derivatı olmayan alınmalar.

Terminlərin standartlaşdırılması prosesinin nəticəsi kimi tərtib olunan siyahıların bir neçə forması təcrübədə tətbiq edilir. Formaların bir-birindən fərqlənməsi həm onlara daxil edilən məlumatdan, həm də məlumatların siyahıda yerləşdirilməsindən asılıdır. Terminlərin standart siyahılarına aşağıdakı məlumatlar daxil edilə bilər: 1) terminin sıra nömrəsi; 2) termin; 3) terminin hərfi işarəsi; 4) terminin simvolik işarəsi; 5) terminin tərifi; 6) terminin qeyri-standart variantları; 7) izahedici sxem, qrafik, formul; 8) əsas xarici dillərdəki qarşılığı; 9) qeyd.

Terminin sıra nömrəsi standartın nömrəsidir. Standartlaşdırılmış terminlərə standart nömrəsinin verilməsi vacibdir. Nömrə müvafiq standartta istinad edilməsinə imkan yaratmaqla yanaşı, onun siyahıda axtarılıb tapılması, başqa dillərdəki qarşılığına görə tərcüməsinin müəyyənləşdirilməsi üçün də istifadə olunur. Bu məqsədlə hər bir standart siyahısının sonunda terminlərin əlifba siyahıları verilir. Oxşar siyahılar əsas xarici dillərin materiallarına görə də tərtib edilə bilər.

Standart sənədinin texniki şərtlərində istifadə edilən ixtisarlara əvvəlcədən izah olunmalıdır. Məsələn, terminin ingilis və rus dillərindəki qarşılıqları göstərilirsə və I (ingilis), R (rus) ixtisarlara qəbul olunursa, bu barədə qeyd verilməlidir.

Sahə terminologiyasının standartlaşdırılması zamanı bə-

zən bir sıra başqa əlamətlər də nəzərə alınır. Ölçü, kəmiyyət, xassə əlamətlərinin əsas götürülməsi ilə adlandırılan terminlər də müəyyən çoxluğu yaradır. Terminlərin standartlaşdırılması prosesində terminologiyanın elmi əsasları rəhbər tutulmalıdır. Standartlaşdırmanın əsasında vahid təsnifat prinsipinin durması üçün birinci növbədə terminologiyanın, terminlərin müəyyən əlamətlərə görə təsnifatı məsələləri dəqiqləşdirilməli, müvafiq kateqoriyaya daxil olan vahidləri təyin etmək məqsədilə əsas əlamətlər seçilməlidir. Anlayışları fərqləndirən əlamətlər isə elə seçilməlidir ki, standart təsdiq edildikdən sonra yaranan terminlər də həmin əlamətlərə görə sistemə daxil ola bilsin. Standart termin linqvistik tələblərə cavab verməklə yanaşı, məntiqi məsələlərin həlli üçün də yararlı olmalıdır. Əgər linqvistik tələblər standart terminin terminyariatma prosesində iştirakını, qısalığını, dilin normalarını pozmasının, dilin öz sözlərinə aidliyini və bir sıra başqa məsələləri əhatə edərsə, digər tələblər termin-anlayış uyğunluğunu, birmənəlilik, dəqiqliyi, internasionallığı, vahidliyi və s. özündə birləşdirir.

Standartların qeyd olunmasının ən sadə forması tərkibində terminin standart nömrəsi, termin, terminin tərfi və terminin qeyri-standart variantları haqqında məlumatlar verilən siyahıdır. Siyahı cədvəl şəklində tərtib edilməlidir.

Standartlaşmada birinci növbədə standart sənədində standartlaşdırılan termin sətirin əvvəlində yazılır və bundan əvvəl isə standartın nömrəsi qeyd olunur. Standartlaşdırılan termin kursivlə verilir. Kursiv kimi sənəddə standartın adının baş hərflərlə qara şriflə verilməsi qəbul edilmişdir. Qeyri-standart terminlər standart termindən sonra verilir. Onların qeyri-standart olması qeyd edilir. İstifadə olunması qadağan edilən terminlər də qeyri-standart terminlərdən sonra verilir və onların işlədilməsinin düzgün olmaması göstərilir. Belə qeydlər üçün xüsusi işarələmələr qəbul olunur. Mə-

sələn, QST - qeyri-standart termin; QT - qadağan olunmuş termin və s.

Standart terminlərin siyahısının tərtibi zamanı anlayışların ierarxik düzülüşü nəzərə alınmalıdır. İerarxik düzülüş təyin olunmamış anlayışların tərifə daxil edilməsinin qarşısını alır. Çünki bu halda anlayışlar ardıcıl olaraq təyin edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, standartlaşdırma hissə-hissə aparılır. Sahə inkişaf etdikcə yeni yaranmış anlayışları ifadə edən terminlərin standartlaşdırılma zərurətinin meydana çıxır və təzə siyahılar tərtib olunur. Bu hər dəfə ilkin anlayışları yenidən nəzərdən keçirməyi tələb etmir. Belə hallarda əvvəllər qəbul olunmuş standart terminlərdən istifadəyə məhdudiyət qoyulmur.

Standartların hazırlanmasında standart terminlərdə müəyyən əlamətlərin leksik-qrammatik göstəricilərinin forma oxşarlığı əhəmiyyətlidir. Əlamətin növündən asılı olaraq bu göstəricilər dəyişə bilər. Burada anlayışın hansı kateqoriyaya aidliyi də müəyyən rol oynayır. Məsələn, predmet kateqoriyasına aid anlayışlar, bir qayda olaraq, isimlərlə adlandırılır. İlkin, yaxud baza anlayışlarının adları əsasən sadə isimlərlə adlandırılır. İlkin, yaxud baza anlayışları əsasında və ya onların iştirakı ilə formalaşan yeni terminlərin də öz mənaları olur. Hər bir elementar mənə müəyyən əlaməti ifadə edir. Anlayışın adlandırılması zamanı əlamətlər və ona uyğun mənalar nəzərə alınır. Tərkibindəki elementar terminoloji mənaları birdən artıq olan terminləri adlandırma həmin mənaları yaradan əlamətlərin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir və bu cəhət standartlaşdırma prosesində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Standartlaşmanı əks etdirən sənəddə terminin definisiyası, tərfi də öz əksini tapmalıdır. Bu izah, şərh mütləq lazımdır. S.Sadiqova definitiv terminlərin standartlaşması üçün bir sıra halların nəzərə alınmasını vacib sayır:

1. Dil mənası anlayışın mənası ilə üst-üstə düşür. Bu, o deməkdir ki, qeyri-dil obyektinin zəruri və kafi əlamətləri terminin semantik quruluşunda bilavasitə əks edilir. Standartlaşdırma terminoloji sistemin optimallaşması formasını alır, yəni anlayışın kafi və zəruri əlamətlərinin terminin semantik quruluşunda formalaşdırılmasını təmin edir. Bu halda terminə tərif vermək tələb edilmir.

2. Dil mənası yoxdur. Anlayışın tərifdə ifadə olunan zəruri və kafi əlamətləri var. Belələrinə simvol rolunu oynayan alınma terminlər daxildir.

3. Anlayış mənası yoxdur.

4. Anlayış mənası dil mənası ilə üst-üstə düşür (81, 16).

Termin standart sənədinin əlavələri ola bilər. Əlavədə standartlaşdırılmış terminlərin əlifba siyahısı yazılır. Əgər standart sənədində müəyyən işarələmələr qəbul olunmuşdursa, bu işarələmələrin izahı verilir. Bu cəhət ixtisarlara da aiddir.

Terminlərin standartlaşdırma sənədinin əlavəsində aşağıdakılar verilir:

1. Standartda qəbul edilmiş təsnifat sxemi;
2. Standartın mətnini başa düşmək üçün ümumtexniki anlayışların termin və tərifləri;
3. Terminlərin əcnəbi ekvivalentlərinin seçilməsi istifadə edilmiş mənbələr;
4. İllüstrativ material;
5. Verilmiş standartla təyin olunan terminlərin izahı və onların işlədilməsinə dair nümunələr;
6. İstifadə edilmiş fiziki vahidlər;
7. Terminlərin əmələgəlmə qaydaları və modelləri.

Əlavə terminlərin əlifba-göstərici siyahısından sonra yerləşdirilməlidir.

Anlayışların sistemləşdirilməsi zamanı anlayışın əsas aşağıdakı ümumi kateqoriyaları fərqləndirilir:

- 1) predmetlər kateqoriyası; bura məşinlər, qurğular, ma-

teriallar, kimyəvi birləşmələr, alətlər və s. daxil olur. Məsələn, *vintlər, diodlar, ötürücülər, filtrlər* və s.;

2) proseslər kateqoriyası; bu kateqoriyaya daxil olan anlayışlar təbii proseslərlə, fəaliyyətlə, hərəkətlə, yerdəyişmə və s. ilə bağlı anlayışlar daxil olur. Məsələn, *rəqs, yanma, aşınma, qazma*;

3) xassə kateqoriyası; Predmetlərin xassələrini ifadə edən anlayışları əhatə edir. Məsələn, *bərklik, elastiklik, plastiklik, suyadavamlılıq* və s.;

4) kəmiyyət kateqoriyası: məsələn, güc, sürət, müqavimət, tutum və s. Anlayışın kateqoriyasını müəyyənləşdirərkən onun müxtəlif kateqoriyalar aid edilə biləcəyi nəzərə alınır. Məsələn, *keçiricilik həm xassə, həm də kəmiyyət kateqoriyasında yer ala bilər.*

Anlayışların sistemləşdirilməsində əsas yeri tutan təsnifatın aparılması zamanı bütün mümkün meyarlar təyin olunur. Belə meyarlar üzrə verilmiş sahə çərçivəsində anlayışlar qruplarını və ayrı-ayrı anlayışları təyin etmək olur. Təsnifatın qurulmasında məlumat materialı kimi mövcud təsniflərdən istifadə edilir. Məsələn, texniki-iqtisadi informasiya klassifikatoru (UDK).

Anlayışlar arasında əlaqəni qurmaq üçün onların sistemi aşkara çıxarılır və bu sistem sistemləşdirilmiş sözlükdə yerləşdirilir. Sözlük aşağıdakı prinsip üzrə düzəldilir: Terminin nömrəsi - Termin - Qeyd.

«Qeyd» sətirində standartı işləyənlər bu və ya digər terminə üstünlük verilməsi ilə bağlı fikirlərini əsaslandırılmış şəkildə yazırlar. Zəruri hallarda terminlərin düzülmüş ardıcılığı, anlayışlar arasındakı əlaqəni və s. qeyd edirlər. Anlayışların sistemləşdirilməsi zamanı bir və ya bir neçə anlayışın ifadə edən termin olmadıqda anlayış təsviri ifadəsini tapır. Bəzi hallarda mənbələrdə sistemə daxil olan anlayışa rast gəlinməyə bilər. Bəzən sistemləşdirilən sistemə yaradılması lazım gələn anlayışlar daxil edilir.

Çoxdilli lüğətlərdə bu prosesə fərqli mövqedən baxılmalıdır. Bu baxımdan terminologiyanın standartının birinci layihəsinin hazırlanması prosesində standartlaşdırılan terminin ingilis, fransız, alman dillərində ekvivalentləri daxil edilir. Azərbaycanda hazırlanan terminoloji standart layihəsinə standartlaşdırılan terminin rus və türk dilindəki ekvivalentlərinin daxil edilməsi, fikrimizcə, məqsədəuyğundur. Xarici dildəki terminlər beynəlxalq standartlardan və ya onlara ekvivalent sayılan normativ lüğətlərdən seçilir. Xarici standartlaşdırılmış terminologiyanın axtarışı müvafiq terminoloji standartların aşkara çıxarılması ilə məhdudlaşmamalıdır. Yaxın mövzu ilə bağlı geniş standartlar dairəsi təhlilə cəlb edilməlidir. Terminologiyanın standartlaşdırma layihəsinin təqdimi ilə eyni vaxtda onun analoji xarici standartlara uyğunluğu barədə nəticə də hazırlanmalıdır.

Tərif anlayışı fərqləndirməyə, axtarmağa və qurmağa imkan verən məntiqi üsuldur. Bu zaman tərifin formalaşdığı müəyyən sahə həmişə nəzərə alınır. Tərif həm də məntiqi prosesin nəticəsi olub, standartda qeydə alınır. Bu zaman definisiya terminindən istifadə olunur. Definisiyada təyin olunan definiendum (Dfd), təyin etmə vasitəsi definiens (Dfn) adlanır. Terminoloji praktikada definiens tərif, definiendum termin adlandırılır.

Terminologiyanın standartlaşdırılması xarici standartların milli dildə eynilə qəbul olunmasına imkan verir.

Terminologiyanın standartlaşdırılmasının metodoloji əsası nizaməsalmanın sistem prinsipidir. Bu prinsip terminoloji sistemin hər bir elementinin - termininin, eləcə də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan terminoloji sistemlərin hər birinin təhlil və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Məlumdur ki, termin yaradıcılığı elmin inkişafından asılıdır. Hər hansı sahəyə aid yeni termin ilk dəfə həmin sahəyə məxsus elmi tədqiqat işlərində istifadə olunur. Termin yaratma zərurəti yeni anlayışın formalaşması ilə bilavasitə bağlı

dır. Bundan sonra terminin qəbul olunması prosesi gedir. Terminin qəbul olunması iki məsələyə aydınlıq gətirir. Birincisi, termin kontekstdən asılı olmasa da, ilk dəfə kontekst daxilində yaranır. İkincisi, terminin müvafiq elmi sahədə qəbul olunması onun müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən işlədilməsi ilə səciyyələnir. Terminin işlənmə dairəsi genişləndikcə o, sahə terminologiyasında möhkəmlənir və terminoloji lüğətlərə düşür. Deməli, termin üçün iki işlənmə sahəsini fərqləndirmək mümkündür. «Terminologiya iki sahədə (elmi dil çərçivəsində, konkret janr formalarını reallaşdırılan mətnlərdə) müşahidə olunur: qeydə alınma sahəsi (leksikoqrafik janrlar: xüsusi lüğətlər, təklif olunan terminlər toplusu, terminoloji standartlar) və istifadə sahəsi (xüsusi ədəbiyyat: məqalələr, monoqrafiyalar, bəzi hallarda elmi-kütləvi ədəbiyyat)».

İzahlı lüğətlərə terminlərə qoyulan tələblərə cavab verməyən terminlər daxil edilmir. Adi ikidilli terminoloji lüğətlərdə, terminoloji siyahılarda isə qəbul olunmayan, terminə qoyulan tələblərə cavab verməyən terminlər, termin variantları da qeyd oluna bilər. Çünki belə lüğətlər terminlərin işlənmə sferalarında rast gəlinən bütün terminləri əhatə edir. Terminin müvafiq sahə terminologiyasında yer tutmasının əsas şərtini onun qeyd olunma sferasına daxil edilməsi sayılır.

Hər bir dilin lüğət tərkibində milli dilə məxsus kifayət qədər leksik vahidlər vardır. Bu leksik vahidlər milli dildə onun normalarına uyğun şəkildə işlənir. Dillərarası əlaqələr dilin başqa dildən sözlər almasına zəmin yaradır. Bütün dillərdə sözləmə prosesi gedir. Bu cəhətlər dilin terminoloji sistemində də baş verir. Lakin terminologiyada terminalma hadisəsi, dildə isə sözləmə hadisəsi baş verir. Terminologiyada alınma termdir, termin-elementdir, dildə isə alınma sözdür, qrammatik şəkildədir və s. Deməli, terminologiyada və dildə alınma məsələsinin əsasında duran fərqləndirici əlamətlər terminlə ümumişlək söz arasındakı fərqlər əsasında

təzahür edir.

Hesablamalara görə hər 25 ildə yeni sahələrin sayı iki dəfə artır. Terminoloji axın dilçilər, xüsusən də terminoloqlar qarşısında bütün terminoloji sistemi nizama salmaq kimi ciddi vəzifə qoyur. Bu zaman normativlik kimi mühüm bir cəhət ön plana keçir. Sahəyə məxsus xüsusi dildə terminologiya mərkəzi yer tutur və müstəqil formalaşma və inkişafa malik olur. Bu isə terminin qiymətləndirilməsinin linqvistik kriteriyalarını, terminin normativliyini təyin etmək tələbini ortaya atır.

Linqvistik normativlik ümumi şəkildə terminin düzgün yaradılması və istifadə olunmasıdır. Termin yaratma prosesi kortəbii proses deyil, bu, linqvistlər və terminoloqların nəzarəti altında gedən bir prosesdir. Terminologiyada norma ümumədəbi dil normaları ilə ziddiyyət təşkil etməməli, ədəbi dil normalarına uyğun gəlməlidir. Bununla yanaşı, terminə qoyulan xüsusi tələblər vardır ki, bu tələblər qəbul edilmişdir.

IV FƏSİL

ALINMA TERMINLƏRİN UNİFİKASIYA PROBLEMLƏRİ

4.1. Alınma terminlərin nizamasalınması

Alınma terminlərin nizamasalınması dedikdə, digər dillərdən alınan sözlərin ana dilinin normalarına uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik quruluşu var. Ona görə də başqa dillərdən alınan sözlərin bir qismi dildəki formasını saxlayırsa, bir qismi sözalana dilin sistemində, onun qaydaları əsasında yenidən müəyyən şəkə düşür, öz əvvəlki formasını dəyişir. Sözlərin bir qismi, adətən, fonetik, qrafik, leksik-semantik və qrammatik cəhətdən adaptasiya olunur. Alınma söz və terminlərin adaptasiyaya uğrama mərhələlərini və mənimsənilmə dərəcəsini təyin etmək bəzən çətinlik törətsə də, hər halda bütün dillərdə belə bir prosesin getdiyi məlumdur. Bu proses alınma sözlərin hamısında eyni səviyədə özünü büruzə vermir. Ona görə də «Digər dillərdən alınma sözlər içərisində ilk növbədə alınan və mənimsənilən sözlərlə alınan, lakin mənimsənilməyən sözləri fərqləndirmək lazım gəlir» (209, 135). A.A.Reformatski «əcnəbi sözlərin mənimsənilməsi dedikdə, ilk növbədə, onların sözalana dilin fonetik sisteminə, qrammatik quruluşuna tabe olmasını nəzərdə tuturdu. O, əcnəbiliyini yalnız elmi-etimoloji təhlil aparmaqla müəyyənləşdirmək mümkün olan sözləri «mənimsənilən sözlər» hesab edirdi. Qarşılığı yoxdur. İngilis dili səs sistemi mürəkkəb və uzun səslərlə zəngin olduğu halda, Azərbaycan ədəbi dilinin fonem sistemində bu tipli səslər yoxdur.

Alınma sözlərdə saıtlərin dəyişilməsi ən çox ahəng qa-

nunu ilə əlaqədar olur. Məlumdur ki, sözdəki saıtlərin hėm-cinslėşməsi Azərbaycan dili üçün ən xarakterik olan cəhətlərdəndir. Elə buna görə də «...bir sıra alınma sözlər dilimizin təbiətinə uyğunlaşdırılarkən birinci növbədə bunların ahəng qanununa tabe olması nəzərdə tutulur» (31, 104). Lakin bəzən ahəng qanunu əksər hallarda pozulur.

Alınma sözlərin fonetik cəhətdən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar nəzərə çarpan əsas dəyişikliklərdən biri də bəzi sözlərin sonundakı «a» səsinin ixtisar edilməsidir. Məsələn: *анкета-anket, фабрика-fabrik, аптека-aptək, атмосфера-atmosfer, орбита-orbit, ракета-raket, цитата-sitat, драма-dram, система-sistem, газета-qəzet, фонема-fonem, лента-lent, витрина-vitrin, молекула-molekul* və s. terminlərdə olduđu kimi (267, 202).

Mənimsənilmə prosesində alınmalar struktur əlamətlərinə görə qruplaşdırılır:

1) alınma söz reseptor dildə mənbə dilin morfem quruluşunu tam saxlayır, bu zaman onda qismən və ya tam fonetik əvəzlənmələr baş verir;

2) alınma söz mənbə dildəki morfem quruluşunu qismən saxlayır; 3) alınma söz mənbə dilin morfem və fonem quruluşunu saxlamır. Sözü semantikasını mənbə və obyekt dildə eynilə qalır. E.Hauqen birinci modeli alınma söz, ikincisini alınma morfem, üçüncüsünü semantik alınma adlandırır (229, 56).

Söz bir dildən başqa dilə keçdikdən sonra onu alan dildə müəyyən dəyişikliklərə məruz qala bilər. Bu dəyişikliklər alan dilin normalarından irəli gəlir. Nəticədə sözdə fonetik, qrammatik və semantik dəyişmələr baş verir. Beləliklə, alınma söz alan dilin fonetik, qrammatik və semantik qanunlarına uyğunlaşır. Uyğunlaşma özünü dərhal göstərmir. Ona görə də alınma neologizmlərin dilə gəldikləri forma və məzmununda yeni dilin lüğət tərkibində işləklilik qazanıb-qazanma-

yacağı həmişə mübahisəli olur. Sözün neologizm kimi işlənməsi, çox güman ki, alınmanın yeni dilə uyğunlaşması ilə səciyyələndirilə bilər. Alınmaların qrafik, fonetik, fonoloji, morfoloji, sintaktik və semantik səviyyələrdə dilə uyğunlaşması bütün bu səviyyələrdə onların öyrənilməsinə tələb edir. Belə tədqiqat mənbə dildəki sözlə, həmin sözün obyekt dildəki variantını müqayisəli şəkildə dilin bütün yarusları üzrə araşdırmağı aktuallaşdırır. Müqayisəli tədqiqat aşağı yarusdan yuxarı yaruslara doğru istiqamətlənmiş formada aparılır. Bu zaman ilkin mərhələ qrafik səviyyədə təhlillə məhdudlaşır. Sonrakı ardıcılıq fonetik, fonoloji, morfoloji və sintaktik səviyyələr üzrə gedir. Belə ardıcılıqda semantik səviyyəyə əvvəldə, ya da sonda yerini tutur. Daha düzgün yanaşma semantik təhlilin son mərhələdə aparılmasına uyğun gəlir. Çünki hər şeydən əvvəl, sözün qrafik və fonetik cildi, fonoloji xüsusiyyətləri, morfoloji strukturu müqayisə və təhlil süzgəcindən keçməlidir.

Sözün mənimsənilməsi mürəkkəb, çoxpilləli prosesdir. Bu prosesə intralingvistik və ekstralingvistik amillər təsir göstərir. Eyni zamanda çoxdilli əlaqələrin mövcudluğu şəraitində boş söz yuvalarının doldurulmasında bir neçə mənbə dil iştirak edə bilər. Bəzən belə təsir müxtəlif obyekt dillərlə bağlı hibrid alınmalara yol açır.

Sözalma yalnız leksik vahidin alınması ilə məhdudlaşmır. Sözün struktur qrammatik xüsusiyyətləri, onun mənbə dildəki fonetik, fonoloji xassələri də obyekt dilin sisteminə, normalarına öz təsirini göstərir. Eyni dildən alınmaların sayı artdıqca bu təsir güclənir. Əksinə, bir obyekt dildən alınmalar az olduqca, belə təsir zəifləyir. Təhlil göstərir ki, dilin müəyyən tarixi dövründə bir və ya bir neçə mənbə dil daha fəal olur. Zaman keçdikcə fəallığı ilə seçilən mənbə dillər dəyişə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilinin müəyyən tarixi inkişaf dövründə ərəb və fars dilləri daha fəal olmuşdur. Son-

ralar rus dili bu iki dili sıxışdıraraq ön mövqeyə keçmişdir. Azərbaycan dilinin müasir vəziyyəti ingilis dilinin fəallaşmasını təsdiq edən faktlarla diqqəti özünə çəkir. Bu dillə rus və türk dili (fəal mənbə baxımından) rəqabət aparır. Lakin mövcud ictimai-siyasi, iqtisadi proses ingilis dilinin qeyd olunan dillərə təsirində də hegemon olması ilə səciyyələnir. Bu gün də müasir Azərbaycan dilinə gələn Avropa mənbəli alınmalar birbaşa alınmalardır. Alınan sözlər özlərinin fonetik, qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətlərini daha uzun müddət saxlayır. Leksik vahidlərin əsas alınma yolları transkripsiya, transliterasiya və kalkadır.

Transkripsiya sözalmanın fonetik üsuludur. Belə sözalma prosesində sözün səs forması saxlanılır. Bəzi hallarda sözün səs cildinin bir qədər, yaxud qismən dəyişməsi baş verir və bu dəyişmə sözalın dilin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə baş verir. Futbol (football), treylər (trailer), cins (jeans) və sair sözlər ingilis dilindən bu şəkildə alınmışdır.

Unifikasiyada transliterasiya zamanı başqa dilin leksik vahidinin yazılış forması alınan dilə uyğunlaşdırılır. Daha doğrusu, alınan sözün qrafemləri alan sözün qrafemləri ilə əvəz olunur, alınan söz alan dilin orfoqrafik qaydaları ilə yazılır. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə kruiz (cruise), motel (motel), klub (club) və sair sözlər transliterasiya yolu ilə keçmişdir. Transliterasiya üsulundan onomastik vahidlərin alınmasında daha geniş istifadə edilir. Məsələn, Vaşinqton (Washington), Texas (Texas), London (London).

Qeyd olunduğu kimi, sözalma mürəkkəb diaxronik prosesdir. Sözün dilə gəlməsi ilə dilin lüğət tərkibinə girməsi üçpilləli hadisədir. Birinci pillədə başqa dildən söz dilə gətirilir. İkinci pillədə alınma sözün yeni dildə işləkliyi artır və onun geniş yayılması, daha doğrusu, ümumişlək leksik qata doğru istiqamətlənmiş hərəkətdə olması güclənir. Üçüncü pillədə söz tam mənimsənilir, yeni dilin normalarına uyğun-

laşır və dilin lüğət tərkibinə daxil olur.

Mənbə dillə obyekt dil arasında vasitəçi dilin olması, vasitəçi dilin obyekt dilə mənbə dilə nəzərən daha güclü təsir etmək qabiliyyətinə malik olması sözlərinin nəticəsində başqa şəkildə təzahür edir. Sözlərin prosesində sözlən dildə alınma dilin normalarına uyğunlaşdırılaraq unifikasiya edilir. Başqa şəkildə istifadə sözlərin deyil, yad dilə mənsub ünsürün, elementin, sözün zərurət olduqda istifadə edilməsidir. Lakin sözlərin alınmasının bir dəfə deyil, ardıcıl istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Alınma sözün dilin normalarına tabe olması, ilk növbədə onun qrafik və fonetik sisteminə uyğunlaşması tələbini ortaya atır.

E.Koseryu belə hesab edir ki, sistem müəyyən dilin reallaşdırılmasının ideal formalarını, daha doğrusu, müvafiq dil fəaliyyətinin texnika və etalonlarını əhatə edir. Norma isə sistemin gerçəkləşdirilmiş imkanındır (188, 103).

Bu zamanı dilin potensial imkanlarından bəhrələnməklə bu və ya digər alınma sözün, terminin həm yazılma normaları müəyyənləşdirilir. Ona görə də normada baş verən hər bir dəyişmə sistemin özündəki müəyyən imkanlarının gerçəkləşdirilməsidir. Alınma söz ilkin olaraq dilin orfoqrafiya və orfoepiya normalarına tabe olmalıdır. Orfoqrafiya və orfoepiya qarşılıqlı əlaqəli hadisələrdir. Yazılış orfoqrafiya vahidi olan qrafemlərlə gerçəkləşdirilir. Qrafik cizgilərin formalarının bu və ya başqa dildə necə olması əhəmiyyətli deyildir. Bu səviyyədə dillərarası təsir yoxdur. Fonetik səviyyənin vahidləri fonemlərdir. Yazılışda istifadə olunan qrafemlər, bəzən onların müxtəlif kombinasiyaları dilin fonemlər sisteminə daxil olan fonemlərə uyğun gəlir. Bu baxımdan yazılış oxunuşu təyin edir. Lakin hər bir dilin öz əlifbası vardır. Müxtəlif dillərin əlifbaları eyni əsaslı ola bilər. Məsələn, Azərbaycan və ingilis əlifbaları eyni əsaslı - latın əsaslıdır. Hər iki dildə qrafem işarələri latın əlifbası əsasında qəbul

edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq iki dilin əlifbaları bir-birindən fərqlənir. Bir sıra ingilis qrafemləri Azərbaycan əlifbasında və əksinə, ingilis qrafemlərindən bəziləri Azərbaycan əlifbasında yoxdur. İki dilin fonetik sistemində də oxşar və fərqli cəhətlər vardır.

Dünyanın bütün dilləri üçün ümumi olan bir məsələni də qeyd edək. Yazısı olan dillərin hər birində müəyyən əşya, predmet, hadisə və s-ni bildirən sözün qrafik və fonetik cildi vardır. Söz qrafik cildə uyğun yazılır, fonetik cildə uyğun tələffüz olunur. Sözün müəyyən dildə yazılışı və tələffüzü həmin dilin normalarına uyğun şəkildə gerçəkləşdirilir. Lakin bir dilə mənsub qrafik işarələrlə ifadə olunmuş sözün başqa dilin qrafemləri ilə göstərilməsi tələb olunduğu kimi, səs səviyyəsində də uyğunluq, qarşılıq axtarmaq lazım gəlir. Daha doğrusu, başqa dilə mənsub sözün digər dilin fonemlər sistemi və bu sistemə uyğun normalara uyğunlaşdırılır. Azərbaycan və rus dillərinin əlifbaları uzun illər eyni əsaslı olmuşdur. Buna baxmayaraq bu əlifbalarda hər iki dilin spesifik hərflərini göstərmək üçün xüsusi işarələr olmuşdur. İki dilin fonetik sistemlərində də fərq böyükdür. Bununla yanaşı, rus dilindən Azərbaycan dilinə transkripsiya və transliterasiya normaları işlənmişdir. Müasir Azərbaycan əlifbasının latın əsaslı olması həmin normaların dəyişdirilməsinə heç bir əsas vermir. Müvafiq hərflər bir-biri ilə əvəzlənir. Rus dili uzun müddət Azərbaycan və ingilis dil əlaqələrində vasitəçi funksiyasını yerinə yetirmişdir və hazırda da bu funksiyanı qismən yerinə yetirir. Ona görə də rus dili vasitəsi ilə ingilis dilindən alınma sözlərin unifikasiyasına bu proses təsir göstərmişdir. Qeyd olunduğu kimi, hər bir dil sözalma prosesinin əvvəlində aldığı sözü öz dilinin orfoqrafik və orfoepik normalarına uyğunlaşdırır. Təbii ki, rus dilində də ingilis dilindən sözalma zamanı eyni hadisə baş vermiş, məsələn, rus dilində fərinqal «h» səsi olmadığından ingilis dilinin

hokkey, high life, high lighte, hamburger, handbool, hobbi, hall, hooligan, holding sözləri rus dilinə müvafiq olaraq aşağıdakı kimi keçmişdir: *xokkey, xay-layf, xay-layt, qamburqer, qandbol, xobbi, xoll, xuliqan, xoldinq*. Bu sözlər rus dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Nəticədə, Azərbaycan dilində «h» farinqal səsinin olmasına baxmayaraq ingilis alınmalarının bəziləri rus dilindəki kimi yazılmağa və bu yazılışa uyğun olaraq oxunmağa başlanmışdır. Məsələn: *xokkey, qamburqer, xobbi, xuliqan* sözləri rus dilində olduğu kimi alınmışdır. *Holl/xoll* sözü isə iki variantda işlənir. Dilimizin normalarına görə, bu sözün *holl* variantında işlənməsinə üstünlük verilir. *Holdinq, hay-layf, hay-layt, həndbol* sözləri isə rus dili vasitəsi ilə alınmaqlarına baxmayaraq dilimizin orfoqrafik və fonetik normalarına uyğun şəkildə unifikasiya edilmişdir. Verilmiş nümunələr vasitəçi dilin obyekt dilə təsirini göstərir. Azərbaycan dilində qrafem və fonemlər arasında uyğunluq birin birə nisbətindədir, yəni bir qrafemə bir səs uyğun gəlir. Ona görə də, Azərbaycan dilində sözlərin yazılışında qrafem uyğunluğu düzgün seçilməlidir. Əks təqdirdə, tələffüzdə də fonem uyğunluğu pozulmuş olacaqdır. Bu baxımdan alınma sözlərin ilk növbədə Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına uyğunlaşdırılması vacib şərtidir. Deməli, ingilis sözlərinin Azərbaycan dilinə unifikasiyasının ilkin mərhələsi orfoqrafik, ikinci forması isə, təbii ki, fonetik mənimsəmədir. Azərbaycan dilində fonetik mənimsəmə orfoqrafik mənimsəmə ilə birbaşa bağlıdır. Yəni, ingilis dilindən alınma söz Azərbaycan dilində necə yazılırsa, onun oxunuş qaydası həmin yazılışa uyğun şəkildə gedəcəkdir. Burada bir qrafemə bir fonem uyğun gəlməsi qaydasına əməl olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində bir sıra sözlər vardır ki, onların sonunda samit hərflərin qoşalaşması (geminantlığı) özünü göstərir. Söz sonunda geminant «t» qrafemi ingilis dili sözlərində işləkdir. Bir sıra onomastik

vahidlər, o cümlədən antroponimlərin qoşa «t» ilə bitməsi (məs.: Skott) belə sözlərin alınması zamanı geminant samitin nəzərə alınması qaydasına baxmağı tələb edir. Azərbaycan dilində samitlərin qoşalaşması, söz sonunda bir samitin təkrarlanması Azərbaycan dilinin normalarına ziddir. Belə qoşalaşma oxunuş zamanı çətinlik törədir. Ona görə də ingilis alınmalarında bu cür sözlərin dilimizdə yazılışı zamanı qoşa samitlərdən biri atılır: *Skott - Skot, miss - mis, Uoll-Street - Uol Strit* və s.

Beləliklə, sözlərin alınma prosesi əcnəbi dil materialının yeni dil mühitinə unifikasiya edilməsini zəruri edir və bu mürəkkəb bir prosesdir. Alınma sözlərin «yerli» dildə möhkəmlənməsi, funksional cəhətdən işlək vahidə çevrilməsi üçün bir sıra şərtlərin yerinə yetirilməsi zəruridir.

4.2. Alınmaların nizamasalınması standartlaşdırma mərhələsi kimi

Alınmaların nizama salınması, şübhəsiz ki, artıq müəyyən səviyyədə yaranmış terminlərin müəyyən sistemə salınması kimi başa düşülməlidir. Bu fikir «nizamasalma» sözünün semantikasından irəli gələn məntiqi nəticədir. Təsadüfi deyil ki, bəzi tədqiqatçılar terminologiyanın nizama salınmasını terminologiyanın qaydaya salınması hesab edirlər. Məsələn, L.B.Tkaçeva nizama salmanı terminologiyadakı mövcud nöqsanları aradan qaldırmaqla müvafiq sahəyə aid anlayışlarının dəqiq terminlər sistemini yaratmaq kimi izah etmişdir. Müəllif elə bu tədqiqat işində sinonim olaraq terminologiyanın nizama salınması terminindən də istifadə etmişdir (225, 14). Qeyd edək ki, mövcud elmi ədəbiyyatda «terminologiyanın nizama salınması» anlayışından istifadə olunur. «Terminləri qaydaya salmaq» qeyri-standart termin hesab olunmalıdır. Terminologiyada nizamasalma termini

qəbul edilmişdirsə, onun müəyyən tərfi və ya definisiyası olmalıdır. M.Qasımov monoqrafiyasında «nizama salınmış terminologiya» tərkibi terminindən istifadə etmişdir. Onun fikrinə görə, «nizama salınmış terminologiya deyildikdə, xüsusi metodika ilə müəyyənləşdirilmiş anlayışlar sistemi ilə işarələr sisteminin vəhdəti nəzərdə tutulur» (49, 110).

Hər hansı elmi sahənin təşəkkülü, formalaşma və inkişafı onun anlayışların yaranması ilə başlanır. Bir-biri ilə əlaqəli olan anlayışlar artdıqca yeni sahəyə olan tələbat artır. Anlayışlar adlandırılır və onların adları sahə daxilində termin kimi fəaliyyət göstərir. Bir-biri ilə definitiv bağlılığı olan terminlər sistem təşkil edir və beləliklə, sahə terminoloji sistemi formalaşır. Yeni sahənin əsasları bu sahəyə dair ilkin elmi tədqiqat işlərində, sonralar isə monoqrafiyalarda ifadəsini tapır. Sahə terminologiyası da bu cür proseslər əsasında formalaşdırılır. Yəni sahəyə aid terminlər seçilib toplanılır. Terminlərin toplanması və ya seçilməsi hansı sözün terminin qanunauyğunluqlarına cavab verməsi tələbi ilə bağlıdır. Bunu daha aydın təsəvvür etmək üçün bu və ya digər sahə, yaxud elmi istiqamətlə bağlı yazılmış ilkin mənbələrə müraciət etmək lazım gəlir.

Müəllifin irəli sürdüyü definiya bir çox cəhətdən nizamasalma anlayışını təyin etməyə imkan verir. Yəni bəlli olan nizama salınmış terminologiya anlayışından çıxış edərək nizamasalma təyin olunur. Terminlərin nizama salınması müəyyənləşdirilmiş anlayışlar sistemi ilə işarələr sisteminin qarşılıqlı vəhdətini yaratmaqdır. Fikrimizcə, bu cür tərifdə bir anlayışa qarşı onun bir adını bildirən terminin qoyulması nəzərdə tutulur. Lakin sahə terminologiyalarında hər bir anlayışın yalnız bir terminlə ifadə edilməsi prosesi uzunmüddətli səciyyə daşıyır və terminlərin standartlaşdırılması zamanı həllini tapır. Deməli, alınmaların nizamasalma prosesində terminin bütün mümkün variantlarını ortaya çıxarmaq

lazımdır ki, son mərhələdə onlardan qeyri-standart olanlarını çıxıdaş etmək olsun.

Bəzi tədqiqatçılar nizamasalmanı izah şəklində verirlər. Bu cür izahlarda üç mərhələ göstərilir. Birinci mərhələdə terminlər inventarlaşdırılır. İkinci mərhələdə terminlərin sözlüyü qurulur. Sözlük müəyyən əlamət üzrə, məsələn, əlifba sırası ilə düzülür. Üçüncü mərhələdə isə terminologiyanın normallaşdırılması işi həyata keçirilir.

D.S.Lotte bu məsələyə münasibət bildirmişdir. O göstərir ki, terminologiyanın nizama salınması onun ümumi məsələlərinin ardıcıl həllini nəzərdə tutur. Anlayışın təyini, anlayışlar sisteminin və onun əsasında da terminlər sisteminin yaradılması lazım gəlir. Bu prosesdə terminə qoyulan tələblərin tam dairəsi üzrə təhlil aparmaq lazım gəlir (196, 46).

Nizamasalma hər bir sahə terminologiyası üçün vacib bir məsələ kimi ortaya çıxır. Məhz bu zaman terminologiyanın nizama salınmasının nəyi ifadə etməsini aydınlaşdırmaq da aktuallaşır. Elmi ədəbiyyatda bu məsələ ilə bağlı fikirlərin təhlili göstərir ki, terminologiyanın nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırması problemləri daim bir müstəviyə qaldırılır və bu məsələlər bir yerdə və ya paralel araşdırılır. Şübhəsiz ki, standartlaşdırma prosesi sonuncu mərhələdir. Yəni termin standart kimi qəbul edilirsə, onunla bağlı nə unifikasiya, nə də nizama salmaq məsələsini qoymağa ehtiyac qalmır. V.P.Danilenko və L.I.Skvortsov nizamasalmanı sözün semantikasını səviyyəsində izah edirlər və bu zaman izahlı lüğətə istinad edirlər. «Nizamasalma bu söz şəffaf semantikaya malikdir və «nizama salmaq» felindən düzəlmişdir. İzahlı lüğətdə söz «nədəsə qayda-qanun yaratmaq, nəyəsə məlum ardıcılığı, qaydanı vermək» mənasında izah edilir» (149, 8). Qeyd edək ki, müəlliflər unifikasiya və standartlaşdırma terminlərinə də eyni baxış bucağından baxılsa da, məsələyə münasibətdə fikir ayrılıqları kifayət qədər

aşkar özünü göstərir. Ümumiyyətlə, terminologiyada nizamlaşdırma, unifikasiya və standartlaşdırma məsələlərinin ötən əsrin 70-ci illərində diqqət mərkəzinə çəkilməsi qeyd olunur. Bununla belə, ədəbiyyatda bu fikirlərin hələ ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq bəzi tədqiqatçıların işlətməsi (149, 197, 204) müşahidə olunur. Üç proses – nizamlaşdırma, unifikasiya və standartlaşdırma vahid bir məqsədə xidmət edir. Məqsəd sahə terminologiyasını həm sahənin, həm də terminologiyanın tələblərinə, demək olar ki, tam cavab verə biləcək formaya salmaqdır. Dilin metadil funksiyasının reallaşdırılması zamanı bu fikrin ifadəsi üçün müxtəlif sinonim vahidlərdən istifadə etmək mümkündür. Məsələn, terminologiyanın qaydaya salınması, terminologiyanın nizama salınması terminologiyanın təkmilləşdirilməsi, terminoloji sistemin normalaşdırılması və s. Bu ifadələrdəki «qaydaya salmaq», «nizama salmaq», «sahmana salmaq», «normalaşdırmaq», «təkmilləşdirmək» kimi feillər dilin ümumişlək leksik qatından götürülür və terminologiya sahəsinə aid faktı dilin metadil funksiyasının köməyi ilə izah etməyə xidmət edir. Təsadüfi deyil ki, K.M.Musayevin bu məsələyə aid bir fikri Azərbaycan terminoloqlarının bəzilərinin işlərində bu və ya digər formada diqqət mərkəzinə çəkilir. K.M.Musayev yazmışdır: «Hazırda terminologiyanın özünə aid terminlərin adlandırılmasında vahid fikir yoxdur. Məsələn, normalaşdırma, nizamlaşdırma, sistemləşdirmə, unifikasiya, standartlaşdırma, reqlamentləşdirmə, universallaşdırma, harmonikləşdirmə, dəqiqləşdirmə, təkmilləşdirmə və bu kimi terminlərin məna dairəsi müəyyənləşdirilməmişdir. Onlardan bir çoxu terminoloji ədəbiyyatda sinonim kimi, çox zaman isə bir-biri ilə birləşmə daxilində işlədilir: terminologiyanın normalaşdırılması və sistemləşdirilməsi, terminologiyanın normalaşdırılması və unifikasiyası, terminologiyanın unifikasiyası və sistemləşdirilməsi, terminologiyanın təkmilləşdirilməsi və ni-

zama salınması və i. a. anlayışlar M.Oumilyovun tədqiqatlarında verilmişdir (201, 24). Bundan sonra K.Musayevin özünün göstərilən fikirləri irəli sürdüyü paraqrafda «terminologiyanın təkmilləşdirməsi, nizama salınması və unifikasiyası» adını verməsini də qeyd etmiş, belə bir vəziyyətin yaranmasını terminologiyanın öz terminlərinin nizama salınmamasında görmüşdür. Belə aydın olur ki, K.Musayev «terminologiyanın təkmilləşdirməsi», «terminologiyanın nizama salınması» və terminologiyanın unifikasiyası» terminlərinə üstünlük vermişdir. Bunlardan birincisi – «terminologiyanın təkmilləşdirməsi» müasir terminologiyada anlayış və onu bildirən termin kimi qəbul edilməmişdir. «Terminoloji fəaliyyətin zəruriliyi yeni elmi tədqiqat işlərində, yeni tapılan, yaxud yenidən dərk edilən anlayışların adlandırılmasında özünü kəskin şəkildə göstərir. Müəyyən müddət keçdikdən sonra bu kəskin ehtiyac aradan çıxır. Çünki anlayış adını alır, termin dildə özünə yer tutur» (151, 82). Bu fikirlər terminologiyanın daim təkmilləşmə prosesində olduğunu təsdiqləyir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, «terminologiyanın təkmilləşdirilməsi» müəyyən zaman çərçivəsində həyata keçirilən proses deyildir. Bu proses yeni terminlər yarandıqca öz axarı ilə baş verir. M.İsmayılovanın «terminologiyanın öz terminlərinin nizama salınmaması» fikrinə haqq qazandırmıq çətindir. Çünki onun tədqiqat işinin çap olunduğu dövrdə «terminologiyanın nizama salınması», «terminologiyanın unifikasiyası» və «terminologiyanın standartlaşdırılması» terminləri terminologiyada qəbul edilmiş anlayışları ifadə edirdi. Müxtəlif qeyri-standart terminlərdən ayrı-ayrı müəlliflərin istifadə etməsi isə tamamilə fərqli hadisədir və başqa səbəblərdən qaynaqlanmışdır. Qeyd olunan terminlərin qəbul edilməsi faktının təsdiqi üçün bu məsələyə 1997-ci ilədək bir çox tədqiqatçıların birmənalı münasibət bildirməsi ilə də təsdiq etmək mümkündür.

Məsələn, H.M.Karpuxina terminologiyanın nizama salınması prosesində meydana çıxan linqvistik məsələləri öyrənmiş, terminlərin semantikasını və motivləşməni araşdırmışdır (182).

Terminologiyanın nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılmasının müxtəlif cəhətləri ayrı-ayrı alimlər tərəfindən də tədqiq edilmişdir (48, 80, 104). Terminologiyanın nizama salınması problemi ümumi şəkildə araşdırılmış, zəruri işlərin dairəsi və yerinə yetirilməsi ardıcılığı işıqlandırılmışdır (80).

Azərbaycan terminologiyasının nizama salınmasına aid elmi-tədqiqat işləri çox deyildir. Məsələnin qoyuluşu və əsas nəzəri cəhətləri ilk dəfə M.Ş.Qasımov tərəfindən qıscaca şərh olunmuşdur (48, 109-113). Sonralar həmin məsələyə S.Xəlilova öz tədqiqat işlərində toxunmuşdur (39, 21-43). H.Həsənov terminlərin standartlaşmasına aid məqalədə bu məsələnin bəzi spesifik cəhətlərini işıqlandırmışdır (36). M.Adilov «Termin yaradıcılığında unifikasiya vacib şərtidir» məqaləsində Azərbaycan dili terminologiyasının nizama salınmaması və unifikasiya edilməməsi nəticəsində ayrı-ayrı sahə terminologiyalarında müxtəlif xarakterli nöqsanların meydana çıxmasına aid konkret nümunələr verərək göstərilən məsələlərin həllinin zəruriliyini qeyd edir (6).

S.A.Sadıqovanın tədqiqatlarında ilk dəfə unifikasiya və standartlaşdırmanın formaları nəzəri cəhətdən müəyyənləşdirilmişdir (80).

Müəllif nizamasalmanı belə izah etmişdir: «Nizamasalma - Sahəyə aid terminlərin və termin-variantların toplanması, onların öyrənilməsi, qruplaşdırılması, terminoloji sistemdəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması, anlayışlar sistemi ilə onların adları arasındakı uyğunluğun müəyyənləşdirilməsi. ...Nizamasalma prosesinin son nəticəsi sahə terminologiyasını tam əhatə edən lüğətin hazırlanmasıdır». Veril-

miş definisiya nizamasalma anlayışını özündə tam şəkildə əks etdirir.

Ümumiyyətlə, terminologiyanın nizama salınması məsələsinə dilçilikdə həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycanda da terminologiyaya dair işlərdə bu məsələyə müraçitə olunmuşdur. Aparılan təhlil və araşdırmalar təsdiq edir ki, hazırda mübahisə doğuran bir neçə məsələ vardır. Bunlardan birincisi «terminologiyanın nizama salınması» və «terminologiyanın unifikasiyası» anlayışlarını dəqiq təyin etməkdir. İkincisi, bu iki prosesin hər birinin nəyi əhatə etməsi aydınlaşdırmaqdır. Üçüncüsü, bu iki prosesin aparılma ardıcılığın təyin etməkdir. Nəhayət, dördüncüsü, bu iki prosesin dəqiq sərhədlərini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatçılar arasında məhz bu məsələlərə münasibətlə bağlı yekdil fikir formalaşmamışdır.

M.İsmayılovanın fikrinə görə, terminologiyayı nizamasalma prosesində orada olan bütün nöqsanları aradan qaldırmaq lazım gəlir. “Hər hansı sahə terminologiyasının nizama salınması həmin sahə terminlərində özünü göstərən qüsurlu cəhətləri aradan qaldırmaq, eyni prinsiplərə əsaslanan terminlər sistemini yaratmaqdır. Sahə terminologiyasının nizama salınmasının ümumi ardıcılığı aşağıdakı kimi təklif olunur: 1) sahənin quruluşunun öyrənilməsi; 2) anlayışların seçilməsi; 3) anlayışların sistemləşdirilməsi və qruplaşdırılması; 4) anlayışların təsnifatı; 5) təriflərin təyini; 6) terminlərin seçilməsi” (43, 136). Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, terminoloji sistemdəki bütün nöqsanlı cəhətləri bir dəfəyə aradan qaldırmaq mümkün deyildir. İkincisi, təklif olunan ardıcılıq ziddiyyətlidir. Buradakı üçüncü və dördüncü bəndlər bir birini təkrar edir. Təsnifat özü sistemləşdirmə və qruplaşdırmanı nəzərdə tutur. Yəni üçüncü bənd yerinə yetirildikdə təsnifat verilmiş olur. Başqa bir qüsurlu cəhət, fikrimizcə, anlayışların seçilməsi ilə terminlərin seçilməsi məsə-

lələrinin bir-birindən təcrid edilməsidir. Baxmayaraq ki, termin anlayışın adını bildirir, onu termindən əvvəl ayırmaq, fərqləndirmək çətindir. Belə olan halda tədqiqatçı terminlə deyil, müxtəlif kontekstlərlə işləməlidir. Əgər anlayış seçilə bilirsə, deməli, ya tərif, ya da definisiya ortada olmalıdır. Tərif və definisiyaları sistemləşdirmək, qruplaşdırmaq onların adları olmadan mümkün deyildir. Bunu bir qədər də aydınlaşdırmaq üçün mətn dilçiliyi terminlərinə müraciət edək. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemlərinə həsr edilmiş monoqrafiyada göstərilir ki, «...mürəkkəb sintaktik bütöv mətn dilçiliyi vahidi kimi ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə Azərbaycan dilçiliyində sintaktik tədqiqata cəlb edilir» (4, 6). Bu fikir Azərbaycan dilçiliyində mətn dilçiliyinin ötən əsrin 90-cı illərinin sonlarında ayrıca elmi istiqamət kimi formalaşmadığını təsdiq edir. Təbii ki, bu sahəyə dair dilçiliyimizdə müəyyən araşdırmalar, fikir və mülahizələr olmuşdur. Bu sahəyə aid hələ 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq bir sıra məqalələr yazılmışdır. Qeyd olunan əsərlərdə mətn dilçiliyi ilə bağlı əvvəlki fikirlərə yeri gəldikcə toxunulur. Buna görə də Azərbaycan dilində mətn dilçiliyinin terminoloji sistemini qurmaq üçün əsas ilkin mənbə 1998-ci ildə çap olunmuş monoqrafiya götürülə bilər. Digər tərəfdən, bir il sonra Q.M.Bəyzadənin “Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər” adlı ikicildliyin birinci cildi çap edilmişdir. Şübhəsiz ki, bilavasitə yeni elmi istiqamətə həsr edilmiş, elmi redaktorları aparıcı dilçilərindən sayılan professor K.M.Abdullayevin bu irihəcmli əsəri sahə (mətn dilçiliyi) terminologiyasının toplanması üçün daha fundamental mənbəyə çevrilir. Buna görə də terminlərin seçilməsinə bu mənbədən başlamaq və yeri gəldikcə digər mənbələrə müraciət etmək lazım gəlir. Kitabın adında (Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər) diqqəti cəlb edən iki termin qeydə alınır: 1) mətn; 2) mətn sintaksisi. Birinci fəslin adında (Məndaxili vahidlər və

mətnin məna növləri problemləri) isə «mətn daxili vahid», «məna növləri», «mətnin məna növləri» yeni sahə terminləri kimi qəbul olunandır. Sonrakı terminlərin seçilməsi monoqrafiya ilə ardıcıl tanış olmağı və terminoloji səciyyə daşıyan vahidləri seçib qeyd etməyi tələb edir. Məsələn, «Sintaksisin son bölümü kimi telepatemin derivasiya qaydasında sukseivliyin semantik bütövlüyündən ibarət olan mətnin tədqiqinin bir konkret tədqiqat obyektinə çevrilməsi, bu elm sahəsinin formalaşma prosesinin başa gəlməsi, daha dəqiq desək, onun «spesifik linqvistik bir sahəyə çevrilənədək (bu isə XX əsrin II yarısında baş verib) ritorikadan, nətiqlikdən, üslubiyyatdan və b. təmizlənidir (4, 11). Onu da qeyd edək ki, bu monoqrafiyada mətn dilçiliyinin bir sıra terminləri təyin edilmiş, daha doğrusu, onların definisiyası verilmişdir. Məsələn, leksem belə təyin edilir: “Leksem - elə bir dil işarəsidir ki, mənalı vahidin frazifövqi vahidin aletikliyi struktur elementi kimi, alt qatında FV-nin yerləşməsi ilə mücərrədliyin ən dərin qatlarına enməklə lay-lay abstraksiyalanma prosesin təcəssümüdür”. Nümunələr də göstərir ki, mətn dilçiliyi üzrə terminoloji sistemi qurmaq üçün bu mənbənin seçilməsi zəruridir. Bu mənbədən fərqli olaraq, K.Abdullyevin yuxarıda qeyd olunmuş monoqrafiyası mətn dilçiliyinin Azərbaycan dilindəki terminoloji sistemini əsasən qurmağa imkan verir. Həmin mənbədən mətn dilçiliyinin mətn, tekst, mikromətn, makromətn, mikrotekst, makrotekst, hipermətn, tekstema, prepozisiya, parselyasiya, abzas, kontekst, koqeziya, mətnin koqeziyası, məntiqi-sintaktik əlaqə, mətnin tərkibi, mətnin vahidi, mətnin kompozisiyası, propozisional üsul, informasiya, mətnin informativliyi, mürəkkəb sintaktik bütöv, period, diskurs, sintaktik yarus, emik tekst, etik tekst, potensial tekst, tekstin tipi, tekstin modeli, tekstin izomorfizmi və s. terminlərini ayırmaq olur. Müəllif bu terminlərin böyük əksəriyyətinin definisiyasını verməyə çalışmışdır. Bir sıra ter-

minlər isə təsviri şəkildə izah edilmişdir. Bütün bu cəhətlər terminlərin seçilməsi üçün əsaslı zəmin yaradır. Onu da qeyd edək ki, K.M.Abdullayevin redaktorluğu altında və onun özünün də daxil olduğu kollektiv monoqrafiyada mətn dilçiliyi sahəsinin Azərbaycan dilindəki terminoloji sisteminə daxil ola biləcək terminlərin, demək olar ki, tam toplusunu seçmək və onların böyük əksəriyyətinin dəqiq və qeyri-dəqiq variantlarını müəyyənləşdirmək mümkündür (4).

Mətn dilçiliyi sahəsinin Azərbaycan dilindəki terminoloji sisteminin qurulması ilə bağlı təhlil göstərir ki, hər bir sahə terminologiyasının qurulması ilk növbədə bu sahə terminlərinin toplanmasını tələb edir. Sahə terminlərinin toplanması zamanı eyni terminin variantları, substitutları da qeydə alınır. Məsələn, mətn dilçiliyində həm tekst, həm də mətn terminlərinin paralel işlənməsi müşahidə olunur. Eyni sözləri makrotekst, makromətn, mikrotekst, mikromətn və s. terminləri haqqında da söyləmək olar. Terminlərin toplanması onların siyahısını tərtib etməyə imkan verir. Bu sahədə mətnə verilən təriflərin sayı kifayət qədər çoxdur. Mətn vahidləri arasında mürəkkəb sintaktik bütöv, abzas, paraqraf, hissə, başlıq, epiqraf, başlıq kompleksi, kontekst və s. vardır. Xüsusi halda hər bir mətn vahidinin özü mətdir. Buradan belə nəticə çıxır ki, mətnin tərifləri ilə digər mətn vahidlərinin təriflərinə, definisiyalarına təsnifat məqsədilə eyni zamanda baxmaq lazım gəlir. Bu şəkildə tədqiqat sahəyə aid kitabın hissələrini təsnif etməyə aparıb çıxarır. Deməli, əvvəl terminlər seçilməlidir. Birinci yaxınlaşmada ola bilər ki, termin olmayan sözlər də termin kimi seçilsin. Fikrimizcə, nizamasalmada məhz belə sözlərin ümumi siyahıdan çıxarılması və ya onların yenidən müəyyən meyarlar üzrə yoxlanması işi görülməlidir.

Nizamasalma terminologiyasının mühüm işlərindən sayılır. Bu işin müəyyən mərhələlərdən ibarət olması həmişə

qeyd olunur. Bir çox tədqiqatçılar terminlərin seçilməsindən başqa bura daha dörd mərhələni əhatə edən işlər daxil edirlər. Həmin mərhələləri belə ümumiləşdirmək olar:

1) verilmiş bilik sahəsinin anlayışlarının sistemə salınması və anlayışların təsnifat sxeminin qurulması; təsnifat sxemi əsasında mövcud definisiyaların dəqiqləşdirilməsi və ya yenilərinin yaradılması;

2) terminologiyanın təhlili: Bu təhlil prosesində çatışmazlıqlar üzə çıxarılır, verilmiş sahədə terminlərin yaradılmasının effektiv üsulları və modelləri müəyyənləşdirilir, uğursuz terminlər aşkara çıxarılır, onların dəqiqləşdirilməsi və ya dəyişdirilməsi üsulları təyin edilir;

3) terminlərin normalaşdırılması; bu işin iki tərəfi vardır. Birinci istiqamət terminin mənasının nizamasalınmasını nəzərdə tutan unifikasiyadır. İkinci istiqamət terminlərin optimal formalarını seçməyi nəzərdə tutan optimallaşdırmaadır;

4) alınmış terminoloji sistemin kodifikasiyası və onun lüğət şəklində ifadə olunması; bu prosesin nəticəsi bütün sənədlərdə işlənməsi zəruri olan terminlərin standartlarını təyin etməkdir (131).

Yuxarıda qeyd olunan mərhələlər terminologiyanın nizama salınmasını, unifikasiyasını və standartlaşdırılmasını əhatə edir. Aydın olur ki, bir sıra tədqiqatçılar terminologiyanın nizama salınması adı altında üç prosesi birləşdirirlər və bu proseslərdən biri və birincisi nizamasalmanın özü olur. Təbii ki məsələyə bu şəkildə yanaşma düzgün deyildir. Daha düzgün nöqtəyi-nəzər bu üç prosesi bir-birindən ayırmaqdır. Onların bir ad altında birləşdirilməsi mümkündür. Bu halda nizamasalma deyil, standartlaşdırma ümumiləşdirici ad kimi çıxış edə bilər. Çünki üç prosesin axırıncısı qarşıya qoyulan məqsədin həyata keçirilməsi ilə bağlı nəticələrin alınmasını gerçəkləşdirir. Son nəticədə terminlərin standartları təyin edilir. Nizamasalmada isə tam proses başa çatmır,

onun yalnız birinci mərhələsi reallaşır.

Terminologiyanın nizama salınması üçün müvafiq sahə terminlərinin toplanması və seçilməsi lazım gəlir. Elmlərin təşəkkülü və formalaşması dövründə sahəyə aid terminlərin toplanmasında əsas çətinlik bu sahə ilə bağlı işlərin əldə edilməsində özünü göstərmişdir. Deyək ki, ərəb dilçilik məktəbləri orta əsrlərdə yunan və Çin dilçilik məktəblərinin ənənələri ilə tanış olmaqda çətinlik çəkmişdir. Nəticədə, dilçiliyin terminoloji bazası hər dildə ayrılıqda formalaşmışdır. Bu halda eyni elmi faktın müəyyənləşdirilməsi də avtonom getmişdir. Məsələn, ərəb dilçilik məktəbində həm qrammatikaya, həm də leksikoqrafiyaya dair bir çox işlər təcrid olunmuş şəkildə getmişdir. Lüğət məqalələrinin əlifba sırası ilə düzülməsi, qafiyə lüğətlərinin tərtibi, alınma lüğətlər, nəhayət, sahə terminoloji lüğətlərin tərtibi, qrammatikanın bir çox məsələləri ayrı-ayrı dilçilik məktəblərində oxşar və yaxın formalarda həllini tapmışdır. Texniki elmlərdə də bu cür faktlar az deyildir. Eyni fiziki qanunu ayrı-ayrı alimlər bir-birindən xəbərsiz kəşf etmişlər. Müasir dövrdə isə bu cür faktlar artıq çox nadir hadisə ola bilər. İndi elmi yeniliklər barədə informasiya böyük sürətlə yayılır. Bununla belə, terminologiyada nizamasalma prosesinin mütəmadi həyata keçirilməsinə ehtiyac azalmır. Çünki elm daim inkişaf edir, sahədə yeni anlayışlar və onları bildirən terminlər yaranır. S.Sadiqova yazır: “Terminologiyanın nizama salınması üçün bazis rolunu dildə işlənən terminlər təşkil edir. Xüsusilə, sahə terminləri ilkin məqamda səpələnmiş olurlar. Çünki ayrı-ayrı elmi məqalələr, tədqiqat işlərinin müxtəlif müəlliflər tərəfindən yerinə yetirildiyinə görə subyektiv münasibət özünü göstərir. Buna görə də eyni mətndə eyni anlayışları bildirən müxtəlif terminlərə rast gəldiyi kimi, bir terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsi halları da qeydə alınır” (80, 234). Terminlərin müxtəlif mənbələrdə - məqalə və monoqrafiyalarda, dərsliklərdə, monoqrafiyalarda, dissertasiyalarda işlə-

nir. Təbii ki, onları toplamaq və inventarlaşdırmaq lazım gəlir. Onu da qeyd edək ki, əksər elm sahələrinin terminlərinin ümumi şəkildə nizama salınması daima diqqət mərkəzindədir. Müasir dövrdə nizamlaşdırma yalnız yeni elmi istiqamətlər və sahə daxilində yaranan yeni terminlər əsasında aparılır. Yuxarıda Azərbaycan dilində mətn dilçiliyi terminologiyasının inkişafından bəhs olundu. Təhlil və araşdırma göstərir ki, bu istiqamətə aid terminlər Azərbaycan dilçilik terminologiyasının bir hissəsi kimi nizama salınmamışdır. Azərbaycan dilində çapdan çıxmış izahlı dilçilik terminləri lüğətlərdə tekst, tekstema, mikrostruktur, makrostruktur, konsituasiya, koqeziya, inisial cümlə, final cümlə və bir çox başqa terminlər qeydə alınmır. Aydın olur ki, Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyası yeni istiqamətlər üzrə nizama salınmamışdır. Təbii ki, bu istiqamətlər üzrə yeni terminlərin toplanıb inventarlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, terminologiyanın nizama salınmasının ilkin mərhələsi müvafiq sahə terminlərinin toplanıb qeydə alınmasıdır. Nizamlaşdırmanın ikinci mərhələsi toplanmış terminlərin müəyyən prinsip üzrə siyahıya alınmasıdır.

Ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının Azərbaycan dilində nizama salınmasının ilk dövrlərində, daha doğrusu ötən əsrin 20-ci illərindən sonrakı illərdə terminoloji siyahıların tərtibinə diqqət verilmişdir. Bir çox hallarda belə siyahılar müzakirə olunmaq üçün ya layihə şəklində ayrıca, ya da elmi jurnallarda nəşr olunurdu. Məsələn, 1935-ci və 1939-cu illərdə M.Abdullayev fizika terminlərinin rus dilindəki siyahısını və onların Azərbaycan dilindəki qarşılığını çap etdirmişdir. Z.Xasməmmədovun fizika terminləri siyahısı həm Azərbaycan, həm də rus dillərində «Azərbaycan məktəbi» jurnalında müzakirə üçün çap edilmişdir. Belə siyahı-lüğətlər əlyazması hüququnda da tərtib edilmişdir. Azərbaycan dilində sahə terminoloji sistemlərinin nizamlaşdırılması prosesində inventarlaşdırmanın rus dilindəki terminoloji lüğət-

lər əsasında aparılması faktı göstərilən dövrdə rusca-azərbaycanca lüğətlərin tərtibinə üstünlük verilməsində öz təsdiqini tapır.

İnventarlaşdırma sahə terminologiyasının toplanıb müəyyən bir siyahı halına salınması prosesidir. Qeyd olunduğu kimi, terminlər sahəyə aid yazılmış əsərlərdən toplanır və əvvəllər bu məsələ çətin olmuşdur. Çünki sahə terminologiyasını inventarlaşdıran şəxs bu sahə üzrə çoxlu sayda mənbəni təhlilə cəlb etmək məcburiyyətində qalır, mənbələrin özünün toplanması da asan başa gəlmirdi. Müasir dövrdə isə yeni istiqamət üzrə əsaslar formalaşdırılır və bir mənbədə toplanır. Hər bir sahə müəyyən meyarlar üzrə təsnif edilir, onun bölmələri, yarım bölmələri müəyyənləşir, sahə ilə bağlılığı olan digər sahələr təyin edilir. Başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, indi sahələr üzrə terminoloji lüğətlər vardır. Azərbaycan dilində müəyyən sahənin terminlərini inventarlaşdırmaq məqsədilə başqa dildə çap olunmuş terminoloji lüğətlərdən (tərcümə və ya izahlı) istifadə etmək mümkünlüyünü yuxarıda qeyd etmişdik. Başqa dildə terminoloji lüğət sahə terminlərinin ümumi siyahısının tərtibini xeyli dərəcədə asanlaşdırır.

Sahə terminologiyasının nizama salınmasının ikinci mərhələsi olan terminlərin inventarlaşdırılması bu sahə üzrə terminoloji siyahının tərtib olunması ilə başa çatır. Terminoloji siyahı, bir qayda olaraq, seçilmiş terminlərin əlifba sırası ilə düzülməsidir. Bu zaman eyni anlayışı bildirən fərqli terminlər əlifba siyahısında müxtəlif yerləri tutmuş olur. Nəticədə, terminoloji sistem formalaşmır. Siyahı terminləri səpələnmiş vəziyyətdə göstərir. Bu problemin aradan qaldırılması üçün eyni anlayışı bildirən terminlər siyahıdan seçilərək qruplaşdırılmalı bir cərgə kimi qeyd olunmalıdır. Unifikasiya ilə bağlı nümunə məqsədilə seçdiyimiz mətn dilçiliyinə aid terminlərə nəzər salsaq, burada *mətn -tekst, mikro-*

tekst -mikromətn, makrotekst -makromətn, tema -mövzu -topik və s. bu kimi terminoloji paralelliyi müşahidə edirik. Unifikasiyanın növbəti mərhələsində belə paralelləri və ya termin variantlarının qeydə alınması prosesi həyata keçirilir. Azərbaycan dilçiliyində mətn sözü termin kimi istifadə olunur. Lakin bu termin izahlı lüğətdə dörd mənada izah olunur.

K.Abdullayev mətni izah edərkən ona həm ənənəvi dilçilik prizmasından, həm də mətn dilçiliyi baxımından yanaşmağın lazım gəldiyini söyləyir. Nəticədə dilçiliyin ümumi terminoloji sistemində mətnin fərqli definisiyaları ortaya çıxır. Belə termin çoxmənalılığını aradan qaldırmaq məqsədilə yeni termin də qəbul oluna bilər. Məsələn, K.Abdullayev mətn və tekst terminlərini paralel işlədir. Belə paralel işlətmədə müəllifin məqsədi mətn dilçiliyi üçün «tekst», ənənəvi dilçilik üçün isə «mətn» terminini saxlamaqdır.

Terminoloji sistemin unifikasiyası zamanı tədqiqatçıların alınma terminlərə münasibəti də nəzərə alınır. Bir çox dilçilər terminoloji sistemi mənşəcə dilin öz sözlərindən düzəlmiş terminlər hesabına formalaşdırılmasının vacibliyinə diqqəti cəlb edirlər. Bu, məsələyə düzgün münasibətdir. Lakin sahə terminologiyasını bütün hallarda alınmalardan tam təmizləmək mümkün deyildir. Sahə terminologiyasında kifayət qədər çox alınma termin özünə yer alır.

İnventarlaşdırma prosesində müəyyənləşdirilmiş termin variantların siyahıda bir sətirdə qeydə alınması zamanı da müəyyən ardıcılıq seçilməlidir. Məsələn, mətn // tekst və ya mətn -tekst, mətn, tekst. Bu cür seçmələr tərtib olunmuş ümumi terminoloji siyahıda aşağıdakı kimi sətirlərin olmasına imkan yaradır:

Makromətn // Makrotekst

Mətn // tekst

Mikromətn // mikrotekst və s.

Belə ardıcılıqda birinci yerdə duran termin həm də onu göstərir ki, sahə terminologiyasını nizama salan tədqiqatçılar məhz bu terminin işlənməsinə üstünlük verir. Yəni yuxarıdakı nümunələrdən aydın olur ki, Azərbaycan dilində mətn dilçiliyi terminologiyasında «mətn» termininin istifadə olunması məqsədəuyğun sayılır. «Mətn» termin kimi qəbul edildikdə onun iştirakı ilə yaranan bütün digər terminlərdə də həmin termin istifadə olunacaqdır. Məsələn, *mikromətn*, *makromətn*, *mətn dilçiliyi*, *mətn vahidi*, *mətnin həcmi* və s.

Hər hansı bir sahənin terminoloji sisteminin qurulmasının əsasında bu sahəyə aid terminoloji lüğətin hazırlanmasının durduğunu tədqiqatçılar qeyd edirlər. Lakin bu məsələyə yanaşma zamanı bir-birindən fərqlənən fikirlər də ortaya atılır. Bəzi tədqiqatçılar ikidilli və ya tərcümə lüğətinin hazırlanmasını əsas sayırsa, başqaları izahlı lüğətin tərtibini əsas götürürlər. Məsələn, S.Kərimova görə, “terminologiya probleminin həlli hər bir sahənin səviyyəsini nəzərə almaqla hazırlanan izahlı terminoloji lüğətlərin yaradılması deməkdir” (44, 17). Müəllifin fikri ilə əsasən razılaşmaq lazım gəlir. Çünki o, sahə terminologiyasının probleminin həllini nəzərdə tutur. Bu problem isə istər terminlərin siyahısının, istərsə də onların tərcümə lüğətlərinin tərtibi ilə həllini tapmır. Terminologiyada sahəyə aid anlayışların dəqiqləşdirilməsi və onların definisiyasının verilməsi mühüm şərtidir. Bu iş sahə mütəxəssislərinə aiddir. Yəni sahəyə aid hər bir anlayışa tərif və ya definisiya bu sahəni bilənlər tərəfindən verilir. «... terminşünaslar terminlərin qeyd olunma sahəsi ilə işləyir və sahə mütəxəssislərinin artıq lüğətlərə daxil etdikləri vahidləri tədqiq edirlər. Əlbəttə, belə bir iş vacib və maraqlıdır. Lakin tamamilə aydındır ki, bu kifayət deyildir. Ən azı terminologiyanın unifikasiyası və standartlaşdırılması ilə bağlı olan, dövlət əhəmiyyəti kəsb edən işlər mövcud lüğətlər əsasında deyil, real elmi-texniki lüğətlərə görə aparılmalıdır

(184, 174).

Çünki terminoloq həm də dilçidir. Bununla belə, ixtisaslaşma dilçilikdə də gedir. Azərbaycan dilçiliyində hazırda mətn dilçiliyi sahəsi ilə K.Abdullayev, Q.Kazımov, A.Məmmədov, N.Novruzova, M.Musayev, Ə.Abdullayev, K.Hacıyeva, G.Rzayeva və başqaları məşğul olur. Daha doğrusu, adıçəkilən dilçilər bu sahə üzrə ixtisaslaşmış və tədqiqatlarının əsas yönünü bu istiqamətə yönəlmişlər. Təsadüfi deyil ki, sahənin əsaslarının Azərbaycan dilində araya-ərsəyə gətirilməsi də onların adı ilə bağlıdır. Onların əsərlərində yeni elmi istiqamətin anlayışlarına və onları ifadə edən terminlərə yeri gəldikcə münasibət bildirilir. Bu məsələni bir qədər də aydınlaşdırmaq məqsədilə Ə.Musayevin mətn dilçiliyi tarixi ilə bağlı qısa xülasəsini ixtisarla nəzərdən keçirək. O yazır: “Filologiyada mətnin ümumi filoloji-ədəbi və filoloji-lingvistik özəllikləri daha antik dövrdən, yəni Aristoteldən başlayaraq öyrənilməkdədir. Belə ki, mətnin ümumi və təfərrüatlı filoloji tədqiqat ilk öncə *mətnşünaslıq* (kursiv bizimdir) və ədəbi mətnlərin tənqidi nüsxələrinin hazırlanması və mətn nəzəriyyəsi və ya ədəbi mətnlərin müxtəlif funksional üslublar və ən yaygın ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik metodları baxımından müştərək işıqlandırılmasıyla bilinməkdədir” (73, 56). 1980-ci illərdən etibarən isə mətn dilçiliyi, qrammatikası, quruluşu və sintaksisi və ya mətnin həm fonetik-fonoloji və morfonoloji, həm də qrammatik-leksik, leksik-leksikoqrafik və frazeoloji-semantik və funksional özəllikləri mətn-diskurs, intertekstual və interdiskursiv kontekstlərdə bir bütün olaraq araşdırılmaqdadır. Bu isə özəlliklə mətn dilçiliyi və sintaksisinin türkoloji dilçilikdə ayrıca bir lingvistik sahə olaraq müəyyənləşdirilməsini şərtləndirməkdədir.» Əslində ilk öncə, mürəkkəb sintaktik bütövlər, frazi-fövqü və ya cümlədən böyük vahidlər və bunlarla bağlı olaraq mətn sintaksisi. Mətn qrammatikası və mətn quruluşu

anlayışları ortaya çıxmışdır. 1980-ci illərdən etibarən isə ən çox mətn dilçiliyi termininin işlənməsi yaygınlaşmışdır. Bu baxımdan terminoloji adlandırmada mətn dilçiliyi termin-anlayışı üst qavram, mətn qrammatikası, mətn quruluşu və mətn sintaksisi termin-anlayışları onun alt qavramları, sintaktik bütövlər, mürəkkəb sintaktik bütövlər, frazafövqü vahidlər və s. isə onların altındakı alt qavramlar və ya başlıqlar və yarımbaşlıqlar olaraq müəyyənləşdirilə bilər.

Nümunədən görüldüyü kimi, müəllif elmi istiqamətin hansı dövrdən etibarən hansı elmi əsaslar zəminində inkişaf etməsini və onun anlayışlar sisteminin necə formalaşmasını qısaca şərh etmiş terminologiyada istifadə oluna biləcək termin-anlayış terminini və mətn dilçiliyinin bir sıra terminlərini onların iyerarxi (qavram, altqavram, altqavramdan altadakı qavram səviyyələri) yerləşməsini aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Burada yeni istiqamətin ümumfiloloji xüsusiyyət daşması ilə yanaşı, onun hansı ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik sahələrinə yaxın olmasını qeyd etmişdir. M.Musayev mətn dilçiliyi, mətn sintaksisi, mətn qrammatikası, mətn quruluşu, mətn sintaksisi, mətnin fonetik-fonoloji xüsusiyyəti, mətnin morfonoloji xüsusiyyəti, mətnin qrammatik-leksik xüsusiyyəti, mətnin leksik-leksikoqrafik xüsusiyyəti, mətnin frazeoloji-semantik xüsusiyyəti, mətnin funksional xüsusiyyəti, mətn-diskurs, intertekstual kontekst, interdiskursiv kontekst, sintaktik bütöv, mürəkkəb sintaktik bütöv, frazifövqü vahid, cümlədən böyük vahid, mətnşünaslıq və s. terminləri ayırır. Bütün bu terminlər sahə daxilində təyin edilməli, onların tərifləri və ya definisiyası verilməlidir. Burada terminoloji paralellik də nəzərə alınmalı, eyni anlayışın iki və daha artıq terminlə ifadə olunması məsələləri nəzərdən keçirilməlidir. Şübhəsiz ki, mətn dilçiliyi terminlərini bu tipli mənbələrdən seçib ayırdıqdan sonra onları inventarlaşdırmaq, sahə terminləri siyahısı kimi formalaşdırmaq lazım gəlir. Nizama-

salmanın inventarlaşdırma və sözlüyün tərtibi mərhələlərindən sonra terminlərin anlayış uyğunluğu məsələsi, onların mümkün definisiyalarının təyini məsələsinə baxılır. Bu halda əvvəl hazırlanmış siyahı müəyyən səviyyədə izahlı lüğəti xatırladan birdilli lüğət formasına düşür. İzahlı lüğətdən fərqlənmə onunla bağlı olur ki, bəzi terminlərin izahı və ya definisiyası burada yer almır, bəzi anlayışların bir deyil, bir neçə tərif qeydə alınır. Tərcümə lüğətinin hazırlanması zamanı isə belə bir vəziyyətlə üzləşirik. Terminologiyanın unifikasiyasının bu mərhələsindən sonra izahlı terminoloji lüğətin tərtibinə başlamaq mümkündür. Deməli, nizamasalma sahə terminlərinin siyahısının və ya sözlüyünün tərtib olunması, bu sözlükdə hər bir terminin qarşısında ona verilmiş mövcud tərif və definisiyaların qeyd olunması ilə başa çatır. Nizamasalmanda qeyd olunmuş definisiyaların dəqiqliyi, onların anlayışa uyğunluğu sahə mütəxəssisləri tərəfindən qiymətləndirilir. Eyni zamanda, nizama salınmış terminoloji sistem, yəni sahə üçün terminoloji inventarı seçilib müəyyən ardıcılıqla düzülüb, mümkün definisiyalar, terminlərin variantları qeyd olunmuş siyahı-sözlük təkrar emaldan keçirilir. Bu proses terminlərin unifikasiyası adlanır. Ümumiyyətlə, alınma terminlərin nizamasalma məsələsinə də fərqli şəkildə yanaşmalar vardır və bu cəhət alınmaların müxtəlif prizmalardan araşdırılması zərurətini ortaya atır.

Terminologiyanın nizama salınmasında müəyyən sahə anlayışlarının dəqiqləşdirilməsi və sistemə gətirilməsi nəzərdə tutulur. Hər bir sahənin inkişafı onun anlayışlarının sistemə salınması ilə birbaşa əlaqədardır. Nəzərə alsaq ki, sahənin terminologiyasının formalaşmasının mühüm bir hissəsini alınmalar təşkil edir. Ona görə də alınmaları nizama salınması dilçiliyin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir. D.S.Lotte elmi-texniki terminologiyanın nizama salınmasının terminologiyanın ümumi məsələlərinin ardıcıl şəkil-

də nəzərdən keçirilməsi və öyrənilməsi, termin anlayışının dəqiq təyini, anlayışlar sisteminin qurulmasının, terminlər sisteminin yaradılması, terminə qoyulan tələblərin dəqiqləşdirilməsi, termin yaradıcılığının tədqiqi ilə sıx əlaqədə olmasını göstərmişdir (197, 48). Deməli, alınmaların nizama salınması üçün bazis rolunu dilə daxil olunan alınmalar təşkil edir. İlk növbədə alınmalar müxtəlif elm sahələrində səpələnmiş şəkildə olur. Bəzən mətbuatda, elm sahələrində bir terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsi qeyd olunur. Məsələn, *multimedia* – bir yüksək sürətli verilənlər seli daxilində çoxlu sayda müxtəlif növ informasiya qiymətlərindən ibarət verilənlərin sintaktik strukturu. 2. *multimedia* vasitələri – audio, video və mətn sellərinin inteqrasiyası ilə generasiya və yaxud veriliş təşkil edən proqram və aparat vasitələri. 3. informasiya texnologiyalarında məlumatların işlənməsi, saxlanılması və müxtəlif kanallarla yayılması. Göründüyü kimi, bir termin bir neçə mənəni ifadə etmişdir. Eləcə də «nulfikasiya» alınma termini iqtisadiyyatda iki mənada – 1. ləğv etmə, hər hansı bir qanunun etibarsız olmasını etiraf etmək, eləcə də 2. pul həddindən artıq qiymətdən düşdükdə dövlət qanunverməklə əvvəlki pul nişanının ləğv edilməsi mənalarında işlənir. Bütün bunlar dilə daxil olan alınmaların nizamlanmasına bir problem kimi qarşıda qoyur. Eləcə də, alınma terminlərin dilə daxil olması dublet və omonimlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, *leksikoqrafiya-lüğətçilik*, *konativ-intensiv*, *kvantitativ-kəmiyyət*, *kakafenizmin-disfenizmi*, *kalliqrafiya-xəttatlıq*, *metateza-yerdəyişmə*, *paraxronik-diaxronik*, *sematologiya-semasiologiya*, *semantika-semosiologiya*, *artikulyasiya-səsin məxrəci* kimi dubletlər dilçilik terminologiyasında paralel şəkildə işlənir. Ona görə də anlayışların qruplaşdırılması terminin müəyyənləşdirilməsi nəticəsində bu nöqsanlar qeydə alınır və sistemə salınma zamanı anlayışlar qruplaşdırılır. Deməli, bir terminin eyni sa-

hədə və müxtəlif sahələrdə, müxtəlif şəkildə ifadə olunması alınma terminlərdə məna dolaşıqlarının yaranmasına səbəb olur. Nizama salma prosesində bu cəhətlərlə yanaşı onların mənimsənilmə formaları da nəzərə alınmalıdır. S.Sadiqovanın qeyd etdiyi kimi nizama salınması aşağıdakı ardıcılıqlar nəzərə alınmalıdır. 1. sahəni əhatə edən elmi ədəbiyyatların öyrənilməsi; 2. anlayışların seçilməsi; 3. anlayışların toplanması və qruplaşdırılması; 4. anlayışların təriflərinin təyini; 5. terminlərin sistemləşdirilməsi (80, 156).

Alınma terminləri nizama salınmasında da bu qanunauyğunluqlar əsas götürülməlidir. Alınma terminləri nizama saldıqda bütün bu proseslər əsas götürülür. Nizamasalmanın əsas tərkib hissələrindən biri də alınma terminlərin mənimsənilməsidir.

4.3. Alınma terminlərin mənimsənilmə yolları

Alınma sözlər başqa növ sözlərə nisbətən ən yeni, ən tez meydana çıxan sözlər hesab olunur. Qərbi Avropa dillərindən leksik alınmaların Azərbaycan dilinə vasitəçi dil və ya birbaşa daxil olması uzunmüddətli bir prosesdir. Məsələn, «Avtorijr» – Azərbaycan dilində son illərdə işlənməyə başlanmış, mənşəyi etibarilə fransız dilinə mənsubdur. Bu aparat vertolyotun bir növü olub, qanadları vertikal şəkildə fırlanan və vertikal şəkildə də enən müasir vertolyotun bir növü hesab olunur.

«*Detektor*» – (hərfi mənası açan), mənşə etibarilə latın dilinə mənsub olub, ingilis dilində formalaşaraq başqa dillərə yayılmış və beynəlxalq terminə çevrilmişdir. «*Detektor*» texniki xarakteristika verməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, o radionun yaranması ilə bağlı olub, radioqəbuledicinin bir hissəsi, detallı hesab olunur. *Detektor* - radioqəbulediciyə daxil olan yüksək səviyyəli tezlik rəqsinin aşağı səviyyəli

tezlik rəqsinə çevrilmə prosesini yaradan texniki detala-hissəyə deyilir. Həmin termindən də sonralar «detektorlu radio-qəbuledici» termin-söz birləşməsi meydana gəlmişdir. Həmin termin - söz birləşməsi dilimizdə heç də alınma söz olmayıb, dilimizin öz daxili imkanları hesabına morfo - semantik yolla yaranan termin hesab olunur. Bunun da törəmələri sonralar «*detektiv roman*», «*detektiv film*» termin-söz birləşməsi olmuşdur.

«*Avtostarda*» - alınma söz olub, xüsusi inşa olunan, heç bir başqa yolla kəşişməyən, qovuşmayan avtomagistrala deyilir. Avtostradalar müasir kapitalist ölkələrində iri inhisarçılar tərəfindən inşa olunub və orada avtomobillə gediş - gəliş üçün yol alınır. Bu söz italyan dilinə mənsub olub, mənşə etibarilə «*avto*» - yunan, «*strada*» isə italyan dilinə aiddir.

«*Konveyer*» – mənşəcə ingilis mənşəli termin olub, (conveyer) texniki xarakteristikası istehsalatda məhsulun dayanmadan istehsal olunması üçün istifadə olunan aparatdır. Termin rus dilində 30-cu illərdə işlənməsinə baxmayaraq dilimizə, əsasən, müharibə illərindən sonra daxil olmuş və 60-cı illərdən sonra isə geniş vüsət almışdır. Bu sözün törənməsi olaraq, dilimizdə bir çox termin – söz birləşmələri yaranmışdır. Məsələn, «*konveyer üsulu*», «*konveyer istehsalı*», «*konveyerçi*», «*konveyerçi fəhlə*» və s.

«*Konveyer*» – durmadan, fasiləsiz istehsalı yaradan kompleks texniki avadanlığı aparatı ifadə edir.

«*Konverter*» – sırf alınma söz olub, ancaq mütəxəssislər tərəfindən başa düşülən, dar dairədə işlənən sözdür. Bu söz mənşə etibarilə ingilis dilinə mənsub olub, 50-ci illərdən sonra dilimizdə işlənməyə başlanmışdır. Texniki xarakteristikası «ərinmiş dəmirdən polad ərintisi əldə etmək üçün armuda bənzər fırlanan peç»ə deyilir. Bu sözün daha bir texniki mənası vardır ki, o da elektrik gərginliyin dəyişdiricisi

mənasında çıxış edir. Əvvəllər bu söz «konvertor» formasında işlənmişdir.

«*Konteyner*» – bu söz mənşəcə ingilis dilinə mənsub olub, mənası – xüsusi yük daşımaq üçün hazırlanmış böyük taxta və ya dəmir yeşiklərə deyilir. Uzaq yerlərə göndərilən mallar konteyner vasitəsilə qatarla yollanır.

«*Spidometr*» – mənşə etibarilə ingilis dilinə mənsub olub. (speedometre) «speed» - «sürət» və yunan mənşəli (metre) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. «Spidometr» rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olmuş və avtomobilin məsafəyə görə hərəkət sürətini bildirir. Bununla əlaqədər olaraq, gərginliyi ölçmək üçün «*ampermetr*», «*voltmetr*» və bu yaxınlarda yeni yaranmış «*taksometr*» sözləri də bu qəbildəndi.

«*Radar*» – mənası açıq səmada gəzən obyektin radio-dalğa ötürməsi və onun yerini və hərəkətini tuta bilən, ölçə bilən aparata deyilir və mütəxəssislər tərəfindən tez-tez işlənən ümumişlək sözə çevrilmişdir.

Radar elə bir aparatdır ki, o, həm suda, həm quruda, həm də havada hərəkət edir.

«*Robot*» insanın hərəkətlərini, işini olduğu kimi yerinə yetirən, təqlid edən müxtəlif detallardan quraşdırılmış insana bənzər aparatdır. Bu söz Azərbaycan dilində 1950-ci illərdə görünməyə başlamışdır. Sonralar dilimizdə «robot» sözünün törəmələri və termin-soz birləşmələri yaranmışdır. Məsələn «*robot*», «*robotlaşma*», «*robot-manipulyator*», «*robot-adam*», «*robotçu*», «*robotçuluq*» və s.

«*Akvalanq*» suyun altında üzgüçünün hava aldığı aparata deyilir. Rus dili vasitəsilə ingilis dilindən alınmış bu söz (akvalange) «akva» – latınca «su», «lange» isə ingiliscə «yüngül» mənalarını ifadə edir. Rus dilində bu söz ilk dəfə N.M. Şanskinin «Etimoloji lüğət»ində qeyd olunmuş və mənası idmançının su altında hərəkət etməsi üçün istifadə etdiyi aparatdır (235, 42). «Akvalanq» terminindən onun tö-

rəmələri də dilimizdə formalaşmış və tədricən geniş işlənmə sahəsinə malik olmuşdur, Məsələn, rus dilində işlənən və peşə mənasına malik olan «akvalanqist» sözü əvəzinə dilimizdə «akvalanqçı» sözü müvəffəqiyyətlə işlənməkdədir. Habelə bu terminlə əlaqədar olaraq, bir çox terminlər də meydana gəlmişdir. Buna misal olaraq «akvalanq», «akvalanqçı», «akvalanqçılıq», «akvalanqşunas», «akvalanqşünaslıq», «akvalanqçılıq dəstəsi», «akvalanqçılar dəstəsi», «akvalanqçılar komandası» və sözləri göstərmək olar (276, 80).

«Boylər» (*Boiler*) - su qızdıran cihaz. Bu söz dilimizə son zamanlar daxil olmuş və bir çox hallarda bu sözü Azərbaycan dilində elə «su qızdıran» söz birləşməsi kimi işlədirlər. İngilis dilinə mənsub olan bu söz rus dilində «кипятиль-ник». «нагреватель» mənalarında işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və rus dilində məişət sözü kimi bu söz «su qızdırıcısı», «su qızdıran», «qızdırıcı», «кипятиль-шк», «нагреватель» kimi işlənirsə böyük zavod və fabriklərdə» müəssisələrdə, istixanalarda bu söz mənbə dildəki «Boylər» kimi işlənir. «Boylər» sözü ilk dəfə olaraq rus dilində 1964-cü ildə «XSL»da qeyd olunmuşdur. Bu sözün işlənmə təcrübəsi onu göstərir ki, söz ancaq sırf ixtisas-peşə sahəsində işlənərək dar işlənmə dairəsinə malik olacaq, məişətdə işləndikdə isə onun əvəzində yuxarıda qeyd etdiyimiz «su qızdırıcısı», «su qızdıran» termin-söz birləşmələri kimi işlənir. Eləcə də *Eksprompt* – 1. Xüsusi hazırlıq olmadan deyilən, ifa olunduğu anda yaradılan, improvizasiyaya əsaslanan (şeyr, musiqi əsəri, danışiq, yaxud hərəkət). 2. Bədahətən, yaxud qabaqcadan düşünülmədən yazılan epiqram, zara-fat xarakterli kiçik şeyr; *Ekssedent* – Sığortada təkrar sığortalama sistemi, həmin sistemə əsasən sığortaçı sığortalamağa qəbul etdiyi risklərin yalnız bir hissəsini təkrar sığortaya verir; *Ekvalayzer* – Səs tonuna nəzarət sistemi; yerin, şər'ai-

tin akustik xüsusiyyətlərinə görə səsin artırılıb-azaldılmaqla nizamlanması; Ekzalatasiya – Həyəcanlanmış, hədsiz oyanıqlıq vəziyyəti; çox ağırlı, həyəcanlı durum.

Azərbaycan dilinə rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən, eləcə də Avropa dillərindən birbaşa alınan sözlər orijinala maksimum dərəcədə yaxın yazılır. Amma hər halda bu sözlərin Azərbaycan dilindəki tələffüzü prototiplərindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Alınma leksik materiallar nümunəsində dilimizin inkişaf tarixində XX əsrin əvvəlləri və sonrakı dövrləri bir-birindən seçilir. Alınma terminlərin Azərbaycan dili terminlərindən fərqli bir sıra xüsusiyyətləri vardır: ön şəkilçilərin olması, fonemlərin düzülüşü, ahəng qanununa tabe olmayan morfemlər, aksentoloji modellər və s. Alınma terminlərin xüsusilə aksentoloji modelləri müxtəlifdir. Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçən terminlərin aksentoloji adaptasiyasının öz spesifikliyi vardır. Vurğu ayrıca bir sait səsin yox, bitkin, formalaşmış bir sözün əlamətidir. Bizim fikrimizcə, postskriptum, postfaktüm kimi sözlər və bu kimi bəzi mürəkkəb terminlər Azərbaycan dilində tələffüz zamanı bir vurğuya tabe olmur, əlavə vurğunun işlədilməsinə ehtiyac hiss edilir.

Ümumiyyətlə, dilimizə daxil olmuş alınma terminlər müəyyən struktur dəyişikliklərə uğrayır, bəziləri isə öz quruluşlarına görə Azərbaycan dilinə xas sözlərdən çox da fərqlənir. Ona görə də heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan, olduğu kimi mənimsənilir. Bilavasitə alınma terminləri mənimsənilmə dərəcəsinə görə iki kateqoriyaya bölmək olar:

1. struktur dəyişikliklərə məruz qalmayanlar;
2. Struktur dəyişikliklərə məruz qalanlar.

Birinci kateqoriyaya aid olan terminlər, məsələn: *defekt, drel, dempfer, eskol, domkrat, modul, mikser, mikrometr, porşen, fiksator, frezer, şpindel, elevator, elektrod, elektrolit, kompressor, korund, manjet* və s.

İkinci kateqoriyaya aid olan terminlər haqqında onu demək olar ki, Azərbaycan dilinə rus dilindən keçmiş bəzi Avropa mənşəli terminlər dilimizdə cüzi fonetik dəyişikliklərə uğrayır.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində belə terminlərdən bəziləri öz formalarına görə orijinala tam uyğun gəlir. Müqayisə üçün bir neçə konkret misal gətirək:

<i>Mənbə dildə</i>	<i>Rus dilində</i>	<i>Azərbaycan dilində</i>
armatura	арматура	armatur və s.
monumentalis	монументальный	monumental
alebastors	алебастр	alebastr
jalousie	жалюзи	jalyüzi
barriere	барьер	baryer
gupsas	гипс	gips

Rus dilində işlənən Avropa mənşəli texniki terminlər həmin dilin orfoqrafiya qayda-qanunlarına uyğun olaraq dəyişir. Məsələn: *tonnage* - тоннаж, *mirage* - мираж, *tricotage* - трикотаж, *metrage* - метраж. Azərbaycan dilində də onlar rus dilində olduğu kimi işlənir. Yuxarıda deyilənlər «-tor» sonluqlu terminlərə də aiddir. Məsələn:

<i>Mənbə dildə</i>	<i>Rus dilində</i>	<i>Azərbaycan dilində</i>
direktor	директор	direkror
korrektor	корректор	korrektor
generator	генератор	generator
trasformator	трансформатор	transformator
motor	мотор	motor
collector	коллектор	kollektor

«-tion» sonluqlu bəzi Avropa mənşəli terminlər rus dilində «-ция» Azərbaycan dilində isə - «siya» şəkilçiləri ilə

əvəz olunur, məsələn:

navigation	навигация	naviqasiya
decortion	декорация	dekorasiya
function	функция	fuksiya
izolation	изоляция	izolyasiya
construction	конструкция	konstruksiya
expedition	экспедиция	ekspedisiya
informatio	информация	informasiya
translatio	трансляция	translyasiya

Söz və terminlərin bir dildən başqa dilə keçərkən söz-alan dilin müəyyən fonetik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe olması baxımından alınma terminləri iki qrupa bölmək olar:

1. heç bir dəyişiklik edilmədən mənimsənilən terminlər;
2. dəyişiklik edilərək mənimsənilən terminlər.

4.4. Dəyişiklik edilmədən mənimsənilən alınma terminlər

Alınma söz və terminlərin bir qismi Azərbaycan dilində dəyişiklik edilmədən işlədilir. Alınma sözlərdə, xüsusən, fonetik və orfoepik cəhətdən əsaslı dəyişiklik baş vermir. Azərbaycan dilində vaxtilə bu şəkildə mənimsənilmiş və hazırda da elə olduğu kimi işlənən *lizing*, *barter*, *bank*, *tender*, *marketing*, *kanal*, *vulkan*, *maqnit*, *beton* və bu kimi onlarca termin heç bir dəyişiklik edilmədən dilimizdə işlənməkdədir. Bu cür mənimsənilmə daha çox beynəlmiləl səciyyə daşıyan sözlərə aiddir. Həmçinin ədəbi dilin yazılı qolu vasitəsi ilə keçən sözlərin əksəriyyəti də bu şəkildə mənimsənilir.

Karikatura termini İtalyan dilindən dəyişiklik edilmədən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Azərbaycan dilində bu termindən iki mənada istifadə olunur.

- 1) bir şəxsi və hadisəni qəsdən gülünc sürətdə təsvir

edən şəkil. İncəsənətin digər növləri vasitəsilə verilən bu cür şəkil, habelə bu mahiyyətdə olan əsərlər. Bunlar təsvir deyil, karikatüradır.

2) bir şeyin gülünc, miskin bənzərdir. Bu termin dilimizin söz yaradıcılığı prosesində aktiv iştirak edir. Bu terminə müvafiq leksik şəkilçilər artırmaqla karikaturaçı (karikatura çəkən rəssam), karikaturalaşdırılma (karikatura halına salınmaq), karikaturalaşdırma, karikaturalaşmaq (karikatura şəklinə salmaq), karikaturaçılıq (karikaturaçının işi, sənəti).

Hazırda başqa dillərdən alınan beynəlmiləl söz və terminlərin forması Azərbaycan dilində maksimal dərəcədə mühafizə olunur. Bu isə ilk növbədə cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində dünya dilləri arasında özünü göstərən qarşılıqlı əlaqə və təsirlərin daha aktiv şəkil alması nəticəsi kimi meydana çıxır ki, bu da sözlərin inkişafını xeyli asanlaşdırır.

Monumental termini latın mənşəlidir. “*Monumentum*” sözündən olub abidə mənasında işlənir. Lüğətlərdə “*monument*” terminin “*abidə*” mənasında olduğu göstərilir. –*al* şəkilçisini artırmaqla bu termindən “*monumental*” sözü meydana gəlmişdir. Azərbaycan dilində həm “*monumental*”, həm də “*əzəmətli*” terminləri işlədilməkdədir. Bu termin –*lıq* şəkilçisi ilə işlənən forması da vardır. “*Monumentallıq*” (latınca *monumentum* – abidə) estetikanın kateqoriyası olub sənət əsərlərinin böyüklüyü, əzəmətliliyi, ideyalarının böyük ictimai əhəmiyyəti, genişliyi və ifadə formalarının ciddiliyi, obrazların böyüklüyü və məqsədəuyğunluğu ilə fərqlənən xüsusiyyətlərini ifadə edir.

Monotip – yunan mənşəli` bu termin *monos* – bir və *tu-ros* – çap sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. Azərbaycan dilində terminin mənası: Naboru ayrı-ayrı literlərdən ibarət sətirlər şəklində töküb yığan mətbəə maşını (271, 335). Bu terminə –*çi* şəkilçisi artırmaqla “*monotipçi*” düzəltmə termi-

ni əmələ gəlmişdir.

Bir çox hallarda alınma sözlərdə Azərbaycan dilinin öz sözləri üçün xarakterik olmayan aşağıdakı xüsusiyyətləri də müşahidə etmək olar:

a) Məlumdur ki, Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə uyğun sözlərin bir-birini izləməsi möhkəm qanun kimi özünü göstərir. Halbuki alınma sözlərin əksəriyyəti ahəng qanuna tabe olmur və mənbə dilin fonetik tərkibini özündə saxlayır. Məsələn: *atmosfer, akustika, partiya, amplitud, respublika, kino, diferensial, teatr, rezonans* və s.

b) Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün sözün əvvəlində və axırında iki samitin birgə işlənməsi xarakterik cəhət deyildir. Lakin bir çox alınma sözlərdə Azərbaycan dilinin bu fonetik prinsipi pozulur. Məsələn: *park, sirk, metr, start, prospekt, kvadrat, transportir, funksiya, spirt, statistika, kvartal, kran, plan, traktor, forvard (idman yarışında hücum edən oyunçu-hücumçu)* və s. sözlərdə olduğu kimi.

c) Beynəlmiləl səciyyəli terminlərdən bəzilərinə müxtəlif hecalardan olan iki sait birgə tələffüz olunur, sözün əvvəlində, ortasında, yaxud axırında iki müxtəlif və ya eyni sait qovuşur. Həmin sözlərə məxsus belə bir xüsusiyyət Azərbaycan dilində də eynilə qalır. Məsələn: *okean, zooloq, ideologiya, aerostat, meteor, potensial, radiasiya, diapazon, reaktor, diod, coul, raund, çempion, nokaut* və s.

ç) Azərbaycan dilində vurğu əsasən sözlərin son hecasına düşür. Lakin belə bir qanunauyğunluq alınma terminlərə tətbiq olunmur. Alınma terminlərin əksəriyyətində vurğunun yeri sərbəst olur və mənbə dilin qanunlarına uyğun şəkildə özünü göstərir. Məsələn: *antena, analiz, dopinq, kirza (parça növü), bufer, avtoqraf, realist, realizm, termometr, kamera, adajio, molekula* və s. sözlərdə olduğu kimi;

d) Tərkibində «o» saiti olan alınma termin və sözlər Azərbaycan dilində müxtəlif şəkildə tələffüz edilməsinə

baxmayaraq, əslində olduğu kimi yazılır. Məsələn: *avtomat, biologiya, proqram, poeziya, professor, obyekt, proyekt, problem, projektor, poema, dosent, laborant* və s.

Alınma sözlərin müəyyən qismi morfoloji cəhətdən dəyişikliyə uğramır. Belə ki, alınma sözlərlə birlikdə dilimizə daxil olan bir sıra şəkilçilər Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilərlə əvəz edilmir və müxtəlif sahələrə aid olan bu tipli termin səciyyəli sözlər mənbə dildəki forma və məzmununu saxlayaraq mənimsənilir. Məsələn: *-izm* (neorealizm, romantizm, neologizm, polimorfizm, mexanizm, dixroizm, dimorfizm); *-ist* (naturalist, idealist, pozitivist, linqvist); *-tor* (redaktor, dequstator, pozistor, radiator, qubernator); *-ik* (fizik, mexanik, fantastik, izotermik, dielektrik); *-loq* (fizioloq, bioloq, kosmoloq, antropoloq, dialektoloq); *-nom* (aqronom, astronom); *-ant* (aspirant, dissertant, doktorant); *-tura* (aspirantura, korrektura, magistratura); *-iya* (demokratiya, monarxiya, anarxiya, diplomatiya); *-ika* (energetika, avtomatika, fantastika) və s. Əslində bu tipli beynəlxalq terminləri dəyişdirməyə ciddi ehtiyac da duyulmur. Çünki onlar artıq fəal işləklilik funksiyasına malik olan beynəlmiləl səciyyəli dil vahidləri kimi dilimizin lüğət tərkibinə daxil olaraq sabitləşmişdir. Bu şəkilçilərdən *-izm, -ist, -ant* ilə bitən alınma terminlərin vurğusunun yeri sabitdir – vurğu son hecanın üzərinə düşür: *praqmatizm, planerizm, maşinist, magistrant* və s..

4.5. Dəyişiklik edilərək mənimsənilən terminlər

Alınma söz və terminlərin böyük bir qismi Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik qanunlarının müqavimətinə rast gəlir və həmin qanunlara tabe olaraq müəyyən dəyişikliyə uğrayır.

Məsələn, cins kateqoriyası olmadığına görə Azərbaycan

dilində həm qadın cinsinə, həm də kişi cinsinə aid alınma sözlər eynilə qəbul edilir. Məsələn, *артист, артистка* – *artist, актер, актриса-aktyor* və s.

Alınma sözlər müstəqil mənaya malik əsasdan və asanlıqla ayrıla bilən, məhsuldar xarakter daşıyan sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olduqda onun yalnız əsası alınır və həmin şəkilçilər ana dilinə məxsus şəkilçilərlə əvəz olunur. Məsələn, alınma terminlərdəki *-ник* (десантник- desantçı); *-чик* (автоматчик-avtomatçı, ракетчик-raketçı); *-щик* (арматурщик-armaturçu, крановщик-krançı); *-вед* (театровед-teatrşünas, музыковед-musiqişünas, литературовед-ədəbiyyatşünas); *-ство* (новаторства-новatorluq, агентство-agentlik); *-ность* (тиричность-tiriklik, либеральность-liberallıq, реальность-reallıq, объективность-obyektivlik, гениальность-dahilik); *-ация*, *-изация* (коллективизация-kollektivləşdirmə, телефонизация-telefonlaşdırma); *-фикация* (электрификация-elektrikləşdirmə, радификация-radiolaşdırma) və başqa şəkilçilər həmin leksik mənaları yaradan və Azərbaycan dilinin özünəməxsus müvafiq şəkilçiləri ilə verilir.

Alınma terminlərin sifət formasını əmələ gətirən *-ical* sonluğu rus dilində *-ческий*, Azərbaycan dilində isə bəzən *-loji* sifət şəkilçisi ilə əvəz edilir:

sociological	социальный	sosioloji
psychological	психологический	psixoloji
geological	геологический	geoloji
ecological	экологический	ekoloji
pedagogical	педагогический	pedaqoji
physiological	физиологический	fizioloji
terminological	терминологический	terminoloji

Rus dilindən alınma terminlərdə *-ный* sifət şəkilçisi

Azərbaycan dilindəki sözlərdə atılır. Məsələn: *реальный-re-al*, *конкретный-konkret*, *интенсивный-intensiv*, *нормальный-normal* və s.

Bununla bağlı bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bir dildən başqa dilə sözlə bərabər keçən bu və ya digər şəkilçi, sözalan dildə o zaman möhkəmlənir ki, onlar müntəzəm olaraq leksik materialda kütləvi şəkildə təkrar olunur və əsaslı mənimsənilir. Azərbaycan dilində alınma sözlərin müəyyən hissəsi öz formasını, morfoloji strukturunu və mənasını mənbə dildə olduğu kimi saxlayır. Məsələn: *akt*, *radio*, *televizor*, *maqnitofon* və s. Belə sözlər dilimizdə heç bir struktur dəyişiklik edilmədən, əlavələr olunmadan işlədilir. Alınma sözlərin bir qismi isə öz fonetik quruluşunun sabitliyini və orijinallığını saxlamağa çalışır və sanki sözalan dilin qrammatik qaydalarının təsirini öz üzərində sınaqdan keçirir.

Alınma sözlərin forma və məzmunca dəyişməsi o dilin daxili inkişaf qanunları ilə müəyyən edilir. Alınma sözlərin fonetik şəkli, qrammatik quruluşu və mənası Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına əsasən dəyişir.

Alınma sözlər başqa bir ictimai mühitə düşdükdə onların bir qismi yeni mühitə tez uyğunlaşaraq daha geniş dairədə işlədilir. Onlar ya öz ictimai mühitini itirir, ya da formasını dəyişir, bəzən də hadisənin təsiri ilə yeni keyfiyyətlər qazanır, cilalanır və emosional çalar kəsb edir.

Etimon və mənbə dildə ismin quruluşundan asılı olaraq Azərbaycan dilində işlənən Avropa mənşəli sadə isimləri iki qrupa ayırmaq olar:

1) Etimon və mənbə dildə sadə termin kimi işlənərək Azərbaycan dilində də sadə termin kimi qəbul olunan isimlər, məsələn, *массаж – masaj*, *монтаж- mantaj*, *лифт – lift*, *танк – tank*, *мебель – mebel*, *лампа – lamp*, *такси – taksi* və s.

2) Etimon və ya mənbə dildə mürəkkəb termin kimi işlənən Azərbaycan dilinə isə sadə söz kimi alınan isimlər. Bu

qrupa daxil isimlər ya etimon dildə, ya da vasitəçi dildə mü-rəkkəb söz keyfiyyəti qazanmasına baxmayaraq Azərbaycan dilində kök və şəkilçiyə parçalanmadan bütöv bir söz kimi qəbul olunur, sadə termin sayılır. Məsələn, ingilis dilində: hand –«əl» +ball –«top», water –«su»+ ball «top»; yunan dilində: di(s)- «iki» + photongos –«səs», kardia – ürək-gramma –yazı; fransız dilində: casse-«parçalamaq»+tete-«baş», cafe – «qəhvə» + chantan – «xüsusi ad»; latın dilində: res-«iş» + publica- «ümumi iş». co(n) –«ilə» +sinus- «əyri» və s. sözlər Azərbaycan həndbol, voloybol, diftonq, kardioqram, kasset, kafeşantan, respublika kosinus kimi işlənərək sadə isim hesab olunur. Alınma sözlərin içərisində üç komponentdən ibarət olub (yunan dilində enden +krino+ logos – »endokrinologiya» və s.) Azərbaycan dilində sadə termin kimi qəbul olunanlar da vardır. Belə bir cəhət də vardır ki, alınma terminlərin mənbə dildə hallanıb-hallanmamasından asılı olmayaraq Azərbaycan dilində həmin söz və terminlər hal şəkilçisi qəbul edir; mitinq, mitinqin, mitinqe, mitinqi, mitinqdə, mitinqdən.

Alınma düzəltmə isimlər öz morfoloji əlamətlərinə görə dilə ya hazır şəkildə gəlir, ya da Azərbaycan dilinə sadə isimlər kimi qəbul olunur, məsələn, ingilis dilində me-et+ing-mitinq. last+ing-lastik, press+ing (feli isim düzəldən şəkilçi) -pressinq, revolve+er (isim düzəldən şəkilçi)- revol-ver; yunan dilində act +ress (qadın cinsli isim düzəldən şəkilçi)-aktrisa, act+er (kişi cinsli isim düzəldən şəkilçi) - akt-yor; fransız dilində roman +tisme-romantizm, tarif +ication – tarifikasiya və s.

Avropa dillərinə məxsus şəkilçilər Azərbaycan dilinin qrammatik qanunları əsasında deyil, mənsub olduğu dilin qanunları əsasında morfoloji meyar yaradır, yəni hansı nitq hissəsinə aidiyini müəyyənləşdirir. Məsələn,

Fransız dilində -eur (eure), -te, -ier (-iere), -isme, - ti-

on, -esse;

Alman dilində -er, -ler, -lar, -chen, -lein, -ung, -heit, -keit;

İspan dilində -ista, -o, -a, -anto, -ada, -ante, -der, -mento və s.;

İngilis dilində -er, -or, -ment, -ing, -ness, -tion, -sion və s. ismə xas olan şəkilçilər öz morfoloji statusunu qoruyub saxladığı halda, Azərbaycan dilində belə bir meyar yarada bilmir. Məsələn:

Fransız sözlərində *banquet-banket, deisme-deizm, demortation-demokratiya, egisme-eqoizm, jengleur-janqlyor, liqueur-lükör*;

Alman dilində *bankier-bankir, kanzler-kansler* və s.;

İngilis dilində *business-biznes, dispatcher-dispetçer* və s.;

İspan dilində *indigo-indiqo, cachucha-kaçuça (ispan xalq rəqsi)* və s.

Azərbaycan dilində eyni şəkilçi həm isim, sifət, həm də digər nitq hissələri düzəldə bildiyindən onlar, əsasən, ümumi xarakter daşıyır, yəni Avropa dillərində şəkilçi vasitəsilə sözün hansı nitq hissəsinə aid olması xarici şəklinə görə deyil, onun semantikasına əsasən müəyyən edilir (26, 182). Ona görə də Avropa dillərinə məxsus şəkilçilər alınma sözlərdə öz funksiyasını tam saxlaya bilmir, yəni Avropa dillərində isim və ya sifət şəkilçisi kimi çıxış edən sonluq Azərbaycan dilində həmin sözün hansı nitq hissəsinə aidliyini təyin etmək üçün, əksər hallarda, əsas sayıla bilmir.

Məlumdur ki, alınma sözlərin böyük bir qismini mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri təşkil edir. Başqa dillərdən alınan belə sözlər Azərbaycan dilində müxtəlif cür işlədilir:

1. Mürəkkəb sözlərin komponentləri öz yerlərini dəyişmədiyi kimi, Azərbaycan dilinin heç bir şəkilçisini də qəbul etmir və mənəbə dildə olduğu kimi, hər iki söz adlıq halında

işlənir. Məsələn: *кинокамера- kinokamera, киноактер-ki-noaktyor, фотоэлемент -fotoelement* və s.

2. Mənbə dildə söz birləşmələrinin birinci tərəfi şəkilçili (sifət şəkilçisi), ikinci tərəfi isə şəkilçisiz (adlıq halında) olduqda həmin sözlərin komponentlərinin yeri dəyişmir. Bununla belə, Azərbaycan dilində birləşmənin birinci tərəfi şəkilçisiz (adlıq halında), ikinci tərəfi isə müsbət şəkilçisini qəbul edərək işlənir. Məsələn: *магнитофонная лента-магнитофон lenti-rccording tape, энергетическая система-energetika sistemi-power system, аналитическая функция -analitik funksiya-analytical function, эллиптическая функция - elliptik funksiya -elliptical function, газовая камера -qaz kameranı -gas chamber, кабельный канал-kabel kanalı-cable channel, телефонная станция- telefon stansiyası-telephone-exchange* və s.

3. Əgər söz birləşməsi şəklindəki alınmaların birinci tərəfi rus dilində sifət şəkilçisini qəbul edirsə, ikinci tərəfi isə şəkilçisiz olaraq, yəni adlıq halında işlənirsə, Azərbaycan dilində belə birləşmənin tərkibindəki sözlərin yeri dəyişmir, birləşmənin birinci tərəfi sifət şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, *педагогическая практика-pedaqoji praktika-teaching practice, химический процесс-kimyəvi proses-chemical process*.

4. Tam qrammatik dəyişmədə söz alman dildə mənbə dildən fərqli nitq hissəsinə aid olur. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində işlənən musiqi terminləri, royal və alt fransız və italyan dillərində sifət vəzifəsi daşıyır (royal «şahanə, şah layiq», alt «uca»). Leksikləşmə isə bir dildə söz birləşməsi və ya qrup şəklində olan terminin başqa dilə vahid söz, ləxsem formasında keçməsidir. Məsələn, fransızca *metteur en pages, corps de ballet, d'honneur* söz birləşmələri rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə də leksikləşmiş formada alınmışdır: *metranpaj, kordebalet, kurdoner*. Belə terminlər

söz birləşməsindən mürəkkəb leksem formasına düşəndən və qrammatik cəhətdən mənimsənildikdən sonra müvafiq terminoloji sistemə daxil olur. Bütün bu cəhətlər başqa dillərdən alınan mürəkkəb sözlərin də sözlən dilin qayda-qanunlarına müvafiq şəkildə işləndiyini sübut edir.

Müxtəlif dillərdən terminlərin alınmasının üç yolu var: leksik-semantik, morfoloji və sintaktik.

Alınma sözlər leksik-semantik cəhətdən iki şəkildə - bir qismi mənaca heç bir dəyişiklik edilmədən, digər qismi isə dəyişilərək edərək mənimsənilir. Tam leksik mənimsənilmə alınma sözlərin ifadə etdiyi əşya və hadisələrin Azərbaycan xalqının məişəti ilə əlaqədar olması ilə bağlıdır. Leksik-semantik yolla bir dildən digərinə keçən terminlər hazır şəkildə götürülür. Onlardan bəziləri yeni dil mühitində mənba dildə mənsub olduqları xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə itirir, daxil olduğu dilin bəzi xüsusiyyətlərini qəbul edir. Məsələn: *palto, kostyum, jaket sözləri fransız dilinə məxsus olsa da, onların ifadə etdiyi palto, kostyum, jaket əşyaları Azərbaycan məişətinə möhkəm daxil olmuş, artıq həmin əşyalar fransız geyimləri kiini yox, Azərbaycan geyimləri kimi dərk olunur, işlədilir. Bu qəbildən olan sözlər öz fonetik cildini o dərəcədə dəyişmişdir ki, onların konkret şəkildə hansı dilə məxsus olduğunu söyləmək çətinlik törədir.*

Alınma sözlərin ekzotik qismi Azərbaycan dilində mənaca dəyişmir, öz mənba semantikasını saxlayır: *lord, ser, leyborist, reyxstaq, peso, su, lira* və s.

Leksik alınmaların özlərinin də iki növü vardır:

a) alınma terminlər dilə olduğu kimi, öz fonetik qabığını dəyişmədən keçir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *libretto, kopella, sessiya, kontata, piano, sonata, konsert, balada* və s. sözləri buna misal göstərmək olar.

b) alınmalar dilə öz fonetik tərkibini dəyişərək keçir. Məsələn: *тонна-ton, диаграмма-diaqram, бюро-büro,*

комитет-komitə, факультет-fakültə, телеграмма-teleqram, компьютер-kompüter və s. Bəzən alınmalar bir dildən digərinə öz şəkilçiləri ilə birlikdə keçir və həmin dildə də düzəltmə sözlər kimi işlənir. Şərqsünas, əməkdar, təbliğat, idealizm, materialist, antifaşist sözləri məhz bu qəbildəndir.

Alınma terminlər alınan əşya və məfhumlarla əlaqə dərəcəsinə, *mənbə* dilə bilavasitə və *bilvasitə* bağlılığına, tərkibinə, keçmə tarixinə və səviyyəsinə, mənacə dəyişmə prosesinin müxtəlifliyinə və s. görə bir-birindən seçilir. Bu baxımdan da alınmaları müxtəlif qruplara ayırmaq mümkündür:

1. Tarixən dilin leksikasına daxil olub tam şəkildə dərk edilən, xüsusi araşdırma aparılmadan, alınma olduğu müəyyənləşdirilə bilən terminlər.

2. Alınma termin olub dildə tez-tez işlədilərək vətəndaşlıq hüququ qazanmış, xalq dilinə keçən sözlər.

3. Alınma olmasına baxmayaraq xalq dilində işlənməyən, ancaq elm sahələrində işlənən terminlər.

Alınma terminlərin sözalan dilin lüğət tərkibində qalmasının, fəal işlənə bilməsinin bir neçə amilin təsiri kimi izah etmək olar:

- Ana dilinin, yəni sözalan dilin qrammatik kateqoriyalarına uyğun gəlməsi, məsələn: *витрина-vitrin, drama-dram, идиома-idiom, аксиома-aksiom* və s.

- Alınma terminlərin sözalan dildə söz yaradıcılığı mənbəyinə çevrilə bilməsi, məsələn: *компютер-компютерчи, проqram-proqramçı, siyasət-siyasətчи, тарих-тарихчи* və s.

-Mənacə ana dilindəki ekvivalent sözlə eyniyyət təşkil etməməsi.

- Öz ictimai əhəmiyyətini uzun müddət saxlamaqla, daxil olduğu dilin strukturu ilə birləşməsi.

Qeyd edək ki, mənimsənilmə iki xüsusi əlamət daşıyır: formal və funksional. Formal mənimsəmə alınma sözün fo-

netik, qrafik və morfoloji xarakterinin alan dilin müvafiq normalalarına maksimum yaxınlaşma xəttinə deyilir. Funksional mənimsəmə alan dildə alınma sözün leksik-semantik dəyişməsi və işlədilməsinin müxtəlif aspektlərini əhatə edir. Semantik mənimsəmə funksional əlamətə aiddir. Bu mərhələdə alınma terminlər dilimizin semantik sisteminə daxil olur və izahı verilmədən xüsusi sahədə işlənir, eləcə də müstəqil və dəqiq mənalar qazanır.

N.Məmmədli yazır: “Azərbaycan dilçiliyində leksik alınmaların tədqiqində əsas diqqət ekstralingvistik səciyyəli amillərə, tarixi-mədəni səbəblərə və alınma mərhələlərinin təyin olunmasına yönəldilmişdir. Təhlillərin lingvistik aspekti qismən əcnəbi sözlərin fonetik, qrammatik mənimsənilməsini də əhatə etmiş, semantik mənimsəmə isə lüğət tərkibindən təcrid edilmiş halda öyrənilmişdir. Belə yanaşmada milli və alınma leksikanın qarşılıqlı əlaqəsinə, yəni sinonim cərgələrdə, semantik-sintaktik sahələrdə alınma ləksemlərin gətirdiyi dəyişikliklərə, mənə incəliklərinə, həmçinin milli sözlərin semantik-struktur təbiətinin alınma leksik vahidlərin semantik strukturunu dəyişməsinə, onlara təsirinə diqqət verilməmişdir”. (63, 256)

Semantik mənimsəmədə alınma terminlər dilimizin semantik sistemində daxil olur və izahı verilmədən xüsusi sahədə işlənir, eləcə də müstəqil və dəqiq mənalar qazanır. Semantik cəhətdən müstəqil, Azərbaycan dilindəki sözlərlə dublet təşkil edən alınma terminlərin funksional aktivliyi onun əlaqədar terminoloji sistemdə müntəzəm işlənməsini təmin edir. Əhəmiyyətli anlayışları bildirən alınma sözlər ünsiyyət üçün zəruridir. Bununla belə, həmin sözlər başqa bir leksik vahidin mənasını təkrar etdikdə tez sıradan çıxır.

“Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlərin mənə strukturunun həcmi leksik sistemin tələbatına uyğunlaşır. Bəzən alınma terminin mənasında mən-

bə dillə müqayisədə çox kəskin fərq olur”. (63, 256)

Maket termini fransız dilində olan maquette sözünün dilimizdə dəyişilərək işlənən formasıdır. Bir şeyin kiçik nümunəsi, model. Bu termindən mətbəə işində də istifadə edilir: kitab, qəzet, jurnal və s. nümunə üçün hazırlanmış nüsxəsi (271, 256). *Maket* termindən *maketçi* (maket usrası, modelçi) və *maketçilik* (maketçinin işi, peşəsi, modelçilik) düzəltmə sənət terminləri yaradılmışdır.

Karton termini əsli italyan mənşəli olan bu termin bizim dilimizə fransız dili vasitəsilə keçmişdir. Terminin mənası xüsusi qaydada hazırlanmış qalın bərk kağız (271, 187). Qeyd edək ki, bu terminin iştirakı ilə dilimizdə *kartonçu* (karton və ya kartonaj hazırlamaqla məşğul olan fəhlə), *kartonaj* (fr. kartonnaqe) kartondan düzəldilən xırda şeylər. *Kartonaj* emalatxanası), *kartonajçı* (kartondan müxtəlif şeylər hazırlayan usta) terminlər də formalaşmışdır.

Lak termini italyan dilində *lakka* şəklində olan bu termin dilimizə qismən dəyişdirilmiş formada keçmişdir. Parıltı vermək və həmçinin korlanmaqdan qorumaq üçün əşyanın üzərinə çəkilən spirdə, yağda, skipidarda həll olunmuş qatran. Qara lak. Botanikada da bu termindən (lak ağacı-əsasən Çin və Yaponiyada bitən, köklərindən lak alınan tropik ağac), həmçinin xalq, dil, kənd adları kimi (Dağıstanda yaşayan Qafqaz xalqlarının biri və bu xalqa mənsub adam. Lak dili. Lak kəndi) istifadə edilir. *Lak* termini kimi söz yaradıcılığı prosesində fəallıq göstərir. *Laklama*, *laklanmaq*, *laklanma*, *laklandırma*, *laklı*, *lakçı*, *lak çəkmək*, *lak çəkilmək*, *lak sürtülmək*, *lakla örtülmək*, *lak çəkilmiş*, *lak qatılmış*, *laklı dəri* və s. söz və söz birləşmələrinin yaranmasında həmin terminin rolu əsasdır.

İngilis mənşəli *reyd* (ing.raid, fr.raid, rus. рейд); holland dilində olan *reyd* (hol. reed, ing. roads, fr. rade) sözlər dilimizə ayrı-ayrı leksik vahidlər olmaqla yanaşılan omonim

kimi işlədilir. Bunlar öz mənalarına görə fərqlənən başqa-başqa sözlərdir. İngilis mənşəli rey d çoxmənalı sözlər silsiləsinə daxil olmaqla dilimizdə həm hərbi söz kimi (hücum, yoxlama), həm də ictimai məzmunlu söz kimi (ani yoxlama, təftiş mənalarında) işlədilir. Holland dilində olan *reyd* (limanın girəcəyində gəmilərin dayanması üçün olan külək tutmayan yer) sözü isə dənizçiliklə əlaqədar olaraq işlədilir.

Alınma prosesinin semantik mənimsəmə pilləsində, ilk növbədə, məna seçimi faktı əsas götürülür. Alınma mərhələsində alınma söz və ya terminin mənaları dilimizin leksik-semantik sisteminin tələblərinə müvafiq olaraq dəyişikliyə uğrayır və belə alınmaların lüğətlərə daxil edilməsində aşağıdakı cəhətlər nəzərə alınmalıdır:

1. Avropa dillərindən alınma sözlər termin olduğuna görə onların mənası ayrı-ayrı izahlı lüğətlərdə mütləq aydınlaşdırılmalıdır.

2. Alınmalar başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinə daxil olduqda da onun daxili qanunauyğunluqlarına tabe olaraq işlənir.

4. Azərbaycan dilinə daxil olan alınmalar ərəb, fars, Qərbi Avropa mənbələri hesabına formalaşmışdır.

4.6. Terminoloji lüğətlərdə alınma terminlərin unifikasiyası

Sahə terminologiyasında alınma terminlərin unifikasiyası eyni anlayışı bildirən termin müxtəlifliyini və terminlərin sinonimliyini, variantlılığını aradan qaldırmaq, omonimlik və polisemantik məsələlərini aydınlaşdırmağı nəzərdə tutulur. Sahə terminologiyalarının nizama salınması prosesində alınmaların verilmə üsulları bir proses kimi nəzərdən keçirilir. Bu prosesdə termin-anlayış uyğunluğu birmənalı olmalıdır. Unifikasiya terminologiyanın normalaşdırmaq, terminlərin

dilin normalarına cavab verməsini təmin etmək, həmçinin terminə qoyulan digər tələblərin (qısalıq, sisteməliklik, sinonimin olmaması, monosemantiklik və s.) yerinə yetirilməsi tələbləri nəzərə alınmalıdır.

Terminoloji lüğətlərin tərtibi terminlərin həm nizama salınması, həm unifikasiyası üçün aparıcı mərhələlərdir. Terminoloji lüğətlərdə verilən terminlər normativ vahidlər kimi qəbul olunur. Ona görə də terminoloji lüğətlərin tərtibinə xüsusi diqqətlə yanaşılmalıdır. M.Qasımov yazır: «Çoxdilli terminoloji lüğətlərin əsas hissəsini ikidilli lüğətlər təşkil edir. İkidilli lüğətlərin dörd növünü əsasdır:

1) yalnız ikidilli sözlük verilmiş lüğətlər; 2) obyekt dildə terminin özü ilə yanaşı, onun qısa izahı da verilir; 3) obyekt dildə terminin tam izahı verilir; 4) milli terminlərin birinci, rus dilində işlənən terminlərin isə ikinci yerdə verildiyi lüğətlər» (49, 84-86).

Sahə terminlərində alınmaların müəyyənləşdirilməsinin əsas yollarından biri başqa dildə qeydə alınmış terminlərin qarşılıqlarını tapmaqdır. Bu məqsədlə, mənbə dildəki terminlərin sözlüyü tərtib edilir. Həmin sözlük əsasında ikidilli lüğət hazırlanır. Məsələyə bu şəkildə yanaşmaq çox zaman ikidilli lüğətin birinci növünü tərtibi ilə nəticələnir. İkidilli terminoloji lüğətlərin ikinci növündə obyekt dildəki termindən sonra anlayışın qısa izahının verilməsi terminlərin nisbətən daha dəqiq variantlarının seçilməsi, qeyri-dəqiq terminlərin siyahıya daxil edilməməsi baxımından müsbət əhəmiyyət daşıyır. Lakin anlayışın qısa izahı tələb olunan nəticəni almağa imkan vermir. İkidilli terminoloji lüğətlərin üçüncü növündə bu çatışmazlıq aradan qaldırılır. Belə lüğətlərdə obyekt dildəki termindən sonra onun dəqiq izahı verilmiş olur. Məsələn, «Инициализация – inisiallaşdırma». Proqram dəyişənlərinin (ünvanların, sayğacların, çevirgəclərin, indikatorların, göstəricilərin) sıfırlaşdırılması və ya

proqramın icrasından əvvəl onlara digər ilkin qiymətlərin verilməsi» (44, 199). Verilmiş nümunələrdən birincisində anlayışın dəqiq tərifı yazılmışdır. Məlumdur ki, sahə terminologiyasının nizama salınması mərhələlərindən birində bu məsələ həll olunur. Yəni anlayışlara tərif verilir. Göründüyü kimi, ikidilli lüğətin tərtibi prosesində nizamasalma ilə əlaqədar məsələ həll edilmişdir. İkinci nümunədə isə izah hissəsində dəqiq təriflə yanaşı əlavə şərh vardır: «məsələn, aralıq, nöqtə, nöqtəli vergül». Nizamasalma üçün bu tipli şərhələr izafi səciyyə daşıyır.

Nümunələrin seçildiyi terminoloji lüğətin nizamasalma ilə bağlı digər qüsurlu cəhətin burada sinonim cərgələrin, köhnəlmiş terminlərin, dubletlərin, variantların və s. lüğətə daxil edilməsindən irəli gəlir. Bu baxımdan lüğət unifikasiya edilmiş, müəyyən mənada standartlaşdırılmış sözlüyü əhatə edir. Əlbəttə, müqayisə etdiyimiz bu terminoloji lüğətlər terminlərinin nizama salınması məqsədilə yazılsa da bir çox qüsurlar özünü göstərir. Məsələ ondadır ki, bizi terminologiyanın nizama salınması prosesində hazırlanmalı olan terminoloji lüğətin quruluşunu və tərtib prinsiplərini müəyyənləşdirmək maraqlandırır. «Bütün terminoloji sistem miqyasında nizamasalma aparmazdan əvvəl və bu mürəkkəb vəzifənin yerinə yetirilməsinin mümkünlüyü üçün həmin terminoloji sistemin tarixən formalaşmasından başlayaraq hazırkı vəziyyətinə qədər ətraflı və ciddi leksikoqrafik təsviri ilə bağlı böyük tədqiqat işi həyata keçirilməlidir. Başqa sözlə desək, ilkin və başlıca məsələ bu və ya digər konkret terminologiyanın leksikoqrafik təsviri ilə bağlı olmalıdır. Bu təsvirin nəticələri müvafiq elm sahəsinə aid kifayət qədər tam terminoloji lüğətlərin – birdilli (izahlı və ensiklopedik) və ikidilli-kompleksinin yaradılmasında əksini tapmalıdır.

İngilis, rus, alman, ispan kimi aparıcı dillərin terminologiyalarından sonra, demək olar ki, Azərbaycan dilində ter-

minoloji sistemlərin nizama salınmasında, bu dildə sahə terminologiyaları lüğətlərinin tərtibində böyük irəliləyiş özünü göstərir. Azərbaycan dilində əksər sahələrin terminoloji lüğətləri tərtib olunmuşdur. Son dövrlərdə çapdan çıxan çoxdillli terminoloji lüğətlərin sayı da xeyli artmışdır. Qeyd olunan cəhət Azərbaycan dilində terminoloji lüğətlərdə varisliyin nə dərəcədə qorunmasını araşdırmağa imkan verir. Biz bu məsələni 2004, 2009 və 2011-ci ildə nəşr edilmiş üç terminoloji lüğət əsasında öyrənməyə çalışacağıq (263; 290; 305).

G.G.Qocayevanın tərtib etdiyi «Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti»nin ön sözündə qeyd olunur ki, «bu lüğətdə müxtəlif elm sahələrinə, texniki qurğulara, aparatlara, cihazlara. İstehsal proseslərinə, eləcə də texnikanın əsasını təşkil edən dəqiq elmlərə, məsələn, fizika, riyaziyyat, kimya və s-yə aid 13000-dən çox termin və anlayış toplanmışdır» (290, 3).

2009-cu ildə çap olunmuş lüğətin ön sözündə texniki terminlər lüğətinin aqrar və maşınqayırma terminlərini əhatə etməsi qeyd olunur, lüğətə daxil edilmiş miqdarı barədə isə məlumat verilmir (263, 1-2).

2014-cü ildə nəşr olunmuş texniki terminlər lüğətinin «ön söz»ündə göstərilir ki, «lüğətə elmin, texnikanın və ümumiyyətlə. İstehsalatın müxtəlif sahələrinə, o cümlədən kimya, fizika, riyaziyyat, elektronika, aviasiya, avtomatika, kənd təsərrüfatı, dənizçilik, tikinti, nəqliyyat, rabitə və başqa sahələrə aid 20000-ə yaxın termin və onların törəmələri daxil edilmişdir» .

Göründüyü kimi, birinci və üçüncü lüğətin əhatə dairəsi daha böyükdür. Lakin hər üç lüğətdə lüğət sözlüyünün tərtibi barədə heç bir məlumat verilmir. Terminoloji lüğətlərin hazırlanmasının əsas məsələlərindən biri sözlüyün tərtibidir. S.Sadiqova yazır: «Terminlərin ifadə etdikləri anlayışlar sistemi üzrə yerləşdirildiği siyahı terminoloji lüğətlərin sözlü-

yünü təşkil edir. Sözlüyə hər cür termin düşə bilməz. Sözlük terminoloji lüğətin tərtib olunan sahəni düzgün, dəqiq və tam ifadə etməlidir» (82, 303). Bu fikir tərtib olunmuş texniki lüğətlərə şamil edildikdə, oxucu üçün həmin lüğətlərin sözlüyünün seçim prinsipinin qeyri-müəyyən olması bir daha təsdiqini tapır.

Müqayisəli tədqiqata cəlb edilmiş lüğət adlarının tez-tez təkrarlanacağını nəzərə alaraq aşağıdakı ixtisarları qəbul edirik: RAT- (290); RAST (305); IAT -(263).

RAT lüğəti «abajur» termini ilə başlanır. RAST və IAT lüğətlərinə bu termin daxil edilməmişdir. Belə ardıcılıqla yoxlandıqda üç lüğətin sözlüklərində fərqin kifayət qədər böyük olması aşkara çıxır.

Tədqiqat üçün hər üç lüğətə və ya heç olmasa iki lüğətə daxil edilmiş terminlərin müqayisəsi daha böyük maraq kəsb edir. Belə müqayisə lüğətlərin hazırlanması zamanı terminoloji lüğətlərin tərtibinə qoyulan hansı tələblərin pozulmasını aşkara çıxarmaq mümkün olacaqdır.

RAST lüğətində tərkibində «abraziv» əsası olan 17 söz daxil edilmişdir. IAT-da «abrasive» lüğət məqaləsində bu sözün daxil olduğu daha iki termin-söz birləşməsi yer almışdır. RAT-da isə beş termin verilmişdir. Hər üç lüğətdə Azərbaycan dilinə tərcümədə termin «abraziv» kimi verilir. IAT-da «çilalayıcı material» qarşılığı da yer almışdır. Fikrimizcə, terminin belə tərcümə variantının verilməsi doğrudur. İkidilli və çoxdilli lüğətlərə o zaman müraciət olunur ki, istifadəçi terminin mənasını bilmir, onun obyekt dildəki qarşılığını axtarır. Bu baxımdan, əgər «abraziv» rus dilindən Azərbaycan dilinə transliterasiya olunursa və tərkibdə heç bir dəyişmə baş vermirsə, onda onun lüğətə salınması S.Sadıqovanın qeyd etdiyi «sahənin tam əhatə olunması prinsipi»nin gözlənilməsi sayıla bilər.

RAST lüğətində «абразивный материал», RAT-da isə

«Абразивные материалы» lüğət məqalələri verilmişdir. Aş-kardır ki, fərq material sözünün cəmdə işlənməsi ilə bağlıdır. Terminoloji lüğətlər və ümumiyyətlə lüğətlərə baş sözlər eyni prinsip üzrə daxil edilməlidir. Bu prinsiplər yalnız o zaman pozula bilər ki, istisna hal yaransın. Bir qayda olaraq, lüğətlərə baş sözlər təkdə daxil edilir. Çünki sözlərin cəminin düzəlmə qaydaları istifadəçiyə bəllidir.

RAST lüğətində «aviabenzin» termini Azərbaycan dilinə «təyyarə benzini» kimi tərcümə edilmişdir. Məlumdur ki, «avia» termin-elementi Azərbaycan dilinə keçmişdir. Aviabenzin yalnız təyyarə benzini sayıla bilməz. Bu yanacaq növü digər uçan aparatlarda da istifadə olunur. Göründüyü kimi tərtibçilər terminoloji lüğət üçün əhəmiyyətli olan iki məsələdə nöqsana yol vermişlər. Birincisi, dildə qəbul olunmuş termin-element istifadədən çıxarılmışdır. Doğrudur, əgər müəlliflər Azərbaycan dili üçün məqbul sayıla biləcək yeni qarşılıq vermiş olsaydılar, onda «avia» vahidinin çıxarılma səbəbi ilə razılaşmaq olardı. İkincisi, anlayışın dəqiq qarşılığı verilməmişdir. Məlumdur ki, terminlərin tərcüməsində növ-cins əvəzlənməsi aparılır və bu əvəzləmə tərcümə transformasiyası üsullarından biri kimi qəbul edilmişdir.

Unifikasiya prosesində məzmun səviyyəsinin nəzərə alınması terminoloji mənənin termində ifadə olunmasına da diqqət verilir. Yəni unifikasiya məzmun, məntiqi və linqvistik səviyyələrdə aparılır. Məzmun səviyyəsi termin - anlayış uyğunluğunu təmin etmək məqsədi daşıyır. Termin anlayışın mahiyyətini ifadə etməlidir. Əlbəttə, termin anlayışı adlandırılan söz və ya söz birləşməsidir. Bu cəhət onun məzmun planından uyğunluğunu, əsasən, təmin edir. Termin üçün motivləşmə zəruri deyildir. Motivləşmə dolaylı səciyyə daşıya da bilər. Yuxarıdakı nümunədə «avia» termin elementinin uçuşa görə motivləşmə apararaq «təyyarə» sözü ilə əvəz edilməsi özünü doğrultmur. Çünki əsas terminoloji mənə

təhrifə uğrayır. Bu isə yol verilməzdir. Çoxdilli terminoloji lüğətlərin əsas hissəsini ikidilli lüğətlər təşkil edir. Bu lüğətlərdə terminlər müxtəlif şəkildə verilir. Əksər hallarda isə aşağıdakı formalarda özünü göstərir:

- 1) yalnız ikidilli sözlük verilmiş lüğətlər;
- 2) obyekt dildə terminin özü ilə yanaşı, onun qısa izahı da verilir;
- 3) obyekt dildə terminin tam izahı verilir;
- 4) milli terminlərin birinci, rus dilində işlənən terminlərin isə ikinci yerdə verildiyi lüğətlər RAT lüğətində isə «avia-» ayrıca lüğət məqaləsi kimi verilmişdir. Müəllif bu vahidin latın dilindəki «avis» sözündən olub «quş» mənasında olduğunu qeyd etdikdən sonra yazır: «aviasiyaya aidlik bildirən mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi» (290, 8).

S.Sadıqova termin yaradıcılığında iştirak edən morfemlərin söz, yaxud şəkilçi olması haqqında mübahisələrin davam etdiyini göstərmiş, tərkibində belə morfemlər olan terminlərin birinci tərəfində işlənən morfemlərin müstəqil mənalı sözlərin qısaltma forması olduğunu söyləmişdir. O, avia, avto, aero, hidro, homo, hiper, hipo, mikro, makro, meqa, meta, para, poli, psevdo, termo morfemləri ilə bağlı araşdırma aparmış, həmçinin terminologiyada işlənən *-ist, -izm, -kontr, -anti, -tor, -loq, -ika, -ik, -oid, -tik, -ator, -bi, -izo, -bio, -ko* kimi şəkilçilərini də ayırmışdır (81,159-161). Müəllif göstərir ki, «avia» Azərbaycan dilində aviasiya ilə bağlı anlayışları bildirir (81, 160). Beləliklə, aydın olur ki, tərkibində «avia» terminelementi olan «авиабензин - təyyarə benzini», «авиаопрыскиватель - təyyarə çiləyicisi», «авиаопрыскивание - təyyarə ilə çiləmə», «авиаподкормка - təyyarə ilə qidalandırma (bitkini)», «авиаоплыватель - təyyarə tozlandırıcısı», «авиасев - təyyarə ilə səpin» kimi terminlərinin unifikasiyası RAST lüğətində düzgün aparılmamışdır.

Лимитер - məhdudlaşdırıcı; hədd, hüdud; «Ограничитель»
- Məhdudlaşdırıcı (elektron texnikasında giriş gərginliyinin məhdudlaşdırılan həddən kənara çıxan qiymətlərində çıxış gərginliyinin qiymətini sabit saxlayan quruluş» (284, 357). Terminin izahında «elektron texnikası» birləşməsi texniki baxımdan düzgün deyildir. Qeyd olunan sahə Azərbaycan dilində «elektronika» adlandırılır. İzahın sonunda işlənmiş «quruluş» sözü də terminoloji cəhətdən düzgün deyildir. Onun «cihaz» termini ilə əvəz olunması məqsəduyğundur. RAST-da «ограничитель тока» cərəyan hüdudlayıcısı kimi kalka edilmişdir. RAST lüğətində eyni termin rus dilindən Azərbaycan dilinə «cərəyan məhdudlaşdırıcısı» kimi tərcümə edilmişdir. Beləliklə, iki texniki lüğətdə terminlərin qarşılıqlarının fərqli mənalarda verilməsi müşahidə olunur. Bu da lüğətlərin həm normativ funksiyanı yerinə yetirməsi baxımından doğru deyildir. Elektronikada cərəyanın yuxarı səviyyəsinin məhdudlaşdırılması prosesi ilə bağlı cihaz belə adlandırılır. Terminin izahında «cərəyanın sabit saxlanması» ifadəsindən istifadə olunmuşdur. Lakin cihaz cərəyanı sabit saxlamaq üçün nəzərdə tutulmamışdır. Burada cərəyanın maksimal həddən yuxarı keçməməsi əsasdır. Məhdudlaşdırma cərəyanın yuxarı səviyyəsi ilə bağlıdır. Cərəyan həmin səviyyədən az olduqda onun müəyyən həddə qədər qaldırılması nəzərdə tutulmur. Bu cür qurğu sabitləşdirici adlanır. Sabitləşdirici cərəyanın müəyyən qiymətdən həm yuxarı, həm də aşağı düşməsinin qarşısını alır.

Оперативная память - əməli yaddaş. Əsas yaddaş
Оперативная полиграфия - operativ poliqrafia
Оперативная связь - operativ rabitə
Оперативное зампонирующее устройство - Əməli yaddaş qurğusu

Оперативный ток - Operativ cərəyan (290, 361).

Verilmiş texniki terminlər sırasında iki termin informa-

tikaya aiddir və bu terminlərdə terminoloji birləşmənin birinci tərəfi «əməli» sözü ilə verilmişdir. Digər vahidlərdə isə transliterasiya yolu ilə alınma «operativ» termini istifadə olunur. Unifikasiya qeyd olunmuş terminlərin hər birində eyni variantın (operativ) saxlanması tələbini ortaya atır. Qeyd etmək lazımdır ki, texniki terminlər müxtəlif sahələrə aid terminləri özündə birləşdirir. Belə lüğətləri hazırlayan müəlliflər ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının lüğətlərindən terminləri seçirlər. Aydın ki, informatika və poliqrafiya terminləri lüğətləri fərqli sahə mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmışdır. Ona görə də informatikada operativ sözü motivləşmə əsasında «əməli» sözü ilə əvəz edilmişdir. Fərqli terminologiyalardan terminlərin seçilməsi zamanı vahid texniki terminlər lüğətini tərtib edən müəlliflər belə kənara çıxmaları nəzərə almalıdırlar. Bu cür lüğətlərdə ikinci variantın yəni həm «əməli yaddaş», həm də «operativ» yaddaş» terminlərinin əlavə olunması məqbul hesab olunmalıdır. Unifikasiya terminoloji sistemi vahid sistemə gətirməyi nəzərdə tutur. Ona görə də yeni tərtib olunan lüğətdə ən azı növbəti lüğətin tərtibindəki terminlərin mümkün və işləyə bilən variantlarının qeydə alınması əhəmiyyətlidir.

Elm və texnikada tərkibində şəxs adları olan terminlərdən çox istifadə olunur. Bu cür terminlərin yazılmasında da vahid prinsiplərin qorunması həm nizamasalma, həm də unifikasiya üçün vacib şərtədir. Şəxs adları əsasında formalaşmış bu terminlərdə motivləşmə dolayısı ilə özünü göstərir. Anlayışın adı onu kəşf etmiş və ya elmə gətirmiş şəxsin şərafinə verilir. Təhlilə cəlb edilən lüğətlərdə də belə terminlər qeydə alınır.

«Ома закон – Om qanunu» (290, 361). Terminin rus variantında termin söz birləşməsinin komponentlərinin yeri dəyişdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, terminoloji lüğətlər həm əlifba, həm də əlifba-yuva üsulu ilə tərtib oluna bi-

lər. Əlifba-yuva üsulu ilə lüğətin tərtibi zamanı oxşar terminlərin eyni yuvada yerləşməsi hadisəsi baş verir. Əgər texniki lüğətdə «закон» sözü yuva kimi qəbul edilsəydi, onda bu lüğətdə tərkibində bu komponent olan bütün terminlər bir yuvada yerləşdiriləcəkdir.

Şəxs adlarının terminoloji tərkib daxilində işlənmə halları da çoxdur. Məsələn, «Определение твердости по Бринеллю – Brinellə görə bərkliyin təyin edilməsi», «Определение твердости по Виккерсу – Vickersə görə bərkliyin təyini» (305, 189).

Anlayışın adı ümumişlək söz və ya ümumişlək sözlərdən əmələ gəlmiş terminoloji birləşmə ola bilər. Məsələn: tava, ağac, bəndə, kotan və s. Bu cür sözlər müxtəlif sahə terminologiyalarında, o cümlədən də texniki terminologiyada da işlənir. Məsələn:

«Плита - 1. Tava (inşaat materialı); 2. Pilətə (xörək hazırlamaq və s. üçün işlədilən qaz və ya elektrikle işləyən cihaz)

Плита облицовочная - Üzlük tavası

Плодохранилище - Meyvə anbarı» (263, 411).

Üçüncü termin struktur quruluşuna görə rus dilində fərqli formadadır. Mürəkkəb quruluşlu termin Azərbaycan dilində termin-söz birləşməsi kimi verilmişdir.

RAT lüğətində «плитка метлахская - metlax tavacığı» termini də verilmişdir. Burada plitka sözü hərfi tərcümə ilə «tavacıq» kimi tərcümə edilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, inşaat terminologiyasında «metlax» termini onun ölçücə fərqlənən növlərini də əvəz edir. Termini «metlax» variantında işlətmək mümkündür. Metlaxın ölçüyə görə fərqlənən növləri çoxdur. Çox güman ki, burada ən kiçik ölçü nəzərə alınmamışdır. Çünki mozaikada daha kiçik metlax formalarından istifadə olunur.

Məlumdur ki, terminlər üçün zəruri hesab edilən tələblərdən biri onun vahidliyidir. Terminə vahidlik onun anla-

yıf cəhətdən mənimsənilməsinin əsasını təşkil edir. Terminoloji vahidlik, yəni hər hansı bir anlayışın iki və daha artıq terminlə ifadə olunması məqbul sayılmır. Təbii ki, terminoloji sistemdə variantlar olur. Lakin onların çoxluğu qüsurlu cəhətdir. Terminoloji sistemdə normadan kənara çıxma hesab edilən belə halların özünəməxsus səbəbləri vardır. Texniki terminologiyada bu cəhət bir qədər fərqli şəkildə təzahür edir. Texniki terminologiya bir çox sahələri əhatə edir. Ona görə də texniki terminlər lüğətində ingilis və ya rus dilindəki terminin Azərbaycan dilinə müxtəlif variantlarda tərcümə olunması ilə rastlaşırıq. Sahə terminologiyasının nizam salınması məqsədilə hazırlanan lüğətlərin tərtibi aşağıdakı məqsədləri özündə birləşdirir:

1. Sözlüyə daxil ediləcək terminlərin seçilməsi;
2. Sözlüyün verilməsi prinsiplərinin işlənməsi;
3. Lüğət maddəsinə daxil ediləcək məlumatların siyahısını hazırlamaq;
4. Lüğət maddəsində məlumatın verilməsi formasını müəyyənləşdirmək;
5. Lüğət maddəsində müxtəlif xarakterli məlumatların düzülmə ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi;
6. Lüğət maddəsində istifadə ediləcək işarə və alınmaların (kursivlərin) təyini;

Bununla yanaşı lüğətlərdə vahidlik prinsipinin qorunması üçün aşağıdakı cəhətlər də nəzərə alınmalıdır:

Lüğət maddəsinin birindən digərinə istinadın verilməsinin səbəblərini və yollarını müəyyənləşdirmək;

Lüğətdə əlavənin verilməsi məsələsini həll etmək;

Lüğətin tərtibində istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısının verilməsinin vacibliyini müəyyənləşdirmək;

Lüğətdən istifadə qaydalarının hazırlanması;

Lüğətə aid statistik məlumatların çıxarılması.

Əlbəttə, göstərilən cəhətlər lüğətlərin hazırlanması

prosesində qarşıya çıxan bütün məsələlərin tam əhatə etmir. Lakin bu əsas çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müəyyən dərəcədə kafi sayıla bilər. Verilmiş ardıcillıq şərti xarakter daşıyır və onun bir sıra bəndləri həm paralel, həm də başqa ardıcillıq əsasında yerinə yetirilir.

Lüğətin sözlüyünə daxil ediləcək terminlərin seçilməsi zamanı sahə terminologiyasını nizama salınmasının birinci mərhələsində terminlər qeydə alınır. Terminlərin qeydə alınması nəticəsində ya terminoloji siyahı, ya da ilkin terminoloji lüğət hazırlanır. İkidilli lüğətin tərtibi də bu məqsədə xidmət göstərir. Əgər ilkin ikidilli lüğət hazırlanmışdırsa, onda sözlük üçün terminlər həmin lüğətin müvafiq hissəsindən seçilir. Sözlüyə daxil ediləcək terminlər ənənəvi karto-teka sistemi, ya da müasir kompüter sistemi ilə qeydə alınır. Hər bir müstəqil terminə bir kartoçka, yaxud maşın yaddaşında bir fayl ayırmaq lazım gəlir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ilkin ikidilli lüğətdə sinonim cərgə göstərildiyindən və dominant termin seçildiyindən eyni anlayışı bildirən müxtəlif terminlərin ayrı-ayrı kartlara salınmalı, anlayışı daha dəqiq ifadə edən termin saxlanılmalıdır.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz IAT lüğətindən seçilmiş nümunələr əsasında bu məsələni nəzərdən keçirək. Məsələn, «adhesive [əd'hi:siv] yapışqan; yapışdırıcı maddə; bağlayıcı; ~ force yapışma qüvvəsi; ~ tape izolyasiya lenti, izolent» (263, 14). Lüğətə daxil edilən terminin bir neçə ekvivalenti verilmişdir. Bu da terminin qarşılığının dəqiq müəyyənləşdirilmədiyini göstərir.

Texniki termin ümumişlək leksik vahidlə ifadə olunmuşdur. Tərtibçilər ümumişlək sözün üç mənasının hər birini lüğətə daxil etmişlər. Texniki terminologiyada standart variant kimi «yapışqan» terminindən istifadə olunur. Ona görə də lüğətə bu variantın daxil edilməsi kifayət edirdi. Eyni lüğət maddəsində iki termin-söz birləşməsinin də tərcü-

məsi verilmişdir. Bu birləşmələrdən hər ikisi texniki terminologiyada istifadə olunur. Onlardan «adhesive tape» texniki terminologiyada ixtisar variantı kimi «izolent» kimi də işlədilir. Lakin bu standart termin deyil, daha çox texniki sahədə danışığ dilində istifadə olunur. Əvəzətmə ilə yaradılan müəyyən terminlər struktur və semantik cəhətdən əvəzolunən sözü tam əhatə etmir. Ona görə də bunlar terminoloji norma qazana bilmir və dildə mənimsənilməsi çətinləşir. Məsələn, «amplifier ['æmplifaɪə] rad. gücləndirici; mikroskopda obyektivin arxasındakı linza; ~ storage gücləndirici kaskad» (263, 16).

Texniki termin həm radiotexnika terminologiyasında, həm də optika sahəsində istifadə olunur. Bu lüğət məqaləsində verilmiş terminoloji söz birləşməsi isə radiotexnika terminologiyasına aiddir. Məsələn, «amplify ['æmplifai] v 1. genişlənləş(dir)mək 2. rad. gücləndirmək» (263,18). Termin radiotexnikaya aiddir. Genişləndirmək mənasında ümumişlək söz kimi istifadə olunur. Tərtibçilər ümumişlək sözün əsas mənasını texniki terminlər lüğətinə daxil etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, çox sahəni əhatə edən terminoloji lüğətlərin tərtibi zamanı bu cür hallara tez-tez rast gəlinir. Terminlərin, xüsusən, eyni dildə bir neçə variantının mövcudluğu elmi informasiyanın ötürülməsinə daha çox əks təsir göstərir. Məsələn, substitusiya termininin rus dilində zamena kimi kalkası vardır. Azərbaycan dilində isə həmin termin əvəzolunma, əvəzlənmə və ya keçmə variantları ilə verilir. Terminoloji vahidin prinsipinə görə bu şəkildəki çoxvariantlılıq yolverilməzdir. Çoxvariantlılıq, qohum olan və ya olmayan dillərin daxili quruluşuna aid yazılmış əsərlərin mənacə daha aydın anlaşılmasına da əks təsir göstərir. Məsələn, «belt [belt] 1. qayış; qurşaq; lent; sarğı 2. zona, qurşaq 3. dar boğaz; ~ conveyer lentvari konveyer; ~ drive qayışla hərəkətə gətirilən; ~ puley qayışlı skif (çarx)» (263, 33). İngilis dilin-

də olan bir söz Azərbaycan dilində 3 terminoloji mənə daşıyan termin kimi verilmişdir. Belə hal yalnız o zaman mümkündür ki, termin texniki terminlər sisteminin müxtəlif sahələrində istifadə olunsun. Birinci terminoloji mənə maşınqayırma ilə bağlıdır. Burada qayışlı ötürmədən istifadə olunur və ötürmə vasitəsi də «qayış» adlanır. Konveyrlərdə isə «lent» mənəsi işlənir. Maşında qayışlı ötürmədə istifadə olunan qayışın eni böyük olmur. Lakin konveyrlərdə onların üzərində hərəkət edən məhsuldan asılı olaraq lent daha enli və möhkəm olur. Üçüncü mənə da ötürmə prosesi ilə əlaqədardır. Burada qayışın bərkidildiyi hissənin darlığı əsas götürülmüş və buna görə motivləşmə əsasında «dar boğaz» termini formaləşdirilmişdir.

Terminoloji lüğətlərdə sözlüyə daxil ediləcək bütün terminlər seçildikdən sonra onların ümumi sayı müəyyənləşdirilir və aşağıdakı məlumatlar dəqiqləşdirilir: Termin-sözlər – ümumi sayı; Hərflər – ümumi sayı; Simvollar – ümumi sayı.

Bununla yanaşı komponentlərinin sayı üçdən artıq olan bütün terminoloji birləşmələr təkrar təhlil edilir. Bu zaman terminoloji birləşmələrin anlayış uyğunluğu yoxlanılır. Təcrübə göstərir ki, komponentlərin sayı üçdən artıq olan terminoloji birləşmələr arasında iki və daha artıq müstəqil terminlərin, yaxud termin-söz birləşmələrindən ibarət variantların yanlış olaraq ayrıca termin kimi qeyd edilməsi halları rast gəlinir. Anlayışları ifadə etmək üçün onlara uyğun yeni sözlər meydana çıxır ki, bunlar da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir. Sözyaratma prosesi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri olub, onun gələcəkdə inkişafına və formaləşməsinə xidmət edir.

Sözyaratma, yeni sözlərin tapılması və dilimizdə işlənməsi prosesi bir məsələ olaraq dilçiliyimizi həmişə maraqlandırmış və bu mövzu məhz terminoloqların tədqiqat obyektinə olmuşdur. Söz yaradıcılığı prosesi haqqında S.Cəfərov

öz fikirlərini belə izah edir: “Sözyaratma hadisəsinin nəzəri məsələləri bir çox dilçilər tərəfindən az və ya çox dərəcədə işlənmişdir. Lakin bu sahədə aparılan tədqiqat işləri hələ tam öz elmi təhlilini tamamlamamışdır” (27, 142).

Yeni sözlərin yaradılması və işlədilməsi, lüğətlərə daxil edilməsi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirir .

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində yeni sözlərin mühüm bir hissəsini alınmalar təşkil edir. Lüğətlərdə alınmalar verilən zaman (Məsələn, informatika, internet, intermedia, intervü, inversiya, interval, inyeksiya və s. dublet terminlər müəyyənləşdirilməlidir. Daha dəqiq olanları lüğətə daxil olunmalıdır. Bu zaman anlayışları ifadə etmək üçün onlara uyğun yeni sözlər yaranır ki, bunlar da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir. Sözyaratma prosesi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri olub, onun gələcəkdə inkişafına və formalaşmasına xidmət edir.

A.M.Qurbanov yeni sözlərin yaranması haqqında yazır: “Yeni sözlərin tapılması, onun mənbələri, forma və xüsusiyyətləri ilə əlaqədar onu öyrənən, tədqiq edən elmə derivatologiya deyilir”. (59, 384).

Alınma terminlərin lüğətlərdə verilməsində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də odur ki, Azərbaycan dilinin Qərbi Avropa dillərinə mənsub alınma sözlərə aid söz yaradıcılığı sistemi mövcuddur ki, onlar dilimizin morfoloji süzgəcindən keçərək ayrı-ayrı yeni məfhum və anlayışları ifadə edir. Morfoloji üsulla yaranan alınma sözlər haqqında demək olar ki, bu növ alınma sözlər yeni sözlərin tapılmasında və onlardan istifadə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeni söz yaradıcılığında morfoloji üsulla yaranan terminlərin Azərbaycan dilinə mənsub şəkilçilərini və Qərbi Avropa dillərinə mənsub sonluqlarını nəzərdən keçirək:

1) ç⁴– peşə, sənət məfhumu bildirənlər: *traktorçu* - *mpakmopucm* - *tractor driver* (ing.) - *couducteur* (m) (fr.) -

Traktorist (m) (alm.), teleqraçı – телеграфист (rus) - telegraph operator (ing) - telegraphiste (fr) - Teiegrafenbeamte (m) (alm) və s.

2) ma² şəkilçiləri ilə düzələnlər: *ştamplama - штамповать - stamp (ing) - stamper (fr) - stempeln (alm) – eksperimentləşdirmə - экспериментирование experimentation (ing) - experimenter (fr) - Experimentierung (alm); zondlaşdırma- зондирование - sounding (ing) - sonder le terrain (fr) - Sondierung (alm) və s.*

3) lıq⁴ - şəkilçiləri ilə düzələnlər: *induktivlik - индуктивность - inductance (ing) - induction (fr) - inductivitat (alm); dekanlıq - деканат - deans office (ing) - decanat (m) (fr) - Dekanat (m) (alm) və s.*

Göründüyü kimi, rus və Avropa terminlərinə qarşılığı məhz Azərbaycan dilinin şəkilçiləri vasitəsilə müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan dilinin sintaktik imkanları əsasında Qərbi Avropa dillərinə məxsus alınma söz və terminlərdən yeni tipli söz yaradılması geniş imkanlara malikdir. Sintaktik üsulla yeni söz yaradılarkən iki və daha artıq sözün birləşməsindən istifadə edilir. Sintaktik üsulla söz yaradıcılığı haqqında prof. N.Məmmədov öz elmi əsərlərində yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi Avropa dillərindən alınma sözlərə istinadən sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesində bir çox yeni sözlər yaradılmış və bunlar sintaktik model şəklində dilimizin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirmişdir” (62, 118).

Elm və texnikada, habelə gündəlik məişətimizdə meydana çıxan yeniliklər, kəşflər və hadisələri ifadə etmək üçün yeni söz yaradılması prosesində sintaktik üsuldan istifadə edilməsi dilimizin tələbatından irəli gəlir, məfhum və anlayışların yeni ad və yeni sözlərlə ifadə olunmasını təmin edir.

Bu baxımdan, yeni Avropa dillərinə mənsub sözlərə istinadən sintaktik üsulla yeni söz yaradılması prinsipini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mürəkkəb sözlərdən yaranan yeni termin və ifadələr; «*kinokamera*», «*fotoelement*», «*maşino import*», «*radioantenna*», «*teleantena*», «*potensiametr*», «*trubostat*», «*perferator*», «*kiloqram*», «*fotoatelye*», «*kubmetr*», «*perforkarata*», «*mikromodel*», «*kinoaparət*», «*elektromontyor*», «*avtorefrijerator*», «*avtojir*», «*tanker*», «*lazer*».

2. Sintaktik üsulla yaranan bu növ mürəkkəb tərkibli Avropa dillərindən alınma sözlərin elə növünə də rast gəlmək olar ki, onların hər iki komponenti defislə yazılır; «*vaqon-restoran*», «*qaz-lift*», «*maşın-traktor*», «*pik-transformator*», «*qaz-kompressor*», «*zenit-raket*» və s.

3. Sintaktik üsulla yaranan 3 komponentli alınma sözlərdən ibarət yeni tipli sözlər söz yaradıcılığı prosesində sintaktik birləşmələrdə morfoloji dəyişikliklər haqqında S.Cəfərov yazır: “Bu növ yeni söz yaradılması prosesində 3 komponentli sintaktik söz birləşmələri iştirak edir və onların bəzilərində müəyyən morfoloji dəyişikliklər baş verir. Buna misal olaraq sintaktik üsulla yaradılmış aşağıdakı 3 komponentli yeni söz-terminləri göstərmək olar” (27, 192). Məsələn, «*elektron analog maşın*», «*aqreqatlı intensiv sistem*», «*rastlı elektron mikroskopu*», «*impulsu radiolokasiya stansiyası*», «*reaktiv lampalı modulyator*», «*sinxron signalın amplitudası*», «*turbinin elektrik intiqalı*» və s.

Göründüyü kimi, bu növ 3 komponentli alınma sözlərdən ibarət sintaktik birləşmələr yeni növ texniki sözlərdən əmələ gəlməsində əhəmiyyətli rol oynayır və onların Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm çəkisi və dəyəri nəzərə çarpır. Bu növ sintaktik birləşmələrdə bəzi terminlərdə morfoloji dəyişikliklər olduğu halda, bəzilərində isə heç bir morfoloji dəyişiklik baş vermir və lüğət-

lərə leksik birləşmə şəklində daxil edilir.

Beləliklə, lüğətlərə leksik, mürəkkəb, söz birləşmələri və çoxkomponentli təyini növ məfhum və anlayışları ifadə edən terminlər toplanır sistemə salınır. Bununla yanaşı leksik birləşmələrin lüğətlərə daxil edilməsində iki cəhət diqqəti cəlb edir:

1. Qərbi Avropa dillərindən alınma sözlərə istinadən morfoloji üsulla yaranan yeni tip söz və ifadələr elmi-texniki tərəqqi nəticəsində meydana çıxan yeni məfhum və anlayışları ifadə edir.

2. Azərbaycan dilçiliyində sözyaratma sistemində sintaktik üsulla yeni yaranan sözlər iki və daha artıq leksik vahidlərin birləşməsi nəticəsində meydana çıxır və bu sözlər bitişik, defislə və ayrı yazıla bilər. Sintaktik üsulla yaranan sözlər elm və texnikada, habelə, gündəlik məişətimizdə meydana çıxan yeniliklər, kəşflər, məfhum və anlayışları ifadə edir və bu yolla, yaranan sözlər elm və texnikanın müxtəlif sahəsində daha geniş işlənməkdədir.

Morfoloji üsulla yeni yaranan sözlər dilimizə keçən ingilis, fransız, alman və başqa Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlərə Azərbaycan dilinin şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə düzəlik. Belə şəkilçilərdən *-li⁴*, *-ma²*, *-lıq⁴* və s. şəkilçiləri misal göstərmək olar. Eləcə də lüğətlərə daxil edilən alınmalar da semantik cəhətdən bir neçə mənə ifadə edir. Semantik üsulla söz yaradıcılığı haqqında prof. A. Qurbanov yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, söz yaradıcılığı sistemində semantik üsulla yeni sözlərin tapılması Azərbaycan dilçiliyində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onlardan istifadə edilməsi çoxsahəlidir” (59, 388). Məsələn, *Multimedia* – 1. Bir yüksək sürətli verilənlər seli daxilində çoxlu sayda müxtəlif növ informasiya (səs, şəkil, canlı təsvir, mətn, qrafika və s.) elementlərindən ibarət verilənlərin sintetik strukturu. 2. *Multi-media* vasitələri. audio, video və mətn sellərinin inteqrasiya-

sı ilə generasiya, yaxud veriliş təşkil edən proqram və aparat vasitələri. 3. İnformasiya texnologiyalarında məlumatların işlənməsi, saxlanması və müxtəlif kanallarla (TV, radio, qəzet, internet və s.) yayılması.

«*Akademik*» – mənşəcə yunan sözü (academic) olub, rus və Azərbaycan dillərində 1) Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, 2) Müvafiq akademiya seçilmiş alimə və başqalarına verilmiş fəxri ad mənalarında işlənir.

Alman dilində isə *Akademiker* (m) – 1. ali təhsilli şəxs, 2. rəssam, 3. kəsri olan tələbə mənalarını bildirir.

Fransız dilinə mənsub «*magazine*» sözü Azərbaycan, rus eləcə də mənbə dilində «*mağaza*» mənasını, ingilis dilində - jurnal, hərbi sursat; «*Pantolon*» (pantolon) mənbə dildə «*şalvar*» mənasında işləndiyi halda, rus, Azərbaycan dillərində «qadın alt paltarı»; «jurnal» sözü rus və Azərbaycanca «*toplu*», «*məcmuə*», ingiliscə «*jurnal*», «*qəzet*», «*gündəlik*», mənbə dilində tək «qəzet» mənasını verir.

Latın dilində mənsub «*kamera*» (camera) termini ingilis dilində yalnız foto (kino) aparat mənasında işləndiyi halda, dilimizdə texniki məfhumdan başqa bir neçə mənada da ifadə edir. Texnika sahəsində; 1. avtomobil şininin və ya topun içərisində doldurulmuş rezin kisə; 2. Fotoapparatın plastinka və ya plyonka qoyulan, işıq keçirməyən içəri hissəsi; 3. Hər hansı cihazın, maşının, qurğunun içindəki qapalı boşluq. Musiqi sahəsində; 1. musiqi janrı; 2. bir və ya bir neçə ifaçı üçün yazılmış musiqi əsəri. (məs., kamera musiqisi və s.) 3. həbsxanada dustaq saxlanılan otaq yer.

Digər latın mənşəli söz «*Agent*» (agent) – bu termin dilimizdə bir çox mənalarda işlənir; 1. Bir idarə və ya müəssisənin tapşırığı və ya vəkaləti ilə iş görəndə adam, müvəkkil; 2. «casus», «şpion», dövlət təhlükəsizlik idarəsinin əməkdaşı, xaricdə işləyən agentı; 3. Mərkəzi bir idarə və ya müəssisəsinin yerlərdə olan şöbəsi, nümayəndəliyi, müvəkilliyi; 4.

Qəzetlər üçün məlumat toplamaqla məşğul olan şöbə idarə. Bu terminin «agentura», agentlik kimi törəmələri də dildə işlənir.

1. İngilis dilinə mənsub «stend» (stand) termini texnika, idman və məişət terminologiyasında işlənərək dilimizdə bir neçə semantik xüsusiyyətlərə malikdir:

2. Texnika sahəsində – maşınları quraşdırmaq və ya diaqnostikanı keçirmək üçün xüsusi aparat, qurğu (məs. sınaq stendi).

3. İdman sahəsində – sərrast atıcılıq, sınaq yapışqanları üçün xüsusi qurğuları olan lövhə (məs., divar stendi).

4. Sosial – məişət sahəsində nümayiş etdirmək üçün üzərinə eksponatlar qoyulmuş lövhə, piştaxta və s. mənalarında işlənir (məs.; sərgi stendi). Hər halda; «stend» termini bir çox hallarda «lövhə» sözü ilə sinonimlik təşkil edir.

Alınma sözlərin semantik mənimsənilməsi haqqında N.Məmmədli yazır: “Alınma prosesin sistemliliyinin semantik mənimsəmə pilləsində ilk mənada mənə seçimi faktı əsas götürülür. Alınma mərhələsində əcnəbi söz və terminin mənaları dilimizin leksik-semantik sisteminin tələblərinə müvafiq olaraq dəyişikliyə uğrayır. Əgər sözün mənə strukturunun tam həcmi deyil, dilimizin həmin mərhələdə ehtiyac hiss etdiyi mənası alınır” (71, 257).

Sözlüyə daxil ediləcək terminlərin nitq hissələrinə görə qruplaşdırılması əsasında aparılan təhlildə termin-isimlər əsas götürülür. Hərfi işarələrin və simvolların ümumi sayı əsasında onların lüğətin əlavə hissəsində ayrıca siyahı, yaxud cədvəl şəklində verilməsi haqqında nəticə çıxarmağa imkan yaradır. İşarə və simvolların əlavədə verilib-verilməməsindən asılı olmayaraq, onlar müvafiq terminin lüğət maddəsində əksini tapmalıdır.

Beləliklə, lüğətlər əsasında aparılmış müqayisəli tədqiqat göstərir ki, lüğətdə terminlərin verilməsində bütün prin-

siplər hələ yetərinə həllini tapmamışdır. Eyni sahə, daha doğrusu, texniki terminologiyaya aid üç lüğət texniki terminlərin tam dairəsini əhatə edə bilmir. Bunun səbəbi texniki terminologiya adı altında bir çox sahələr birləşdirilir və nəticədə kifayət qədər böyük həcmli terminoloji sistem əmələ gəlir. Bununla belə, belə ortaq terminoloji lüğətlərin hazırlanması texniki terminologiyanın unifikasiyası üçün geniş imkanlar açır. Nəzərə alınmalı ən vacib şərtlərdən biri, fikrimizcə, belə lüğətlərin sözlüyünün düzgün tərtibi, mövcud lüğətlərin müqayisəli şəkildə nəzərə alınmasıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov B. Sözalma hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, 91 s.
2. Abdullayeva Q. A. Bir qrup sözlərin leksik-semantik taleyi. Semantika məsələləri (Elmi konfrans məruzələrinin tezisləri). B., 1993, s. 26-28.
3. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr. Bakı: Maarif, 1956.
4. Abdullayev K., Məmmədov A. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: BSU, 2012, 608 s.
5. Abdiyeva Ş.R. Müasir Azərbaycan dilində kalkaşəkili siyasi-iqtisadi terminlər haqqında. Azərb.SSR EA Xəbərləri // İctimai elmlər seriyası, 1961, №8, s. 45-82.
6. Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində abbreviasiya. Fil.elm.nam. ... dis. Bakı, 1986, 130 s.
7. Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb ixtisar sözlər haqqında, S.M.Kirov adına ADU aspirantlarının elmi konfransı. III burarılış. Bakı, 1957, 318 s.
8. Adilov V. Termin və ümumişlək söz. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1990, s.8-12.
9. Ağamirzəyeva E.H. Beynəlmiləl termin və beynəlmiləl sözlərin semantik mənimsənilməsi. Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları. Bakı, 2013, 25-26 aprel, 426 s.
10. Ağazadə F. Türkcənin zənginləşdirmək yolları. Bakı: Maarif işçisi, 1926, №6, s.9-14.
11. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
12. Axundov A.A., Məmmədov N.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980, 316 s.

13. Axundov A.A. Azərbaycan dilində işlənən ərəb sözlərinin fonetik xüsusiyyətləri. A.M.Kirov adına ADU-nun «Elmi əsərləri», Dil və ədəbiyyat, №3, Bakı, 1963, 55 s.
14. Axundov A.A., Babayev S.M., Zeynalov F.H. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı: Təfəkkür, 1996, 256 s.
15. Axundov A. Felin zamanları. Bakı: ADU, 1961, 137 s.
16. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 2006, 280 s.
17. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992.
18. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı. Dirçəliş. XXI əsr. Bakı, 2001, №41, 34 s.
19. Axundov A. *-iyyət* şəkilçili alınma sözlər. Dil-mədəniyyəti. III b. Bakı: Elm, 1979, s. 78- 82.
20. Axundov M.F. Əsərləri. III c., Bakı: Maarif, 1955, 319 s.
21. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1955, 319 s.
22. Bayramova A. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı: Nurlan, 2009, 152 s.
23. Budaqov R. A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı: Azərnəşr, 1956, 287 s.
24. Cahangirov M.P. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı: Elm, 1979, 236 s.
25. Cəfərov R.C. Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli terminlər. Fil. elm nam. ... dis., Bakı, 1990, 140 s.
26. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1982, 215 s.
27. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Maarif, 1970, 204 s.
28. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1982, 210 s.
29. Dadaşov K.O. Fransız dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1988, 200 s.
30. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962, 272 s.

31. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: ADU, 108 s.
32. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Maarif, 1980.
33. Əliyev H. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və yeni minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət. «Azərbaycan» qəzeti. 30 dekabr 2000-ci il.
34. Əsgərov H. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi probleminə dair. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2007, s.38-46.
35. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 308 s.
36. Həsənov H.Ə., Aslanov A.Ə. Dilin milli və beynəlmiləl 21 terminoloji sistemi // Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı: ADPI, 1988, s.121-123.
37. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 2007, 280 s.
38. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 441 s.
39. Xəlilova S.N. Terminoloji sistemin iki layı arasındakı mühüm fərqlər // Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı: ADPI nəşri, 1988, s.138-140.
40. Xəlilova T. Azərbaycan dilində alınma terminlərin mənimsənilməsi // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2009, s.99-102.
41. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989, 404 s.
42. İsrailova S. Alınma informatika terminlərinin mənimsənilməsi // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2006. s.84-91.
43. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı: Ozan, 1997, 268 s.
44. Kərimov S.Q. Texniki elmlər üzrə Azərbaycan dilində terminologiyanın indiki vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi yol-

- ları. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2003. s.16-20.
45. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU, 1989, 394 s.
 46. Qarayev A.N. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər: Fil.elm.dok. ...dis. Bakı, 1990, 365 s.
 47. Qaratayev S.Q. Türkmən dilinin fəlsəfə terminologiyasının əmələ gəlməsi və formalaşması. Fil.elm nam. ... dis. avtoref. Aşqabad, 1993, 23 s.
 48. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dilində terminlər necə yaranır? Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. 1967, 46 s.
 49. Qasimov M. Ş. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
 50. Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000, 208 s.
 51. Qasimov İ.Z. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2001, 28 s.
 52. Qasimova X.A. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı: Elm, 2009. 125 s.
 53. Qubatov Ə.B. Azərbaycan xalqı ilə vahid qardaşlıq ailəsində. Bakı: Elm, 1991.
 54. Quliyev T. Mətbuat dilində işlənən Avropa mənşəli sözlər və onların leksik-terminoloji əvəzətmədə iştirakı // Tədqiqələr 1. Bakı: Elm, 2004. s.140-147.
 55. Quliyev T.Z. Terminoloji yeniləşmədə əvəzətmə meylləri, Bakı: Elm, 2000, 74 s.
 56. Quliyeva X. Kalka üsulu ilə dilimizdə termin yaradılması // Terminologiya məsələləri toplusu. Bakı: ADU, 1987, 148 s.
 57. Quliyeva X. Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaetmə yolları. Bakı: Nafta-Press, 2007, 124 s.
 58. Qurbanov A. Türköloji dilçilik. Bakı, 1993, 117 s.

59. Qurbanov. A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985, s. 408.
60. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980, 316 s.
61. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikas. Bakı: Xəzər, 2006, 372 s.
62. Məmmədov N.İ. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı: AUN, 1958, 36 s.
63. Məmmədov N. B. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər. Fil.elm nam. ... dis. avtoref. Bakı, 1966, 26 s.
64. Məmmədov M.B. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı və terminlərin işlənməsi haqqında. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2003. s.20-28.
65. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: API, 1987, 83 s.
66. Məmmədov N., Hüseynov Z. Azərbaycan ensiklopediyası. Bakı: Poliqrafiya birliyi, 1996, 360 c.
67. Məmmədova E.T. Cins kateqoriyaları ilə bağlı bəzi qeydlər. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası tematik məcmuə. Bakı: Mütərcim, 2000, №3, s.244-246.
68. Məmmədli N.B. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminləri. Fil.elm dok. ... dis. Bakı, 1997, 297 s.
69. Məmmədli N. Avropa mənbəli terminlərin alınma amilləri və geneoloji tərkibi, Tədqiqlər, №3, Bakı: Elm, 1999, s.133-147.
70. Məmmədli N. B. Alınma terminlərin leksik və semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 1995, s.172.
71. Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, 314 s.
- 71 a. Məmmədli N.B. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 488 s.

72. Mirzəliyeva M. Dilin lüğət tərkibi. Təşəkkül, inkişaf, təkmilləşmə. Mülahizə və düşüncələr. Bakı, 2004, 293 s.
73. Musayev Ə.M. Müasir fransız dili leksikasının inkişafı. Bakı: Maarif, 1987, 173 s.
74. Orucov Ə.N. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1951, №1.
75. Orucov Ə.N. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı məsələləri. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1984 .
76. Rəcəbli Ə.Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, 515 s.
77. Rəhmanov C., Abdullayeva T. Azərbaycanda əlifba islahatları və xəttin təkamülü məsələləri. Bakı: ETMEK və KPI nəşri, 2002, 32 s.
78. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində müstəqillik illərində terminologiyanın inkişafı // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2006, s.3-12.
79. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Fil.elm dok. ... diss. avtoref. Bakı, 1999, s.58.
80. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyasının standartlaşdırma formaları. Bakı: Elm, 2015, 500 s.
81. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, 380 s.
82. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, 230 s.
83. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005, 348 s.
84. Sadıqova S.A. Termini ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər, Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2010, s.5-11
85. Sadıqova S.A. Terminologiyanın inkişafında mətbuatın rolu, Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2008, s. 3-9.

86. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, Maarif, 1966, 340 s.
87. Şabanov R.M. Azərbaycan dilinin terminologiyasında sinonimlik problemi. Fil. elm nam. ... dis. avtoref., Bakı, 1998, 26 s.
88. Şirəliyev M.Ş. Termin yaradıcılığı üçün əsas mənbə // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1984.
89. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 230 s.
90. Yaqubova T.R. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000). Bakı: MBM, 2008, 153 s.
91. Yusifov M. Dövlətçilik və dil. Bakı: Nurlan, 2004, 250 s.
92. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Maarif, 1979, 206 s.
93. Veysəlov F. Alman dilinin fonetikas. Bakı: Maarif, 1980, 205 s.
94. Zahidi A. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı: Elm, 1997, 185 s.
95. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikas. I hissə (adlar), Bakı, 1974, 320 s.
96. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 380 s.
97. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, 303 s.

Rus dilində

98. Агаева О.О. Особенности эквивалентной соотносительности экономических терминов английского и русского языков: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2009. 23 с.
99. Агаева О.О. Особенности эквивалентной соотносительности экономических терминов английского и

- русского языков (на материале термиологии «управление персоналом») // Вестник МГОУ. Серия «Лингвистика». №2, 2007, Москва: Издательство МГОУ, 2007, с.140-146.
100. Агамирзоева Е.Г. Роль интернационализмов в обогащении национального языка. Журнал Вестник МГУ, по. 16 (675), Москва, 2013, сәһ. 91-96.
 101. Адилов В.З. Научный стиль азербайджанского языка XIX в.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1980. 25 с.
 102. Акмамедов О. Пути формирования и развития экономической терминологии в туркменском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ашхабад, 1988, 27 с.
 103. Аксютенкова Л.Г. Деривация как фактор эволюции терминосистемы: На материале терминологии «Рыночная экономика»: Дис. ... канд. филол. наук. Краснодар, 2002, 200 с.
 104. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков: Изд-во Харьковского университета, 1972, 216 с.
 105. Акуленко В.В. Вопросы интернациональных слов и элементов в терминологии // Вопросы языкознания. Москва, 1961, №3, с.61-67.
 106. Алиев Г. Русские заимствования в Азербайджанском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ашхабад, 1973, 19 с.
 107. Алиев Г. Русские заимствования в азербайджанском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1973. 24 с.
 108. Алиева С. Структурно-семантический анализ терминов в азербайджанском языке заимствованных из русского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1990, 25 с.

109. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка, М.: Изд-во литер. на иностранном языке, 1956, 220 с.
110. Андрессон Х.А. Термины экономической науки на эстонском, английском, немецком и русском языках. Тарту: ТГУ, 1987, 46 с.
111. Анисимова А.Г. Методология перевода англоязычных терминов гуманитарных и общественно-политических наук: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2010, 20 с.
112. Аракин В.Д. История английского языка. Москва: Просвещение, 1985, 256 с.
113. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка (практический курс); Москва: Высшая школа, 240 с.
114. Асланов А. Азербайджанский язык в орбите взаимодействия. Баку: Элм, 1989, 73 с.
115. Ахманова О.С. Словарь лингвистические терминологии. 151 с.
116. Ахунзянов Э.М. Русские заимствования в татарском языке. Казань, 1968, с.13.
117. Бабкин А.М. Щендецов В.В. Словарь иностранных выражений и слов. Ленинград, 1981, с.3.
118. Багова С.Р. Структурно-семантический анализ сложных слов в экономической лексике английского языка // Вопросы романо-германской и русской филологии: Межвуз. сб. науч. трудов / Пятигорский гос. лингвист, ун-т.) Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 1997, с.15-21.
119. Баранникова Л. И. О языковых контактах. В кн.: Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР. Москва.: Наука. 1969, стр. 197-220.
120. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Наука, 1973. 423 с.

121. Бархударов Л.С. Язык и перевод. Москва: Просвещение, 1975, 290 с.
122. Баскаков А.Н. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. Москва: Вопросы терминологии, 1961, с.65-78.
123. Бельчиков Ю.А. Интернациональная терминология в русском языке. Москва: Учпедгиз, 1959. 78 с.
124. Библиографический указатель литературы по вопросам терминологии азербайджанского языка (1920-1980 гг.) Баку: Элм, 1981, 49 с.
125. Бодуен де Куртене И. А. О смешанном характере языков. Избранные труды по общему языкознанию. Изд-во АН СССР. М., 1963. том I. 384 с.
126. Брагина М.К. Заимствование англо-американизмов французским языком с середины XIX века (на материале нарицательных имен существительных). Москва: АКД, 1968, с. 4-6.
127. Брагина М.Е. К вопросу о причинах лексического заимствования // Актуальные проблемы лексикологии. Минск, 1970, с. 24-31.
128. Брайен Л. Почему так? Знакомые английские слова в необычных выражениях. Москва: Школа-пресс. 1998, 112 с.
129. Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке: история в перспективе: Пособие для иностранных студентов-русистов. Владивосток: Диалог, 1989, с.24.
130. Буренина Л.К., Консон С.Б. Учебник английского языка. Москва: Высшая школа, 1982, 368 с.
131. Бурмистрова А.В. Лингвостатистический анализ английской терминологии фондового рынка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Иваново, 2001, 24 с.

132. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. В кн.: Новое в лингвистике (пер. с английского). Вып. 6. Языковые контакты. Москва: Прогресс, 1972. стр. 25- 60.
133. Вандриес Ж. Язык. Москва: Соцекгиз, 1937, 410 с.
134. Веселев П.В. Структура терминов дефинитивного типа. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1971, 21 с.
135. Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). Москва: Изд-во Моск. ун-та. 1969, 160 стр. с чертёж.
136. Виноградов В.В., Винокур Г.О. и др. Толковый словарь русского языка как. Москва: Просвещение, т.2., 1938, 1039 с.
137. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Москва: Высшая школа, 1972, 414 с.
138. Винокур Г.О. О славянизмах о современном русском литературном языке. Избранные работы по русскому языку. Москва, 1959, 308 с.
139. Гак В.Г. Сопосавительная лексикология. Москва: Международная отношения, 1977, 264 с.
140. Галкина-Федерук Е.М. Современный русский язык. Лексика. Москва, 1954, 117 с.
141. Гасымов М.Ш. Из история образования и развития терминологии в Азербайджане // Тюркская лексикология и лексикография. Москва: Наука, 1971, стр. 222-229.
142. Головин Б.Н. Введение в языкознание. Москва, 1983, 311 с.
143. Головин Б.Н. Проблема предметной и понятиной отнесенности лингвистических терминов // Термины в языке и речи. Горький: Изд-во ГГУ, 1985. стр. 3-14.
144. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая

- норма. Ленинград: Наука: Ленинградское отделение, 1978.
145. Гринев С.В. Терминологические заимствования // Д.С. Лотте. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. Москва: Наука, 1982, стр. 108-35.
 146. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии. Москва: Наука, 1971, стр. 7-67.
 147. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. Москва: Наука, 1977, 246 с.
 148. Даниленко В.П. Терминология современного языка науки // Терминоведение и терминография в индоевропейских языках. Владивосток: ДВО АН СССР, 1987, стр. 61-66.
 149. Даниленко В.П., Скворцов Л.И. Лингвистические проблемы упорядочения научно-технической терминологии / В.П. Даниленко. Вопросы языкознания. Москва, 1981, № 1, стр.7-16.
 150. Десницкая А.В. К вопросу взаимодействия языков. Доклады о сообщении инс-та языкознания АН СССР, Москва, 1956, №9, стр.70-77.
 151. Дешериев Ю. Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. Москва: Наука. 1966. 402 с.
 152. Доценко О.В. К вопросу о заимствовании в терминологии. Терминологическое обеспечение научно-технического прогресса. Омск: ОПИ, 1988.
 153. Джафаров Р. Дж. Технические термины заподно-европейского происхождения в Азербайджанском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1990, 27 с.

154. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
155. Дьяков А. И. Причины интенсивного заимствования англицизмов в современном русском языке // Язык и культура. Новосибирск: НПУ, 2003, с.35-43.
156. Егорова Г.М. Понятие и классификация заимствованных слов // Проблемы современной русской лексикологии. Калинин: 1983.
157. Ерасов Б.С. Социальная культурология. Москва, 1977, с.433-434.
158. Еремина К.Н. К вопросу о языковых контактах (на материале заимствованных европеизмов в современном персидском языке) // Социолингвистические проблемы развивающихся стран. Москва: Наука, 1975, с. 52-58.
159. Еремина К.Н. К проблеме языковых контактов. Москва: Наука.1980, 80 с.
160. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. Киев: Высшая школа, 1974, 174 с.
161. Журавлев В.К. Внежные внутренние факторы языковой эволюции. Москва: Наука, 1982, 329 с.
162. Журавлева Д.А. К проблеме изучения аббревиатур как формантов информационного потока в медийном пространстве // «Magister Dixit» - научно-педагогический журнал Восточной Сибири №3, (09). Сентябрь, 2011.
163. Забавников В.Н. Обаспектной классифилфии французских заимствований в немецком языке. Воронеж, 1966, 32 с.
164. Заботкина В.А. Новая лексика современного английского языка. Москва: Наука, 1989, 15 с.
165. Зарипова А.Н. Экономическая терминология в немецком, русском и татарском языках: Дис. ... канд.

- пед. наук. Казань, 2004, 208 с.
166. Звегинцев В.А. К понятию внутренних законов развития языка // Известия АР СССР / отд.МИТ. и яз./ т..1951, №4, М-Л., с.319-336.
 167. Зверева Т.А. и др. Предприниматель на внешнем рынке. Терминологический справочник. Под ред.: А.Тобавой. Москва: Русский язык, 1991, 182 с.
 168. Зятковская Р.Г. Некоторые правила устоявшегося морфемных подсистем // Грамматические и лексико-семантические исследования и синхронии и диахронии. Вып.3. Калинин: Изд-во, КПИ, 1975, с.32-36.
 169. Ибрахим Эфенди Печеви. История. Баку: Элм, 1988. 100 с.
 170. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва: Высшая школа, 1981, 285 с.
 171. Иванова И.П., Чакоин Л.П. История английского языка. Москва: Высшая школа, 1976, 320 с.
 172. Иваницкая А.А. Заимствование иноязычной лексики и ее освоение. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев, 1980, 19 с.
 173. Ивина Л.В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования). Москва: Академический Проект, 2003, 303 с.
 174. Ильина Л.А. О теоретических основаниях классификации лексических заимствований // Вопросы языка и литературы. Новокузнецк, 1981, с. 13-17.
 175. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. Харьков: Высшая школа, 1980, 208 с.
 176. Исхакова Х.Ф. Структура терминологических систем: Тюркские языки. Москва: Наука, 1987, 184 с.
 177. Кайтукова Е.Г. Лексико-семантические особенности

- турецкой экономической терминологии // Вестник МГЛУ. Восточные языки. Серия: Лингвистика. Выпуск 528, Москва: МГЛУ, 2006, с.20-31.
178. Кайтукова Е.Г. Основные этапы развития современной турецкой терминологии // Вавилонская башня - 4: Слово. Текст. Культура: Ежегодные международные чтения памяти кн. Н.С.Трубецкого 2005 «Евразия на перекрестке языков и культур». Москва: МГЛУ, Рема, 2006, с.60-72.
179. Кайтукова Е.Г. Способы образования турецких экономических терминов // Вопросы тюркской филологии, вып.6: материалы Дмитриевских чтений. Москва: Академия гуманитарных исследований. В надзаг.: МГУ им. М.В. Ломоносова, Институт стран Азии и Африки, 2006, с.49-63.
180. Кайтукова Е.Г. Экономическая терминология в турецком языке // Тезисы докладов международной научной конференции «Востоковедение и Африканистика в университетах Санкт-Петербурга, России, Европы. Актуальные проблемы и перспективы. 4-6 апреля 2006 г.» СПб., 2006, с.108-109.
181. Калинин А.Б. Лексика русского языка. Москва, 1971, 292 с.
182. Карпухина Н.М. Семантический анализ профессионально терминованных наименований экономической сферы деятельности: Дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2001, 186 с.
183. Китайгородская М.В. Современная экономическая терминология (Состав. Устройство. Функционирование) // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). Москва: Языки русской культуры, 2000, с.162-236.
184. Кодухов В.И. Введение в языкознание. Москва: Просвещение, 1987, 286 с.

185. Комарова Е.А. Лексико-семантическая ассимиляция и интеграция французских глаголов в значениях «достигать», «получать» в современном английском языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. 1974, 28 с.
186. Комисаров В.Н. Слово о переводе. Москва: Провешение. 1973, 244 с.
187. Кононенко А.П. Заимствованные сокращения как выражение экономии языковых средств. На материале английского и русского языков.
188. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // новое в лингвистике. Москва: Иностранная литература, 1963.
189. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском литературном языке. Москва: Наука, 1968, 206 с.
190. Крысин Л.П. К определению терминов «заимствование» и заимствованные слова // Развитие лексики русского литературного языка. Москва: Наука, 1965, с.104-116.
191. Крысин Л.П. Заметки об иноязычных словах. «Русская речь». №6, 2000, 314 с.
192. Крупнов В.Н. Курс перевода. «Английский язык». Москва: Международное отношение, 1979, 232 с.
193. Кязимов Ф. Английские гласные в сравнении в азербайджанскими. Иностранные языки в школе, №5, 1952, с.41-52.
194. Лайонез Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва: Прогресс, 1978, 543 с.
195. Латышев Л.К. Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания. Москва: Просвещение, 1988, 314 с.
196. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. Москва: Наука, 1982, 149 с.

197. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Москва: Изд-во АН СССР, 1961, 158 с.
198. Мамедов И.О. Слова европейского происхождения в современном Азербайджанском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1986, 23 с.
199. Мамедов Э. Арабское заимствования в современной технической терминологии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1990, 23 с.
200. Мирзоев Р. С. Русское словообразование. Баку: Маариф, 1986, 244 с.
201. Мусаев К.М. Формирование, развитие и современные проблемы терминологии на языках союзных республик СССР // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. Москва: Наука, 1986, стр.6-179.
202. Надель-Червинская М.А., Червинский П.П. Большой толкщвщй иностранных слов в трех томах. Москва: Русский язык, 1955, 973 с.
203. Новрузова С.И. Способы передачи префиксальный русско-интернациональных терминов на азербайджанский язык. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1990, 23 с.
204. Ожегов С.И. Лексокология лексикография культура речи. Москва: Высшая школа, 1974, 36 с.
205. Пашаева А. Термины политической экономии в современном Азербайджанском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1968, 24 с.
206. Пиотровский Р.Г., Бектаев К.Б., Пиотровская А.А. Математическая лингвистика. Москва: Наука, 1977, 383 с.
207. Пиотровский Р.Г. Лингвистическая синергетика. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2004, 166 с.

208. Попов Р.Н. Новые слова и словосочетания в языке современной прессы. Русский язык в школе №1, Москва, 1966, 196 с.
209. Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва, 1967.
210. Реформатский А. А. Введение в языкознание. Москва, 1955, 400 стр.
211. Рескер Я.И. Пособие по переводу с английского языка на русский. Москва, 1982, 177 с.
212. Романовский Н.В. Экспрессивно окрашенные глаголы в газетном стиле современного английского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1974, 25 с.
213. Розейцвейг В. Языковые контакты. Москва, 1984.
214. Сафаралиева Дж. Принципы заимствования терминов из русского языка и через его посредство: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1991, 28 с.
215. Сидоренко Ю.Н. Пути формирования английской биржевой терминологии: Дис. ... канд. филол. наук: Омск, 2005, 141 с.
216. Слюсарева Н.А. Терминология лингвистики и метаязыковая функция языка / Н.А. Слюсарева. Вопросы языкознания. 1979, т. 4, с. 69-76.
217. Смирницкий А.И. Древнеанглийский язык. Москва: Изд-во МГУ, 1998, 319 с.
218. Смирницкий А.И. История английского языка. Москва: Просвещение, 1965, 298 с.
219. Современный русский язык. Ч.II. Москва: Высшая школа, 1989. 244 с.
220. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30-90-е годы XIX в., М-Л., 1965, 565 с.
221. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. Москва:

- Наука, 1989, 246 с.
222. Степанов Ю. С. Структура французского языка. М., 1965, 184 стр.
223. Тауня С.Т. Проблемы технической аббревиатуры. Русский язык в школе, 1974, №8, стр.52-58.
224. Терегулова Р. Русские заимствования в башкирском языке. 1957.
225. Ткачева Л.Б. Основные закономерности английской терминологии. Томск: Изд-во Томского Ун-та, 1987, 200 с.
226. Турина С.Й. Об испанских заимствованиях в тагальском языке. Москва: Наука, 1976.
227. Улуханов С.П., Улуханов И.С. Основы заимствования в русском языке // РЯШ, 1994, №1, стр.70-75.
228. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. Москва: Высшая школа. 1983, 290 с.
229. Хауген Э. Языковой контакте//Новое в лингвистике. Москва: Прогресс, 1972.
230. Халилова С. Язык и терминология. Баку: Изд-во АГУ, 1988. 132 с.
231. Харлицкий С.М. Информационная структура термина: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2003, стр.13-21.
232. Циммерман М., Веденеева К. Русско-английский научно-технический словарь переводчика. Москва: Наука, 1993, 735 с.
233. Чантурия И. Г. Итальянские заимствования во французском языке XVI века. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск. 1979, 19 стр.
234. Червинский М. Русский язык. Москва, 1995, 973 с.
235. Шанский Н.М. Иванов В.В. Современный русский язык. Москва: Просвещение, 1981, 192 с.
236. Шарабчиева Х.К. Англицизмы в современном

- русском языке. Баку: 2005, 110 с.
237. Шахрай О.Б. К вопросу о смысловых взаимоотношениях интернациональных слов в разных языках// Иностранные языки в школе. Москва, 1955, №1, с.37-42.
 238. Швейцер А.Д. Американский вариант литературного английского языка: пути формирования и современный статус // Вопросы языкознания, 1995, № 6, с.3-16.
 239. Швейцер А. Д. Различия в лексике американского и британского вариантов современного литературного английского языка // Вопросы языкознания. Москва, 1967, №2, с. 65-72.
 240. Шестерниной Н.Л. Краткий словарь иностранных слов. Около 3500 слов. Москва, 1997.
 241. Ширяев А.Ф. Специфлизированная регевая деятельность. Психолингвистическое исследование на материале синхронного перевода. Канв.дисс. Москва, 1979, 145 с.
 242. Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика. Москва: Просвещение, 1977, 335 с.
 243. Шор Р. Язык и общество. Москва: Просвещение, 1947, 108 с.
 244. Шухардт И. Избранные статьи по языкознанию М.: Изд-во Иностран. 1950, стр.178-184.
 245. Щерба Л. В. О понятии смешения языков. В кн.: Л. В.Щерба. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Ленинград, 1958. том I. 182 с.
 246. Ярцева В. Н. Историческая морфология английского языка / АН СССР. Ин-т языкознания. Москва-Ленинград, 1960, 194 с.
 247. Ярцева В. Н. Развитие национального литературного английского языка / АН СССР. Ин-т языкознания. Москва: Наука, 1969, 286 с

248. Яхонтов С.Е. Глоттохронология: трудности и перспективы // Сравнительно-историческое языкознание на современном этапе. Конференция памяти В.М. Иллич-Свитыча. М., 1990. с. 39-47.
249. Яхонтов С.Е. Лексика как признак родства *языков* // Проблема общности алтайских языков. Ленинград: Наука, 1971, стр. 111-118.
250. Яхонтов С.Е. Прародина ностратических языков // Славистика. Индоевропеистика. Ностратика. К 60-летию со дня рождения В.А. Дыбо. М., 1991, с. 13-17.

Internet

251. <http://www.ccdmd.qc.ca/correspo/Corr15-3/Curiosités.html> >
252. http://en.wikipedia.org/wiki/Curriculum_vital.
253. http://www.etymonline.com/index.php?l=i&p=9&allowed_in_frame=0.
254. www.yahoo.com.fr/lexicologie. [www.google.com.fr/lexicologie](http://www.google.com/fr/lexicologie).
Lexicolımcı ola bilər.
255. Значение слова
инфекция//www.mirslovin.ru/show_word/50698/
256. Тарасова Л.А. Интернациональная лексика как частный случай заимствований//http://www.etymonline.com/index.php?l=i&p=9&allowed_in_frame=0.
257. Унификация юридических терминов. //<https://slovari.yandex>.
258. Унификация. Словарь терминов по сертификации и стандартизации. //<https://slovari.yandex>.
259. Унификация терминологии нормативных правовых актов Российской Федерации. //<https://slovari.yandex>.
260. Шарипова Н.Б. Траектория англоязычных

- заимствований и их лексическое значение в русском языке: на материале лексикографических источников конца XIX – начала XXI веков, автореферат ...канд.филол.наук., Челябинск, 2008, 23 с. <http://www.dissercat.com/content/traektoriya-angloyazychnykh-zaimstvovaniy-i-ikh-leksicheskoe-nachenie-v-russkom-yazyke-na-m>.
261. Шахбаз В.А. Слова арабского происхождения на территории романо-германского лингвистического ареала. Пути вхождения, дис. ... канд. филол. наук. 2005, <http://www.dissercat.com/>.
262. Швейцер А. Теория перевода (статус, проблемы, аспекты, Москва: Наука, 1988, 214 с. [http://www.gumer.info/bibliotek Buks/Linguist/shveyz/index.php](http://www.gumer.info/bibliotek/Buks/Linguist/shveyz/index.php).

LÜĞƏTLƏR

263. Abbasov A.Q., Həsənov H.M., Quliyev M.Q. İngiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti. Bakı, 2009.
264. Abbasov Ə., Əliquliyev R., Əliyev F. Rusca-azərbaycanca-ingiliscə informatika terminləri lüğəti. Bakı, 2003.
265. Abbasov A. İngiliscə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2007.
266. Abdullayev M. Fizika terminləri. Bakı, SSRİ EA Zaqafqaziya Fəfialının Azərbaycan şöbəsinin nəşriyyatı, 1935.
267. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989.
268. Allahverdiyev M.X., Paşayev T., Kazımov X., Abdullayev Rusca-azərbaycanca iqtisadiyyat terminləri lüğəti. Bakı, 1940, 273 s.
269. Almanca-azərbaycanca izahlı beynəlmiləl iqtisadi terminlər lüğəti. Bakı: Kövsər, 2010, 143 s.

270. Ağayev A. Maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Ziya, 2005. 422 s.
271. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Elm, I c., 1966, 595 s., II cild, 1980, 576 s., III cild, 1983, 554 s., IV cild, 1987.
272. Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminləri. Bakı: Nurlan, 1998, 326 c.
273. Azərbaycanın orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 1994, 510 s.
274. Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti, 1999, Bakı: Nurlan, 420 s.
275. Azərbaycanca-türkcə-rusca-ingiliscə ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika lüğəti. 2002, Bakı: Elm, 385 c.
276. Azərbaycanca-rusca-ingiliscə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti. Bakı: Nurlan, 1994, 720 s.
277. İqtisadiyyat terminləri lüğəti. Bakı: Nurlan, 1994, 427 s.
278. İzahlı psixoloji lüğət. Bakı: Elm, 1999, 260 s.
279. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 610 s.
280. İsmayılov N., Əliyev İ., Verdiyev Z., Quliyev Ə. Rusca-ingiliscə-azərbaycanca heyvandarlıq terminləri lüğəti. Bakı, 1910, 410 s.
281. İsmayılov İ. Dəri və zöhrəvi xəstəlikləri terminləri. Bakı, 1935, 210 s.
282. Ekoenergetika terminləri lüğəti. Bakı, 2001, s.187.
283. Əliyev Q., Rüstəмова A. İzahlı diplomatik terminləri lüğəti, Bakı: Nurlan, 2004, 283 s.
284. Əliquliyev R., Şükürov S., Kazımov S. Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər. Bakı: İnformatika texnologiyaları nəşriyyatı, 2009, 201 s.
285. Əmir-qızı R. Azərbaycan-rusca müasir lüğət. M.: Linqvist, 2000, 213 s.
286. Allahverdiyev M.X., Paşayev T., Kərimov X., Abdullayev. Rusca-azərbaycanca iqtisadiyyat terminləri lüğəti.

- Bakı, 1940, 273 c.
287. İngiliscə-azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti. Bakı: Kitab klubu, 2015, s.453.
288. Kəngərlinski U.S., Kəngərlinskaya C.X. Rusca-azərbaycanca-İngiliscə radioelektronika lüğəti, Bakı: Maarif, 1978, 210 s.
289. Qarayev A., Cəfərov S. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti. Bakı: Maarif, 1981, 783 c.
290. Qocayeva G.G. Rusca-azərbaycanca texniki terminlər izahlı lüğəti. Bakı, 2004.
291. Məhərrəmli Q. Mediyada işlənən alınma terminlər. Bakı: Nurlan, 2009,296.
292. Məmmədov N., Hüseynov Z. Azərbaycan ensiklopediyası. Bakı: Nəşriyyat-poliqrafiya birliyi. 1996, 360 s.
293. Rəbitə terminləri lüğəti. Bakı, 1985.
294. Rusca-azərbaycanca informasiya – ölçmə texnikası terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1980, 391 s.
295. Rusca-azərbaycanca dəftərxana və mühasibat terminləri lüğəti. Bakı: Nurlan, 1982, 398 s.
296. Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 1984, 256 s.
297. Rusca-azərbaycanca bazar iqtisadiyyatı terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 1993, 420 s.
298. Rusca-azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: 2003, 460 s.
299. Rusca-azərbaycanca-İngiliscə kimya terminləri lüğəti. Bakı: 2005, 279 s.
300. Rusca-İngiliscə-azərbaycanca texniki terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 1993, 510 s.
301. Veysəlli F. Dilçilik ensiklopediyası. 2006, 516 s.
302. Zamanova E.N., Həşimova A., Qurbanov K.B. Elektrofizika terminləri lüğəti. Bakı, 2010, 290 s.
303. Ахманов О.С. Словарь лингвистических терминов.

- Москва, 1966,487.
304. Борисов А.Б. Большой экономический словарь (10 000 терминов). Москва: Книжный мир, 2003. 895 с.
 305. Гусейнов И.М., Байрамов Х.Ч., Гасанова Г.Ш. Русско-англо-азербайджанский словарь технических терминов. Гянджа, 2009, с.109.
 306. Казахско-русский словарь. Москва: Русский язык, 1971, 567 с.
 307. Немецко-русский словарь. Т.1. Буквы А-Й подредакции А.А. Лепипга и Н.П.Страховой. Московский Государственной Изд-во иностранных словарей. 1962, 624 с.
 308. Русско-азербайджанские общественно-политические термины. Баку: Азернешр, 1937.
 309. Розенталь Д.Г., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Словарь -справичнил лингвистических терминов. Москва, 1976, 142 с.
 310. Словарь иностранных слов. Изд-во. Советской Энциклопедии. Москва, 1964, с.784.
 311. Этимодогический словарь русского языка. Под.ред. Н.М.Шанского. т.II, вып.7, Москва: Изд-во МГУ, 1980, с.140.
 312. The Oxford Dictionary for the Business. World London, 1993, 810 p.
 313. Jafarova L., Mustafayeva Sh. Science and edication. Vaku, 2011, 245 p.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

ÖN SÖZ	
I FƏSİL	Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində paralelliyin yaranma səbəbləri
	1.1.Milli və alınma sözlərdə paralellik.....
	1.2.Tərcümə prosesində semantik adekvatlıq.....
	1.3.Terminoloji leksikada alınmalarda baş verən semantik proseslər.....
	1.4.Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində paralelizmlər və onu yaradan amillər
II FƏSİL	Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin standartlaşdırma formaları
	2.1.Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində sosial amillərin təsiri
	2.2.Standartlaşdırma prosesində unifikasiya ilə nizamasalmanın qarşılıqlı əlaqəsi.....
	2.3.Alınma terminlərin standartlaşma yolları.....
	2.4.Tərcümə prosesində unifikasiya
III FƏSİL	Alınma və beynəlmiləl terminlərin unifikasiyası ...
	3.1.Beynəlmiləl terminlərin unifikasiya problemi.....
	3.2.Alınma terminlərin təsbiti və terminoloji bazanın yaradılması.....
	3.3.Alınma terminlərin standartlaşdırma yolları
IV FƏSİL	Alınma terminlərin unifikasiya problemləri
	4.1.Alınma terminlərin nizamasalınması.....
	4.2.Alınmaların nizamasalınması standartlaşdırma mərhələsi kimi
	4.3.Alınma terminlərin mənimsənilmə yolları.....
	4.4.Dəyişiklik edilmədən mənimsənilən alınma terminlər
	4.5.Dəyişiklik edilərək mənimsənilən terminlər.....
	4.6.Terminoloji lüğətlərdə alınma terminlərin unifikasiyası
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	

LÜĞƏT

- A -

ABOLİSİYA – 1. Qanunun, yaxud hansısa hüquqi aktın ləğvi.
2. Hər hansı bir vəzifənin ləğvi və ya vəzifədən istefa vermə.
3. Şəxsin təqsirliliyinin qanunla müəyyən edilmiş qaydada sübut olunmadığı mərhələdə cinayət işinə xitam verilməsi.
4. Ləkələnmiş şərəf, ləyaqət, işgüzar nüfuzun bərpa olunması, böhtanın rəsmən təkzib edilməsi.

ABROQASİYA – Yeni şəraitə uyğun gəlməyən köhnəlmiş qanunun ləğv edilməsi, əvvəl qəbul edilmiş bir qanunun başqa bir qanunla qüvvədən salınması.

ADAPTER – 1. İnterfeys qurğusu olub, iki və ya daha çox bilavasitə qarşılıqlı əlaqəsi mümkün olmayan şəbəkələr arasında informasiya mübadiləsi üçün istifadə edilən qurğu.
2. Bir sistemdən başqa sistemə, bir formatdan başqa formata keçməyə, qeyri-standartdan standarta keçməyə imkan verən elektromaqnit və ya mexaniki qurğu, uyğunlaşdırıcı kaset, qurğu və s. Adapter kaset;. 3. Hər hansı cihazı elektrik enerjisi ilə təmin etmək üçün onun şəbəkəyə qoşulmasını təmin edən qurğu. Telefon adapteri.

ADAPTİV KORREKTO - Sıqnalların qəbul edilmə şəraitinə avtomatik uyğunlaşmanı təmin edən qurğu adaptiv equalizer adlanır. Sıqnalın simvollarası təhriflərini korreksiya (düzəliş) etmək üçün adaptiv korrektor kompensator tətbiq edilir.

ADAPTİV KVANTLANMA – Giriş sıqnalının diapazonunun dinamik dəyişməsinə uyğun dəyişən addımla kvantlanma üsuludur. Kvantlanan sıqnalın statistik xarakteristikasının və kvantlanma maneəsinin səviyyəsinin analizi əsasında tənzimlənmə həyata keçirilir.

ADDENDUM – Ticarət gəmiçiliyində müqaviləyə əlavə. Bura tərəflərin razılaşdırdıqları yeni şərtlər və müqaviləyə düzəlişlər aiddir. Çarterlərin tərtibində geniş yayılmışdır. Addendumu da çarter kimi hər iki tərəf və ya onların agentləri imzalayırlar.

ADİNAMİYA – Həddən artıq zəiflik, gücün itirilməsi.

ADLİB – Televiziya və ya radioda canlı veriliş zamanı ekspromt.

Aparıcının çıxışı və ya verilişin musiqi müşayiəti zamanı edilən improvizasiya.

AEROSÜZGƏC – Tullantı sularını bioloji üsulla təmizləyən qurğu.

AFFİRMASIYA – Hesabların, sənədlərin təsdiq edilməsi.

AFTOŞOKLAR – Zəlzələ prosesində ən güclü təkandan sonra baş verən, lakin ondan daha zəif olan seysmik təkanlar. Aftoşokların sayı yüzlərlə olur və onlar bir neçə ay davam edə bilər.

AKKRESİYA – Beynəlxalq hüquqda dövlətin ərazisinin yeni yaranmış quru sahələr hesabına təbii genişlənməsi.

AKKUZATİV – Bir sıra dillərdə vasitəli və vasitəsiz tamamlığın ifadəsinə xidmət edən hal.

AKSELERASIYA – 1. Sahibkarlığa aid müqavilənin vaxtından əvvəl sona yetməsi. 2. Konkret səbəblərə görə lazım olduqda istiqrazçılara borcun vaxtından əvvəl qaytarılması barədə kredit müqaviləsində ayrıca öhdəlik olmamasına dair qeyd.

AKSEPTANT – Vekseli imzalayan və gələcəkdə ödəniş müddəti zamanı onu ödəmək üzrə öhdəçilik götürən şəxs.

AKUPUNKTURA – İynəbatırma üsulu, bir çox xəstəliklərin müalicəsi; bədənin müəyyən nöqtələrinə xüsusi iynələr batırmaq metodu ilə müalicə.

AKVABİLDİNG – Suda yerinə yetirilən, orqanizmə müsbət təsir göstərən, bədəni möhkəmləndirən, ona sağlamlıq və mütənasib forma verən xüsusi hərəkətlər.

AKVAKULTURA – Süni çoxalma və yemləmə yolu ilə faydalı bioloji məhsulları (balıqlar, molyuskalar, yosunlar və s.) əldə etmək üçün göllərin məqsədyönlü istifadəsi.

AKVİZİSİYA – 1. Sığorta və nəqliyyat şirkəti tərəfindən yeni müştərilərin cəlb edilməsi. 2. Şirkətə nəzarət etmək məqsədilə onun səhmlərinin satın alınması. asılı olan riskli müqavilələr.

ALENDİ – Müqavilə barəsində işlədilir; müddətsiz, qüvvədə olma müddətinin göstərilməməsi deməkdir.

ALLEQRİ – Lotereyanın bir növü; bilet alandan dərhal sonra onun nəticəsi məlum olur.

ALLONJ – Üzərində qeydiyyat aparmaq üçün veksələ əlavə olunmuş vərəq.

ALPARİ – Valyutanın, istiqrazların, veksellərin bazar valyutası ilə onların nominal dəyərinin ideal bərabərliyi.

ALPENŞTOK – İti, polad uclu əsa. Dağ turizmi ilə məşğul olanlar tərəfindən istifadə olunur.

ALQOL – Yüksək səviyyəli primitiv prosedur maşın dili.

AMALQEMASİYA – (*hərfi*: “xəlitə”) Cəmiyyətdə korporasiyaların, ittifaqların və digər qurumların öz kapitallarını təmərküzləşdirmək üçün vahid şirkət halında birləşməsi. Şirkətlərin birləşməsinin iki metodu məlumdur: 1. Kiçik şirkətlərin mülkiyyətinin bir iri şirkət tərəfindən birbaşa özünə birləşdirilməsi: bu halda birləşdirilən şirkətlərin strukturu dəyişmir. 2. Yeni şirkət yaradılması və digər şirkətlərin aktivlərinin ona verilməsi; bu birləşdirilən şirkətlərin hamısının strukturunun tamamilə dəyişməsi ilə bağlıdır. İstehsalın xarakteri etibarilə yekcins olan bir neçə müəssisənin birləşməsindən söhbət gedəndə bəzən fuziya terminindən istifadə edilir.

ANATOSİZM – Faizlərin faizinin tutulması, faizlərin nəinki ilkin məbləğdən, həm də keçən müddət ərzində artan faizlərdən hesablanması.

ANDAJEMENT – Tamaşalarda, konsertlərdə və s. tədbirlərdə iştirak etmək üçün artistə müqavilə ilə müəyyən müddətə həvalə olunan dövət.

ANDERQRAUND – Mədəniyyətdə və incəsənətdə qəbul olunmuş mövcud ənənə və istiqamətlərə əks gedən cərəyan.

ANDERRAYTER – 1. Qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatlar üzrə makler. 2. Bank fəaliyyətində, eminentə xüsusi muzd müqabilində razılaşıdırılmış şərtlər əsasında həmin qiymətli kağızların bazarda yerləşdirilməsinə zəmanət verən fiziki və ya hüquqi şəxs. 3. Sığortada-sığorta kontraktlarının bağlanması və sığorta öhdəlikləri portfelinin formalaşması

üçün cavabdeh olan hüquqi şəxs.

ANDROİD – Google və open Handset Allience şirkətləri tərəfindən kodlaşdırılmış linux əməliyyat sistemi əsaslı, mobil cihazlar üçün inkişaf etdirilmiş açıq qaynaq kodlu bir əməliyyat sistemi.

növü. 2. İnkişaf etmiş ölkələrdə pensiya planlaşdırmasının ən çox yayılmış alətlərindən biridir. Annuitet sığorta edən tərəfindən sığorta edilən tərəfə ödənilən aylıq rentadır. Annuiteti qeyri-dövlət pensiya fondlarında və eləcə də sığorta şirkətlərindən almaq olar. Fərdi pensiya hesablarından fərqli olaraq, sığorta şirkətlərində sığorta edilən şəxs sığorta şərtlərinə uyğun olaraq istənilən zaman ödənişi dayandıra bilər və həmin ana qədər yığılmış məbləği götürə bilər.

ANQAJEMENT – Bir artistin, yaxud teatr kollektivinin müəyyən müddətə tamaşalarda, yaxud konsertdə iştirak etmək üçün xüsusi dəvət olunması.

ANQARİYA – Müharibə edən dövlətin öz limanlarında və sularında bitərəf dövlətlərə məxsus gəmiləri həbs edərək istifadə etməsi.

ANTEKOLOGİYA – Yunan sözündən götürülüb gül və ekologiya deməkdir. Biologiyanın – bitkilərin çiçəklənməsi və tozlanması prosesinə təsir edən problemləri öyrənən bölməsidir.

ANTİSİPASIYA – 1. Hadisələrin mümkün gedişinin qabaqcadan hiss edilməsi. 2. Daha gec başlamalı olan hər hansı hadisənin vaxtından əvvəl başlanması. 3. Borc öhdəliyinin vaxtından əvvəl icra olunması. 4. Verginin vaxtından əvvəl yığılması.

ANİMASİYA – Multiplikasiya hesabına rəqəmlərin canlandırılması. Video kameralarında istifadə olunan multiplikasiya funksiyası, ayrı-ayrı kadrlarla, yaxud müəyyən fraqmentlərlə çəkilişlər aparmağa imkan verən çəkiliş üsulu.

ANTROPONİMİKON – 1. Antroponimlərdən tərtib olunmuş lüğət və ya siyahı. 2. Hər hansı xalqa məxsus şəxs adlarının cəmi və yaxud müəyyən dövr ərzində istifadə olunan

- antroponim.
- ARBİTR** – 1. Ümumi resurslara qoşulma prosesində konfliktləri həll etmək üçün proqram. 2. Münsiflər hakimi – iki tərəf arasında yaranmış mübahisəni həll etməli olan qərəzsiz vasitəçi.
- ARBİTRAJ** – 1. Mübahisə edən tərəflərin ekspert hakimlər rolunu oynayan müstəqil arbitrlərə müraciət etmələri yolu ilə mübahisələrin həll edilməsi üsulu. Bu halda arbitrləri ya mübahisə edənlər özləri seçir, ya qarşılıqlı razılaşma əsasında təyin edilir, ya da qanunla müəyyən edilmiş qaydada təyin edilir. 2. Müəssisələr, təşkilatlar, idarələr arasında əmlak mübahisələrinin həll edilməsi, eləcə də müqavilənin yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar iddiaların tənzimlənməsi məqsədilə yaradılmış dövlət orqanı.
- ARBİTRON** – Ayrı-ayrı televiziya verilişlərinin tamaşaçılar arasında populyarlıq dərəcəsini dərhal müəyyənləşdirməyə imkan verən sistem.
- ART-STUDİYA** – Geniş mənada incəsənət, yaradıcılıq studiyası; sənət əsərlərini yaratmaq və nümayiş etdirmək üçün yer.
- ARTEFAKT** – Təsvirdə əngəllər, təsvirin təhrifi. Təsvirin rəqəmsal işlənməsi zamanı yaranır.
- ASSEMBLER** – 1. Assembler dilindən və onun translyatorundan ibarət olan proqramlaşdırma sistemidir. Assemblerləşdirməni yerinə yetirən proqram və ya texniki vasitə. 2. Maşın-yönümlü proqram dili. Assemblerlər aşağı səviyyəli dillərə aiddir. Hər prosessorla görə unikal assembler yaradılır.
- ATTENYUATOR** – Çıxış siqnalı giriş siqnalının funksional eyni olub, çıxış siqnalının səviyyəsi giriş siqnalının səviyyə-sindən həmişə az olan qurğu. Bu qurğu sönmə funksiyasını yerinə yetirir.
- ATTORNEY** – Etibaredənə hüquqi xidmətlər göstərən etibarlı nümayəndənin adı.
- AUDIENSIYA** – Diplomatik nümayəndənin başçısının (səfir, konsul və s.) dövlət rəhbəri, hökumət başçısı, Xarici İşlər Naziri tərəfindən qəbul edilməsi.

AUDİT – 1. Müəssisələrin (sığorta şirkətlərinin, birgə müəssisələrin, səhmdar bankların, birjalara və s.) dərc (nəşr) edildiyi və ya yuxarı təşkilatlara təqdim etdiyi maliyyə hesablalarının məlumatlarının, onların istədiyi ilə hüquqi, iqtisadi və mühasibat baxımından qiymətləndirilməsi də daxil olmaqla maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinin kompleks yoxlanmasıdır (ekspertizasıdır); 2. Sistemin hər hansı elementinin və ya qrup hissəsinin iş qabiliyyətinin itməsinin xüsusi jurnalda qeyd olunaraq uçotun qurulması.

AUTRAYT – 1. Mükafat və ya diskont tətbiq edilən mübadilə forvard valyuta əməliyyatı. 2. Mükafat və ya güzəşt nəzərə alınmaqla banklararası müddətli valyuta sövdələrində valyuta məzənnəsi.

AUTSAYDER – 1. İnhisar təşkilatına daxil olmayan zəif müəssisə. 2. Yarışda axıncı yerlərdən birini tutmuş idmançı və ya komanda. 3. Hər hansı sahədə reytingli yarışmada, rəqabətdə geri qalan.

AVROKREDİTLƏR – İri kommersion bankları tərəfindən avrovalyuta bazarının vəsaitləri hesabına verilən beynəlxalq kreditlər.

AVROPARLAMENT – Avropa İttifaqının konkret prinsiplər üzrə müəyyənləşdirilmiş seçkili məsləhətçi orqanı.

- B -

BAKALAVR – Ali məktəblərdə təhsilin dördillik ilk pilləsi. Bolonya Bəyannaməsinə əsasən adi halda ən azı üç il davam etməli və ya Avropa Kredit Transfer Sistemində görə minimum 180 kredit toplamalı olan birinci mərhələ/dövr təhsilini uğurla başa vurduqdan sonra verilən ali təhsil ixtisas dərəcəsidir.

BAKALAVRİAT – Bakalavr elmi dərəcəsi və ya bakalavr ixtisas dərəcəsinin təltif edilməsi və bakalavr diplomunun verilməsi ilə təsdiq olunan ali təhsildir.

BANK LİKVIDLİYİ – Müştərilərlə münasibətdə bankın öz təəhhüdlərini vaxtında yerinə yetirmək qabiliyyətidir.

BANKO – Bank tərəfindən qiymətli kağızların alqı-satqısının

- aparıldığı kursdur.
- BANKNOT** – Emissiya banklarının dövriyyəyə buraxdığı kağız pullar, faizsiz bank biletləri.
- BANNER** – 1. Satış yerlərində malların reklamı üçün vitrinlərdə qoyulmuş, mağazaların girişlərinə, ticarət zallarının divarlarına vurulmuş, plastıkdən, yaxud kağızdan düzəldilən üçkünc və ya dördkünc planşetlər. 2. Kiçik ölçülü reklam tablosu. İnternetdə yayılır – çox vaxt animasiyalı olur. İstifadəçilər banneri tıklayanda reklam olunan səhifə yüklənir. 3. Banner reklamı (vəb-səhifələrin reklam üsulu – reklam olunan saytın banneri daha çox seyirçisi olan saytlara qoyulur).
- BARBOTAJ** – Hava üfürməklə suyun oksigenlə zənginləşdirilməsi.
- BATİAL** – Materik dayazlığı ilə okean yatağı arasında orta mövqe tutan zona (200-500 metrədən 3000 m-ə qədər). Bu ekoloji zona dərinliyin sürətlə artması və hidrostatik (hidrosabit) təzyiqin, fitosintezləşdirici bitkilərin olmaması və s. ilə səciyyələndirilir.
- BAYNDER** – 1. Satıcı və alıcı arasında əvvəlcədən danışılmış şərtlər əsasında daşınmaz əmlakın alınması hüququnun təminatı kimi ödənen pulların, depozitlərin alınması haqqında sənəddir. 2. Sığorta şirkətləri tərəfindən riskin dərəcəsinin öyrənilməsinin aparıldığı bütün dövr ərzində, daimi sığorta polisi alınana qədər müvəqqəti sığortanı əks etdirən sığorta kontraktının əsas şərtləri haqqında yazılı arayışdır.
- BAYPAS** – Boru kəmərlərinin düz hissəsi ilə paralel qapadıcı və ya tənzimləyici boru kəmərləri armaturları ilə, yaxud cihazlarla dövrələnməsi.
- BAYT** –1. Kompüter texnologiyasında istifadə olunan əsas informasiya vahidi. Ən minimal informasiya vahidi bit çox kiçik sayıldığından, adətən 8 bitdən ibarət olan B.-dan istifadə olunur. Bir çox hallarda B. da kifayət etmir. Belə hallarda kilobayt (Kb), meqabayt (Mb), gigabayt (Gb) və terabayt (Tb) işlədilir.2. Fərdi kompüterlərdə məlumatların

ötürülməsi, saxlanması və işlənməsinin informasiya vahididir.

BENÇMARK – Hər hansı bir şeyin keyfiyyətini və ya nəticəsini ölçmək və ya müqayisə etmək üçün istifadə oluna biləcək standart və ya meyar. Müqayisə üçün etalonun olması bençmarkinqin (müqayisə prosesinin) həyata keçirilməsi üçün zəruri şərtidir.

BENÇMARKİNG – Yaxşı müəssisələrin, tərəfdaşların və rəqiblərin fəaliyyəti, onların istifadə etdiyi idarəçilik metodları haqqında informasiyanın yığılması və təhlili prosesidir. Bençmarkinqin məqsədi şəxsi fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması və rəqabətli mübarizədə üstünlük əldə edilməsindən ibarətdir. Bençmarkinqin obyektini texnologiya, istehsalat prosesləri, istehsal və məhsul satışının metodları təşkil edir. Təkmilləşdirmə məqsədilə mövcud proseslər barədə dəqiq təsəvvürün yaradılması və verilənlərin açıq mübadiləsi daxil olmaqla, müəssisələr arasında fəaliyyət göstəricilərini müqayisəsi prosesidir.

BİOİNFORMATİKA – Biologiya, biokimya, kompüter elmləri, riyaziyyatı və s. birləşdirən yeni elmi mövzu, predmet.

BİOKLOMATOLOGİYA – Fiziki mühitin ümumiyyətlə, bütün canlılara göstərdiyi təsiri öyrənən elmdir. Bitkilərin və heyvanların müxtəlif amillərlə (bu amillərə hava və iqlim: temperatur, nisbi nəmlik, atmosfer təzyiqi, günəş radiasiyası, küləklər və s.daxildir) şərtləşdirilmiş reaksiyaları və hərəkət tərzləri (davranışları) onun tədqiqatlarının predmeti hesab edilirlər.

BİOKORROZİYA – Müxtəlif orqanizmlərin (xüsusilə, aerob bakteriyaların) həyat fəaliyyəti nəticəsində metalların zədələnməsi (dağılması) prosesi. Bidağılma su və neft borularında, sənaye obyektlərində və digər yerlərdə rast gəlinir, sulfat azaldıcı bakteriyalar metal məhsullar üçün daha aqressiv hesab olunurlar. Materialın biokorroziyadan mühafizəsi üçün müxtəlif funqisidlərdən istifadə olunur.

BİOMETRİYA – İstifadəçinin verifikasiya və identifikasiyası üçün (icazəsiz girişlərin qarşısını almaq üçün) metodlar

- işləyib hazırlayan elmlərin tətbiq sahəsi.
- BIOPSİYA** – Xəstəliyin xarakterini mikroskopla müəyyən etmək üçün canlı orqanizm toxumasından kiçik bir parçanın kəsilib müayinə edilməsi.
- BLASFEMİYA** – Dini müqəddəsliyə qarşı çıxmaq, bir dinin ehkamlarını, etiqadını danmaq, onları gözdən salmaq.
- BLEF** – 1. Kartla qumar oyununda aldadıcı gediş. 2. Guya böyük üstünlüyə malik olduğunu göstərmək üçün edilən yalançı jestlər.
- BLEND** – Kino çəkilişi aparatını səpələnmiş yan işıq şüasından qoruyan ləvazimat.
- BLİTTER** – Böyük massivdə (məsələn, fayl, şəkil və s.) məlumatların nüsxəsinin çıxarılması və yaxud yaddaş sahəsinin bir hissəsindən digər hissəsinə köçürmək üçün istifadə olunan qurğu.
- BLOK** – 1. Müəyyən əməliyyatlar sistemini icra edən kompüter sisteminin bir hissəsi (məsələn, qida bloku, yaxud daxiletmə-xaricətmə bloku). 2. Başlanğıcı və sonu olan hər hansı bir proqramın hissəsi. *Yaddaş bloku* – vəhdət şəklində ünvanlanan yaddaş hissəsi. *Qida bloku* – kompüterin elektrik enerji mənbəyi. Kompüterlər, bir qayda olaraq, aşağı gərginlikdən istifadə edirlər. *Blok-aparat* – uzaq məsafələrdə kommunikasiya zamanı istifadə olunan qurğu.
- BLOKİROVKA** – 1. Sistemin bir sıra funksiyalarını yerinə yetirə bilməmək vəziyyəti. 2. Tupik vəziyyəti. Sistemin öz funksiyalarını düzgün yerinə yetirə bilməməsi vəziyyəti.
- BLUTUZ** – Kabelsiz (simsiz) fərdi radio şəbəkəsi. Mobil telefonlarda, fərdi kompüterlərdə, videokameralarda istifadə olunur.
- BONİFİKASIYA** – Malın keyfiyyətinin pisliliyinə görə onun qiymətindən edilən güzəşt.
- BONUS** – 1. Əlavə ödəniş, mükafat. 2. Satıcının etdiyi əlavə güzəşt, endirim.
- BOULİNG** – Oyun xəttinin başlanğıcında dayanaraq xəttin sonundakı fiqurları bouling topları ilə aşırma məqsədi

daşıyan əyləncəli idman növü.

BRENDİNG – Bu və ya digər firmanın mallarına uzun müddət üstünlük verilməsi şəraitinin yaradılması ilə bağlı marketing fəaliyyəti.

BREYK – 1.*idm.* Boksda hakimin ringdəki iştirakçılara mübarizəni müvəqqəti dayandırmaq və bir addım geri çəkilmək barədə verdiyi komanda. 2. *iqf.* Bazarda qiymətin kəskin düşməsi.

BROKER – Müştəri hesabına alver edən və buna görə komisyon mükafatı alan birja alverçisi və ya vasitəçisidir. Adətən, agent komissiya və ya tapşırıq müqaviləsi əsasında fəaliyyət göstərilir. Brokerlər alıcı və satıcı arasında əlaqə yaradaraq ticarət sövdələşməsi bağlanmasını təmin edirlər. Broker rolunda ayrı-ayrı şəxslər, firmalar və təşkilatlar çıxış edə bilirlər.

BULLİT – Sol tərəfdən seçilmiş siyahının, hər sətirin başında qara yumru, kvadrat, ulduz və ya başqa işarəsi olan mətn fraqmenti.

BUMERANQ – 1. Əyilmiş taxta əmud və ya oraşəkilli lövhəcik formasında metal alət. 2. İnsanın atdığı yanlış addımlarının zərərini çəkməsi.

BUNQALO – Yüngül materiallardan tikilmiş, turistlərin yerləşdirilməsi üçün istifadə olunur.

BUSTER – Kuki – faylların bloklaşdırılması üçün proqram. Spamın qarşısını alan.

idarə edilməsini təmin edən qurğu.

- Ç -

ÇİPS – Lay-lay doğranmış və yağda qızardılmış kövrək, xırçıldayan kartof dilimləri.

ÇİZBURQER – İsti qəlyanaltı; ikiyə bölünmüş və arasına kotletlə pendir qoyulmuş ədviyyatlı dairəvi kökə.

- D -

DAMNO – 1. Pulun nominal dəyəri ilə, cari kurs üzrə hesablanmış dəyəri arasındakı fərq. 2. Bankların komissiyaya verilmə veksellərin inkassasiya ilə əlaqədar, yəni bu

veksellər üzrə nağd pulların alınması ilə bağlı xərclər.

DAMP – 1. Verilənlərin seqmentin birindən digərinə daşınma üsulu ilə yaddaşda olanların yenidən yazılışı. 2. Yaddaşda olanların çap etdirilməsi, yaxud ekrana çıxarılması. 3. Ekrana çıxarış, ekrandakının fayla çevrilməsi və ya çap edilməsi. 4. Faylın və ya yaddaşın bir hissəsinin yadda saxlanması. 5. Müəyyən müddətdə kompüterin yaddaşı haqqında ətraflı informasiya.

DAMPINQ – Tullantıların okeana və dənizlərə atılması, basdırılması. Hər il akvatoriyalara basdırılmaq üçün çoxlu miqdarda müxtəlif tullantılar aparılır. Dənizin dibini dərinlətmə işləri zamanı çıxarılan qrunt, sənaye tullantıları, inşaat zibili və hətta radioaktiv tullantılar dampinq adlanır.

DATA KART – İnformasiya əməliyyatlarını yerinə yetirmək üçün elektron kart.

DAYCEST – Rəqəmli imza rolunu oynayan qısa şifrələnmiş məlumat. Bu rabitə kanallarında şifrə edilməmiş məlumatlar birgə ötürülür.

DEBET - Müəssisənin (bankın) borclarının miqdarını göstərən, mühasibat hesablarının sol tərəfidir. Aktiv hesablarda debet sayılan məbləğin artmasını, passiv hesablarda isə azalmasını göstərir. Bütün iqtisadi hesablaşmalar bir hesabın debetinə və digər hesabın kreditinə yazılır.

DEBET – NOT – Bu və ya digər səbəblərə görə ödənilməli olan, sonuncu müəyyənləşdirilmiş məbləğin debet hesabına yazılması barədə bir tərəfin o biri tərəfə göndərdiyi bildiriş.

DEBET KARTI – Alıcının cari hesabından onun tərəfindən alınmış mal və xidmətlərə görə pul silinməsinə həyata keçirən mikroprosessor kartoçka.

DEBİTOR – Kredit (borc) verilmiş hüquqi və ya fiziki (borclu) şəxslərdir.

DEFLYATORLAR – Beynəlxalq təcrübədə iqtisadi göstəricilərin, o cümlədən UDM-un komponentlərinin müqayisəli qiymətlərdə hesablanması üçün və qiymət dinamikasının ümumiləşdirici məcmu *göstəricilərinin*

xarakteristikası üçün istifadə edilən müxtəlif indekslərin məcmusudur. Qiymət statistikasında deflyator indeksləri inflyasiyanın miqyasını qiymətləndirən geniş əhatəli göstərici hesab edilir.

DEFRAQMENTASIYA – Sistemin yaxşı işləməsi üçün dağınıq məlumatların sərt diskdə bir yerə yığılması əməliyyatı; Fraqmentasiya vəziyyətinin aradan qaldırılması.

DEİNİSİALİZASIYA – Proqramın işə salınmasından əvvəl mühitin parametrinin bərpası.

DEİNKAPSULLAŞDIRMA – Verilənlərin bərpası prosesi. Bu proses nəticəsində informasiyalı işarələrlə xidmət işarələrin ayrılması həyata keçirilir.

DEKODER – 1. Kodlaşdırılmış siqnalı verilən alqoritmlə emal etməklə ilkin vəziyyətə çevirmək üçün istifadə edilən məntiqi sxemlər (qurğu). 2. Deşifrə qurğusu, mikrosxem deşifrə qurğusu. Giriş siqnalını bir neçə çıxış siqnalına çevirir və məlumatları başqa şəkllə salır.

DELİSTİNQ – Qiymətli kağızların fond birjalarında ticarət siyahısından onların təminatı yoxlanıldıqdan sonra qərar əsasında çıxarılmasıdır.

DELİVERİ DEYTS – Yüklərin mənzilbaşına çatdırılması üçün firma tərəfindən təyin olunmuş tarix. Əgər yük bu tarixə gəlib çatmazsa, yükəndərən müqaviləyə əsasən öhdəliklərini yerinə yetirməmiş sayır.

DELTA – 1. Ehtimal olunan xəta. 2. Məhsulun əsas bazara çıxması ilə onun lokal versiyasının peyda olması arasındakı müddət.

DEMARKASIYA – Başqa-başqa dövlətlərə məxsus ərazi, demarkasiya xətti, müzakirə və ya sülh bağlayan iki ordunu bir-birindən ayıran xətt, zona.

DEMARKETİNQ – Marketinqdə, mallara olan tələbatın mövcud resurslar şəraitində onların istehsalı imkanlarının asan səviyyə artımı ilə şərtləndirilən davranış vəziyyəti və xəttidir.

DEMARŞ – Bir ölkənin hökumətinin, Xarici işlər idarəsinin və ya diplomatik nümayəndəliyinin başqa dövlətə qarşı

gerçəkləşdirdiyi diplomatik aksiya.

DEMEREK – Dənizlə yük daşınma müqaviləsində yük əməliyyatları üçün nəzərdə tutulmuş staliya vaxtından artıq müddətə gəminin boş dayanmasına görə fraxtedənin və ya yükgöndərənin, yaxud yükalanın gəmi sahibinə ödədiyi məbləğ.

DEMULTİPLEKSOR – Multipleksora əks əməliyyat aparan qurğu. Faktiki olaraq, bu qurğu verilmiş alqoritmlərə uyğun qrup siqnalının bir neçə kanal siqnalına çevrilməsi (ayrılması) əməliyyatını həyata keçirir.

DEMUTASIYA – Təbii və ya antropogen faktorların təsirinə məruz qalan ekoloji suksessiyadır.

DENONSASIYA – Beynəlxalq hüquqda beynəlxalq müqavilə iştirakçılarından birinin müqaviləni yerinə yetirməkdən imtina etməsi və bununla onu özü barəsində qüvvədən salması

DEREGİSTRASIYA – (qeyd etməmək). Registrasiyadan (qeydiyyatdan) keçmiş mobil telefon stansiyasını aktiv mobil stansiyaları siyahısından çıxarmaq. Əgər uzun müddət radiostansiya efirə çıxmırsa, onda müşahidələr nəticəsində həmin radiostansiya avtomatik aktiv radiostansiyalar siyahısından çıxarılır.

DERİVATİV - Dəyəri bazis aktivlərinin dəyərinə görə müəyyənləşdirilən, təcili sövdələşmələr bazarında dövr edən təcili sazişlərdir. Başqa sözlə, törəmə qiymətli kağızlardır, birja aktivinin bu qiymətli kağız əsasında olan qiymətinin dəyişməsi ilə bağlı baş verən əmlak hüququnun (öhdəliklərinin) ifadəsinin sənədləşdirilməmiş formasıdır. Derivativlərin tədavülünün əsas məqsədi müvafiq aktivlərin qiymətlərinin dəyişməsindən gəlir əldə etməkdən ibarətdir.

DEZİNFLYASIYA – İşsizliyin səviyyəsini kəskin artırmadan inflyasiyanın məhdudlaşdırılması məqsədilə aparılan deflyasiyanın (tədavüldə olan kağız pulların miqdarının azaldılması) yüngül formasıdır. Hər şeydən əvvəl, faiz tariflərinin artırılması yolu ilə istehlak xərclərinin

məhdudlaşdırılmasında, kreditlə alışa dair müqavilələrin bağlanması məhdudiyyətlərin qoyulmasında, defisit malların qiymətləri üzərində nəzarətin həyata keçirilməsində özünü göstərir.

DİLETANT – Kifayət qədər hazırlığı olmaya-olmaya xüsusi bilik tələb edən müəyyən fəaliyyətlə-elm və sənətlə məşğul olan şəxs.

DİPLEKS – Bir antena vasitəsilə eyni zamanda bir neçə ötürücü ilə işləmək. Bir neçə ötürücü və ya qəbuledici ilə bir tezlikdə növbə ilə işi qurmaq.

DİSK – İnformasiyanın yadda saxlanması və təsvir edilməsinə qabil olan xüsusi materialdan ibarət xüsusi təbəqə ilə örtülmüş plastik dairəvi formada informasiya daşıyıcısı. İkitərəfli disk – hər iki tərəfi formalaşdırılmış və istifadə üçün hazır olan elastik maqnit disk.

DİSKET – Kompüter texnologiyasında istifadə olunan elastik diskli kaset; informasiya daşıyıcısı.

DİSKONT – 1. Qiymətli kağızın hal-hazırda fond birjasında satıldığı qiyməti, onun cari birja məzənnəsi ilə onun nominal, yaxud geri alınma qiyməti arasındakı fərq. 2. Valyutanın forvard məzənnəsi ilə nağd ödəniş məzənnəsi arasındakı fərq. 3. Əmtənin təqdim edilmə tarixlərinin müxtəlifliyindən irəli gələn qiymət fərqi. 4. Standart tələblərə, yaxud müqavilə tələblərinə cavab vermədiyindən əmtəə qiymətindən güzəşt. 5. Ödəmə vaxtına qalmış müddətə görə faizlərin çıxılması ilə vekselin bank, yaxud özəl şəxs tərəfindən alqısı. 6. Bazardakı vəziyyəti nəzərə alaraq qiymətdən güzəşt. 7. Faizləri və xərcləri hesablamaqla qiymətli kağızın bank tərəfindən alqısı üzrə bank əməliyyat

DİSKRETİZASIYA – Rəqəmsal çevirmə. İki prosesdən ibarətdir: seçib ayırma (sampling) və kvantlama (quantization).

DİSKRİMİNASIYA – Bir iqtisadi subyektin (dövlətin, müəssisənin, vətəndaşın) digərləri ilə müqayisədə qanunsuz əsaslarla hüquqlarından məhrum edilməsi və ya məhdudlaşdırılmasıdır. İqtisadi diskriminasiya gətirib ona çıxarır ki,

diskriminasiya edilən subyekt səmərəsiz, xoşagəlməz vəziyyətə düşür. Dövlətə münasibətdə diskriminasiya onun tərəfindən **retrosiya** adlanan cavab tədbirlərini yaratmağa qadirdir.

DİSPAÇ – Gəmi sahibi tərəfindən, yük sahibinə yükləmə-boşaltma işlərini vaxtından əvvəl yerinə yetirdiyinə görə verdiyi mükafatdır.

DİSPETÇİNQ – 1. Məhsulun hazırlanması üçün müəssisəyə sifarişin verilməsi prosesidir. 2. Ayrı-ayrı sifarişlər (naryadlar) üzrə istehsal resurslarının təfərrüatı yerləşməsinə və onlara nəzarəti təmin edən prosesidir.

DİSPLEY – Ağ-qara yaxud rəngli elektron şüalı dəstək(ekran) olub, virtual olaraq şəkil, mətn və video şəklində informasiyanın təsvir olunmasını təmin edən qurğudur. Son dövrlər daha müasir displey kimi maye-kristalik indikator və s. cihazlarından istifadə olunur. Təsviretmə üsuluna görə displeylər qrafik və rəqəmli ola bilər. Təsviri nümayiş etdirən tablo, ekran; rəqəmsal avadanlıqda verilmiş rəqəmlərdən çıxan nəticəni mətn, cədvəl, çertyoj şəklində göstərən cihaz.

DOMEN – 1. Misal üçün internet şəbəkəsində hər ölkənin özünə aid domen adları vardır. (məsələn, .az-Azərbaycan, .tr-Türkiyə, .uk-Ukrayna, .ru-Rusiya və s.) 2. İnternet şəbəkəsində domen adlar fəzasının sahəsidir. Domen ad dedikdə, domenin simvolik adı nəzərdə tutulur. Domen ad bir domen daxilində istənilən hərf və rəqəm birləşməsi ola bilər. Domenin tam adı nöqtə ilə ayrılmış bütün domenlərin adlarından təşkil olunur və internetdə yerləşdirilmiş hər hansı veb-saytın ünvanını göstərir.

- E -

EDİFAKT- İdarəetmə, ticarət və nəqliyyat sahəsində məlumatların elektron mübadiləsidir.

EDİKOM – Ticarət sahəsində məlumatların elektron mübadiləsidir. Layihənin əsas məqsədi İnterstatın texniki struktur sistemi üçün əsas şərtlərin tərtib və müəyyən edilməsidir.

EXOKOMPENSATOR – Exo siqnalı kompensasiya etmək üçün telefon xəttinə qoşulmuş qurğu. Bu qurğunun iş prinsip həqiqi danışıq siqnalı ilə onun eyni nüsxəsinin gecikmə ilə əks olunmasının fərqi hesablanmasına əsaslanır.

EXOKOMPENSASIYA – Bir istiqamətdə ötürülən siqnalın əks istiqamətdə yaratdığı exo siqnalın kompensasiya üsulu.

EXOPOÇTA – Eyni zamanda çoxlu abunə qrupların portlarına ötürülən məlumat.

EKSPANDER – Verici tərəfdən siqnalı kompondlaşdırılan, (sıxılan) amplitudaya görə genişləndirmək üçün qəbulədiyi tərəfdə istifadə edilən qurğu.

EKSPANDİRLƏMƏ – Qaynaqlanmış boruları nizama salma əməliyyatı.

EKSPLETİV – Söyləmə (ifadəyə) ənənəyə uyğun olaraq, ya da xüsusi çalarlıq ekspressivlik vermək məqsədi ilə pərçimləndirilmiş izafi ünsür.

EKSPLİSİT – Səslənən danışıqda açıq şəkildə ifadə edilən, danışıqda öz ifadəsini açıq şəkildə tapmış dil vahidi. Adətən, “impilisit” termini ilə qarşılaşdırılır.

EKSPLOZİV – Partlayışla bitən, yəni hər üç fazaya malik olan samitlər eksploziv samitlər hesab olunur.

EKSPLOZİYA – Kipləşən partlayan samitlərin tələffüz məxrəcinin üçüncü mərhələsi (tekursiya).

EKSPREDİTOR – Tələb olduğu halda, yükəgöndərən və ya yükalanın adından əlaqəli xidmətlərin yerinə yetirilməsi də daxil olmaqla, yüklərin daşınmasının həyata keçirən tərəfdir.

EKSPROMT – 1. Xüsusi hazırlıq olmadan deyilən, ifa olduğu anda yaradılan, improvizasiyaya əsaslanan (şeir, musiqi əsəri, danışıq, yaxud hərəkət). 2. Bədahətən, yaxud qabaqcadan düşünülmədən yazılan epigram, zarafat xarakterli kiçik şeir.

EKSSEDENT – Sığortada təkrar sığortalama sistemi, həmin sistemə əsasən sığortaçı sığortalamağa qəbul etdiyi risklərin

yalnız bir hissəsini təkrar sığortaya verir.

EKVALAYZER – Səs tonuna nəzarət sistemi; yerin, şəraitin akustik xüsusiyyətlərinə görə səsin artırılıb-azaldılmaqla nizamlanması.

EKZALATASIYA – Həyəcanlanmış, hədsiz oyanıqlıq vəziyyəti; çox ağırlı, həyəcanlı durum.

EKZOSFERA- Atmosferin tədricən planetlərarası sahəyə keçən ən xarici təbəqəsidir. Bu son dərəcə seyrək zonada atomlar o qədər azalır ki, hava zərrəciklərinin toqquşması çox az hallarda baş verir. Onların hərəkətini okean dalğalarından qopan köpük və sıçrantıların təşkil olunduğu su zərrəciklərinin hərəkətinə bənzətmək olar.

ELEKTRON TENDER – Elektron biznesin alqı-satqı prosesində bir alıcı və çoxlu satıcı olan vəziyyətində keçirilən tendə

EMİTENT – Qiymətli kağızları dövriyyəyə buraxan hüquqi şəxsdir. Öz adından onlara görə alıcılar və sahibkarlar qarşısında cavabdehlik daşıyır. Emitentlər dövlət-mərkəzi hökumət, bələdiyyə orqanları; dövlət tərəfindən himayəsi olan idarələr və təşkilatlar; xüsusi müəssisələr və təşkilatlar; ölkənin qeyri-rezidentləri; istehsal və maliyyə səhmdar institusional vahidlər ola bilərlər.

ENALLAQA – Danışığda söz formaları arasında mənə əlaqəsi, mənə uyğunluğu olduğu halda formal-qrammatik uyğunluğun pozulması, uzlaşmanın pozulması.

ENDOSKOPIYA – Daxili orqanlara işıqlandırıcı optik cihazla baxma.

EVFUİZM – Həddən artıq dəbdəbəli, təmtəraqlı üsul. Bu üsuldən, əsasən, bədii əsərlərdə daha çox istifadə olunur.

EVTANAZIYA – Xəstənin xahişi ilə onun ölümünü hər hansı vasitə, yaxud hərəkətlə tezləşdirmə və ya onun həyatının davam etməsinə kömək edən süni tədbirləri dayandırma.

EYFORİYA – Yüksək, şən əhvali-ruhiyyə, müvəffəqiyyətdən başıgicəllənmə.

- F -

FABRİKASIYA – Yığma əməliyyatlarından fərqli olaraq komponentlərin hazırlanması üçün nəzərdə tutulmuş istehsal əməliyyatıdır.

FAKS-MODEM – Faksimil ismarıqların ötürülməsi və qəbulu üçün modem. Faksimil və danışıq siqnallarını eyni telefon kanalı ilə ötürən və qəbul edən qurğu.

FAKS-SERVER – Dialoq rejimində faks sənədlərini qəbul və ya ötürən xüsusişdirilmiş server.

FAKTOQRAFIYA – Hər hansı elmi məlumatın, jurnalist məhsulunun sənədli əsası.

FAKTORİNG – 1. Bank fəaliyyətində-müştərilərin (fiziki və ya hüquqi şəxslərin) kapital dövriyyələrinin kreditləşməsini və komissiyon-ticarət əməliyyatlarının elementlərini birləşdirən bank əməliyyatıdır. Faktoring həm bank idarələrinin, həm də müştərilərin risk səviyyələrinin optimallaşdırılması məqsədilə, debitor borclarını inkasso edilməsini birləşdirir. Banklar müqavilələr əsasında faktoringi həyata keçirirlər. Bu zaman tədarük olunan əmtəələrə, yerinə yetirilən işlərə, göstərilən xidmətlərə görə tədarükçünün ödəniş tələbləri üzrə ödənişlərin alınması hüquqi banka verilir. Belə hallarda bankın birinci vekseli əldə etmək imkanına diqqət yetirmək vacibdir; 2. Ticarətdə və satışda-komissiyon əməliyyatıdır. Bu zaman bir şirkət əmtəə tədarük edənə, ondan müştərinin debitor borclarını almaqla, ona müvafiq faizlərlə (komissiyon) kredit verir. Mahiyyətinə görə, belə ticarət borc öhdəlikləri ilə olan ticarətdir. İxtisaslaşdırılmış xüsusi kompaniya tərəfindən müştərinin debitor borclarının alınaraq, borc veriləcək fiziki, yaxud hüquqi şəxsin hesabına keçirilməsi

FANTASMAQORİYA – 1. Müxtəlif optik cihazların köməyi ilə alınan qeyri-real fantastik şəkil və fiqurlar. 2. Qarabasma, gözəgörünmə, sayıqlama. 3. Bədii priyom- əsərdə qorxu və ya gülüş yaradan qarabasma epizodlarından gen-bol istifadə.

FAVORİT – 1. Yüksəkvəzifəli şəxsin sevimlisi olan və himayədarından mənəfət və üstünlük əldə edən işçi.

2. İdman yarışlarında (xüsusilə cıdır yarışlarında) əksər azarkeşlərin fikrincə qələbəyə daha çox şansı olan yarış iştirakçısı.

FAYL – 1. Müəyyən proqram təminatı (Word, Excel, Photoshop, CorelDraw və s. vasitəsilə yaradılan, kompüterin yaddaşında və ya elektron informasiya daşıyıcılarında saxlanılan informasiya vardı. Fayldakı məlumat mətn, şəkil, audio və ya video xarakterli ola bilər. Fayllar, adətən, məzmununa uyğun müəyyən adla adlandırılır və müvafiq qovluqlarda yerləşdirilir ki, bu da onların tez tapılmasını asanlaşdırır; 2. Ayrı-ayrı vərəqləri yığıb saxlamaq, daşımaq üçün şəffaf sellofan qovluq.

FEDİNQ – Radiodalğaların kəsilməsi- radiodalğaların yayılması, şərtlərin dəyişməsi nəticəsində qısa dalğalarda radio qəbuletmənin zəifləməsi və ya tamam dayanması.

FEERİYA – Səhnə effektlərindən, o cümlədən parlaq dekorasiya və kostyumlardan gen-bol istifadə etməklə yaradılan fantastik süjetli tamaşa.

FEYSBUK – Dünyanın ən məşhur və çoxüzvlü sosial şəbəkəsi. İnsanların internet vasitəsilə bir-biri ilə əlaqəsini, yazışmasını, fikir mübadiləsini təmin edən sosial şəbəkə, virtual məkan.

FLEŞ – 1. Rəqəmli daşıyıcı. 2. Təcili qısa xəbər, jurnalistin hər hansı hadisə barədə göndərdiyi təcili, yığcam məlumat.

FLİPPER – Səhmləri onların alınmasından dərhal sonra satan, qısamüddətli maliyyə sazişləri bağlayan şəxs.

FLOTEL – Su üzərində hərəkət edən, böyük otel, təchiz olunmuş gəmi.

FLOUT – 1. Sənaye müəssisələrində emal prosesində olan və hələ hazır məhsul formasına gəlməmiş yarımfabrikatlardır. 2. Qəbzın və ya digər ödəmə sənədinin bank sisteminə daxil olması və vəsaitləri alan şəxsin hesabına müvafiq məbləğin köçürülməsi arasındakı zaman fasiləsidir. 3. Şirkətin fond bazarında tədavülə buraxılan səhmlərin sayıdır.

FORFEYTİNQ – Kommersiya kreditinin bank kreditinə

transformasiya formasıdır. Forfeter (alıcı) kimi, adətən, bank, satıcı kimi isə ixracatçı iştirak edir, hansı ki, nağd vəsaitlərin çıxardılması, özünün likvidliyinin yaxşılaşdırılması, kredit riskinin aşağı salınması və öz balansının debitor borc hissəsindən azad edilməsi məqsədi ilə hesablaşma sənədlərini inkassa edir.

FORMAT – Audio, video və ya mətn məlumatlarının strukturunu birmənalı şəkildə izah edən xarakteristikalar.

FRAXT KONTRAKTI – Gəminin fraxt edilməsi üçün kontrakt, bu kontrakta uyğun olaraq daşıyıcı (gəmi sahibi) müəyyən, əvvəlcədən razılaşdırılmış haqq müqabilində yükün daşınmasını öz öhdəsinə götürür.

FRAXT ORDERİ – Tonnajın fraxt edilməsi üçün fraxtedən tərəfindən öz brokerinə verilən və sövdənin rəsmiləşdirilməsi üçün zəruri olan aşağıdakı bütün əsas məlumatları əhatə edən tapşırıq sənədi: yükün adı və miqdarı, yüklənilib göndərilmə müddəti, səfərəçixma və təyinat limanları, yüklənmə və boşaltmanın norma və şərtləri, çarter proformasına istinad, habelə bir sıra xüsusi şərtlər.

- G -

GEMİNASIYA – Samit səsin uzadılması.

GENOFOND – 1. Populyasiyalarında, bu və ya digər növdən olan orqanizm qruplarında müxtəlif genlərin, müxtəlif formalarının nisbi sayı və keyfiyyət məcmusu. 2. Bu və ya digər xalqı, milləti təmsil edən görkəmli şəxslərin məcmusu, bütövlükdə millətə şamil edilən kəmiyyət və keyfiyyət ölçüsü.

- H -

HARD-DİSK – Böyük informasiya tutumu olan bərk disk; materialın ilk işlənmə yeri, sərt maqnit diski. İfadə daha çox danışıq dilində işlənir.

HAYRİNQ- Lizinqin mövcud formalarından biridir; avadanlığın orta müddəti icarəsini nəzərdə tutur.

HEDCİNQ- Tələb və təklif arasındakı uyğunsuzluqdan müdafiə

olunmaq üçün saxlanılan planlaşdırılmış mal ehtiyatıdır. Bu proseslə bağlı fəaliyyət hedcinq adlandırılır.

HEÇİNQ – Müqavilə bağlanan zaman malların nəzərdə tutulan qiymətləri ilə müqayisədə, malların bazar qiymətlərinin satıcılar və alıcılar üçün arzu edilməyən dəyişiklikləri ilə şərtlənən sığorta, itkilərə görə riskin azaldılması. Heçləmənin mahiyyəti ondadır ki, malın satıcı (alıcı) tərəfindən satılmasına (alınmasına) müqavilə bağlayır, eyni zamanda əks xarakterli fyuçers sazişini bağlayır, yeni satıcı alış üçün saziş bağlayır, alıcı isə malın satılması üçün. Beləliklə, qiymətin hər hansı dəyişməsi satıcılara və alıcılara bir kontraktın itki, o biri kontraktla isə qazanc gətirir. Bunun nəticəsində bütövlükdə onlar gələcək qiymətlərlə satılacaq, yaxud alınacaq malların qiymətlərinin artmasından, yaxud enməsindən zərər çəkmirlər.

HENDOVER – Avtomatik yenidən qoşulma. 1. Mobil şəbəkədə mobil stansiyanın bir baza stansiyasından digər baza stansiyasına avtomatik yenidən qoşulması prosesi. Belə yenidən qoşulmada rabitə kəsilmir. 2. Peyk rabitəsində yer stansiyasının (təyyarədə yerləşmiş stansiya) bir peykəndən digər peykə yenidən avtomatik qoşulması.

HERBALAYF – Şəfaverici otlardan hazırlanan, müalicə-profilaktika və çəkini normallaşdırmaq məqsədilə balanslaşdırılmış qida sisteminə daxil edilən bir sıra dərman preparatlarının adı.

HEYCUNKA – Dəqiq vaxtında konsepsiyasına uyğun olaraq, son məhsulların planlaşdırılan satış qiymətlərini istehsal həcmi ilə uzlaşdırılması üçün bütün təchizat zənciri boyunca istehsalın dövrlər üzrə təşkili metodudur.

HİPERAXIN – “Çoxsaylı axın” texnologiyası, Pentium 4 prosessorlarında istifadə olunub.

HİPERİNFİLASIYA – Ölkənin aşağıdakı göstəricilərini əks etdirən iqtisadi vəziyyətdir; alış və satış üzrə ticarət əməliyyatları kreditin verildiyi bütün müddət ərzində (verilən

müddət davamiyyətli olmasa da) alıcılıq qabiliyyətinin gözlənilən azalmasını nəzərə alan qiymətlərlə həyata keçirilir; əhali öz pullarını nisbətən sabit xarici valyutada saxlamağa üstünlük verir; tarif faizləri əmək haqqı və qiymətlər qiymət indekslərindən asılı olur; son üç ildə inflyasiyanın ümumi səviyyəsi 100% -i aşır.

HİPERİSTİNAD – Hipermətnin içərisində olan istifadəçini lazımı sənədə aparən işarə. Bu sənəd və ya səhifə fiziki cəhətdən başqa kompüterdə -serverdə də ola bilər.

HİPERMARKET - Ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının geniş çeşidini təklif edən, maşınlar üçün dayanacaq yeri və müəyyən iri ticarət meydanına malik olan özünəxidmət formasında pərakəndə satış obyektləridir (dükanlarıdır).

HOLDİNG – Nəzarət səhm paketinə sahib olmaqla bir neçə şirkəti bilavasitə idarə edən iri şirkət, korporasiya. Adətən holdinq əhatəsində olan müəssisələrin vahid istiqamətdə iqtisadi siyasət aparmasını təmin edir və burda daxil olan hər bir səhmdar cəmiyyət ümumilikdə holdinqin maraqlarına xidmət edir.

HOLOSEN – Yerin geoloji tarixinin antropogen dövrünün sonuncu bitməmiş hissəsi. Holosen təqribən 10 min illik bir dövrü əhatə edən çağdaş geoloji zaman kəsiyidir.

HOLOQRAFIYA – Təsvir yaratmağın fotoqrafik üsulu; işıq dalğalarının qarşılıqlı təsiri nəticəsində obyektin həcmli təsvirinin alınması.

HOLOQRAM – İşığa həssas lövhədə yazılmış interferensiya mənzərəsi.

HOMEOSTAZ – İstənilən səviyyəli ekosistemin əsas strukturlarının, maddi-energetik tərkibinin sisteməlik təzələnməsi və onun komponentlərinin daim özünü reqlyasiya etməsi ilə saxlanan daxili dinamik tarazlığının vəziyyətidir.

- İ -

İDENTİFİKASIYA – 1. Şəbəkəyə daxilolma imkanlığını idarə edən prosedura. Adətən, identifikasiya prosesi şəbəkəyə daxilolma səlahiyyətinin olub-olmamasını yoxlayan

(autentifikasiya) əməliyyatdan öncə aparılır. 2. Paketin ünvanında yerləşən bu hissə informasiyanın ünvanlandığı obyektin növünü göstərir. İdentifikator şəbəkə növünü, marşrutlayıcının nömrəsini, istifadə olunan protokolu, portun nömrəsini və s. göstərə bilər. 3. Obyektin sistemə məlum olan obyektlərdən biri ilə eyniləşdirilmə prosesini təmin edir. Obyektlərin tanınmasıdır.

İDENTİFİKATOR – 1. Dilin elementlərini adlandırmaq məqsədilə istifadə olunan leksik vahiddir. Verilənə mənimsədilmiş və latın hərfi ilə başlayan hərflər və rəqəmlər ardıcılığı ilə təsvir edilən addır. 2. Proqramın bəzi elementlərinin identifikasiyası (eyniləşdirilməsi) üçün istifadə olunan simvollar şərtidir. Adlandırılan elementin növü proqramlaşdırma dilindən asılıdır, dəyişənlər məlumatların strukturu, yüksək səviyyəli konstruksiya və proqramın özü ola bilər. Məlumatların işlənməsində məlumatların bir hissəsinin yaddaş sahələrinin, yaddaş məkanının, cildlərin genişliyinin və s. identifikatoruna baxılır. İdentifikator proqram obyektlərinin qeyd edilməsi sisteminin yaradılması zamanı proqramçı tərəfində təyin edilir.

İDENTİFİKASIYA (eyniləşdirmə) KODU – Vahidin kompüter fayllarında uçotunun sadələşdirilməsi məqsədilə ona verilən işarələr yığımıdır ki, bu da əksər hallarda müəyyən alqoritmlər və hesablanmış nəzarət rəqəminə malik olan ədəd (identifikasiya eyniləşdirmə nömrəsi) olur. İdentifikasiya (eyniləşdirmə) kodu vahidin mövcud olduğu bütün dövr ərzində dəyişməz olaraq qalmalıdır və heç bir mənə yükü daşımamalıdır. İdentifikasiya kodu təkrarlanmır və yalnız bu vahidə məxsusdur.

İDENTİFİKASIYA (eyniləşdirmə) NÖMRƏSİ – Faylda uçotunu sadələşdirmək üçün vahidə verilən simvollar dəstidir. İdentifikasiya nömrəsi (identifikator) qeyddən keçmiş vahidin bütün mövcudluğu dövründə daimi olaraq qalmalıdır və mənə əhəmiyyəti daşmalıdır.

İMİCMEYKER – İctimai və ya dövlət xadimi, sənət adamı və

b.-nin populyarlığının artması üçün onun müsbət obrazının formalaşması ilə məşğul olan şəxs.

İMMİQRASIYA (mühacirət) - 1. Daimi və ya müvəqqəti (əsasən uzun müddətli) yaşamaq üçün ölkənin vətəndaşlarının köçüb ölkəyə gəlməsidir; 2. Başqa ölkə vətəndaşlarının çox vaxt yeni vətəndaşlıq almaqla daimi, yaxud müvəqqəti (əsasən, uzun vaxta) yaşamaq üçün digər ölkəyə daxil olmasıdır (yerləşməsidir). İmmiqrasiya bir sıra səbəblərlə müəyyən edilir: sosial-iqtisadi, siyasi, etniq (milli), dini və s. İmmiqrasiya əhalinin müxtəlif etniq qruplarının qarışmasına gətirib çıxarır və nəticədə etnoslar törəyir.

İMITASIYA – Modelin köməkliyi ilə modelləşdirilən sistemin (obyektin) funksiyalarının və xassələrinin hamısını və ya bir hissəsinin təqlid edilməsi.

İMITATİV ƏLAQƏ – Metamətnədə mətnarası invariantın olduğuna şəhadət verən əlaqə; imitativ əlaqədə metamətn orijinala müqayisədə öz semantik və üslubi uyğunluğunu – 1:1 səviyyəsində göstərir.

İMLANTASIYA – Ayrı-ayrı hüceyrələrin, toxumaların və ya bütöv orqanların yeni yerə köçürüb dirçəldilməsi; süni dişlərin əkilməsi.

İMPLOSION – 1. Təfərrüatlı verilənlərin sıxlaşdırılaraq, çox səviyyəli qeydiyyat sənədlərinə və ya hesabatlara daxil edilməsidir. 2. Materiallar cədvəldə aşağıdan yuxarıya doğru istifadə olunan elementlərinin və onların dəyərlərinin son məhsula yekun təsirinin izlənməsi prosesidir.

İMPRESSIONİZM – Rəsmi impressionist üslubuna (yağlı boya stili) imitasiya edir.

İMPROVİZASIYA – 1. İfa və ya çıxış zamanı əvvəlcədən nəzərdə tutulmayan gedişlər, gözlənilməz yeniliklər etmək, melodiyani və ya nitqin mətnini bədahətən dəyişdirmək; əvvəlcədən hazırlaşmadan müəyyən bir hadisəyə dərhal şeirlə cavab vermək. 2. Bədahətən ifa edilən musiqi, söylənilən şeir və s.

İNDOSSAMENT – 1. Onun vasitəsi ilə hüquqların yeni sahibinə

verilməsinin həyata keçirilməsi haqqında arxa tərəfində keçmə qeydi olan adlı qiymətli kağızdır (qəbzdir, vekseldir). İndossament indossant tərəfindən digər indossantın və yaxud təqdim edənin xeyrinə edilə bilər. Veksəl indossament yolu ilə məhdud olmayan sayda ötürülə bilər; guman edilir ki, indeks qiyməti kağızda hansı vəziyyətdədirsə, o qayda ilə də aparılır və buna görə də arxasındakı siyahıda göstərilən sonuncu şəxs onun sahibi sayılır və ödənişi də o almalıdır. Ötürmə qeydində adın olmaması halında indossament onu təqdim edənə hesablanır; 2. Sənədin hüquqi qüvvəyə minməsi üçün zəruri olan imzadır. 3. Sığorta polisində (vəsiqəsində) aparılan istənilən düzəlişdir və ya sığortanın şərtlərinin dəyişməsilə əlaqədar olaraq sığorta haqqında müvəqqəti şəhadətnamədir.

İNFANTİL – Orqanizmin fiziki və psixi cəhətdən inkişafdan qalması; uşaq yaşına uyğun keyfiyyətləri olan yaşlı adam.

İNFODEYT – TV ekranlarında mətnin tam səhifədə göstərilməsi sistemi.

İNFORMATİKA – İnformasiyanın strukturu və ümumi xüsusiyyətlərini (yaranma üsulu, saxlanması, yığılması, ötürülməsi) öyrənən və insanların hər cür fəaliyyəti üçün vacib olan elm. Xüsusi ilə telekommunikasiya sistemlərində informatika elmi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İNFRASTRUKTUR – 1. Rabitə sistemləri və ya şəbəkənin arxitekturasını (nüvəsini) təşkil edən avadanlıq və qurğular. 2. İqtisadiyyat, səhiyyə, elm, təhsil və s.-nin mükəmməl işləməsinə xidmət edən kompleks. İstehsal və qeyri istehsal (sosial) infrastrukturuları fərqli olurlar. İstehsal bölmələrinin tərkibinə daxil olmayan, təşkilati formada olanlardan ayrı olan və həqiqətdə isə istehsala xidmət edən sahələr və ya təsərrüfat bölmələri istehsal infrastrukturuna, əhaliyə xidmət edənlər isə qeyri-istehsal (sosial) infrastrukturuna daxil edilir.

İNİTİALİZASIYA – Kompüterin, qurğunun və ya proqramın ilkin vəziyyətə gətirmə prosesi.

İNİTİALİZATOR – Proqramı yükləməkdən öncə obyektin ilkin vəziyyətə gətirmək üçün verilənlər bloku.

İNNOVASİYA – 1. Elmdə, iqtisadiyyatda və s.-də yenilik; texnoloji baxımdan təzə olan bir şey. 2. Təhsil və təlimdə yeni üsulların tətbiqi.

İNSAYD – Futbolda və xokkeydə orta xətt hücumçusu, mərkəzi hücum xətti ilə kənar hücumçular arasında mövqə tutan oyunçu.

İNSTALYASIYA – Sərt diskdə proqramın qurulması və onun əməliyyat sistemində “bənd edilməsi”.

İNSTAQRAM - Pulsuz foto paylaşma proqramı. İstifadəçilərinə çəkdiqləri bir fotosəkil üzərində digital filtr istifadə etmək və bu fotosəkili Instagramın da daxil olduğu, ictimai media xidmətləri ilə paylaşma imkanı tanımışdır.

İNSTİNET – Qiymətli kağızların böyük dəstlərinin satıcı və alıcılarını kompüter sistemi vasitəsilə birbaşa, heç bir ənənəvi vasitəçiyə müraciət etmədən birləşdirən elektron səhm ticarət sistemi.

İNTEQRASIYA – Vahid sistemdə ayrı-ayrı proqram və texniki vasitələrin birliyi. Mikrosxema texnikada inteqrasiya səviyyəsi məntiqi elementlərin sayı ilə müəyyən olunur.

İNTERFERENSİYA – 1. Işıq, səs, elektrik və istilik hadisələrində fiziki-bioloji dəyişiklik. 2. Dilç. Hər hansı xarici təsirlə yaranan dil hadisəsi.

İNTERFEYS – Kompüter sisteminin qurğuları arasında informasiya mübadiləsinə həyata keçirmək üçün vahid signal və cihazlar şəklində salınmış (unifikasiya olunmuş) rabitə sistemi.

İNTERNET – Məlumat mənbəyi və onun istehlakçıları vahid informasiya məkanını birləşdirən qlobal kompüter şəbəkəsi. Ümumdünya kompüter – peyk kommunikativ – informasiya xidmətlərinin şəbəkəsi.

İNTERPRETASIYA – Hər hansı bir faktın, hadisə və ya ədəbi əsərin fərqli yozumu.

İNTERVAL TAYMER – Zaman intervallarını proqramla formalaşdırən qurğu.

İNTERVENSİYA – Hər hansı ölkənin daxili işlərinə bir və ya bir

neçə xarici ölkənin zorla müdaxilə etməsi.

İNVESTİSİYA – Gəlir əldə edilməsi və müsbət sosial səmərəyə nail olunması üçün ölkə daxilində, eləcə də ölkə xaricində kapital qoyuluşudur. İnvestisiya kimi pul vasitələrindən, məqsədli bank əmanətlərindən, paylardan, səhmlərdən və digər qiymətli kağızlardan, kreditlərdən istiqrazlardan, girovlardan, texnologiyalardan, torpaqdan, binalardan, tikililərdən, maşınlardan, avadanlıqlardan, lisenziyalardan, o cümlədən əmtəə nişanlarından, istənilən mülk və mülkiyyət hüququndan, intellektual dəyərlərdən istifadə edilir. Bütün yuxarıda sadalananlar investisiya fəaliyyətinin obyektini hesab olunur. İnvestisiya maliyyə mənbələri üzrə təsniflənmişdir.

İNVESTORLAR – İnvestisiya layihələrinə şəxsi, istiqraz və ya cəlb edilmiş vəsaitlərin investisiya formasında qoyuluşunu həyata keçirən və qərar qəbul edən, onlardan məqsədli istifadə edilməsini təmin edən investisiya fəaliyyətinin subyektləri olan hüquqi və fiziki şəxslərdir. İncəsənət qismində dövlət və bələdiyyə mülkiyyətini və ya mülkiyyət hüququnu idarə etmək səlahiyyətində olan orqanlar; vətəndaşlar, müəssisələr, sahibkarlar birliyi və digər hüquqi şəxslər; xarici fiziki və hüquqi şəxslər, hökumət və beynəlxalq təşkilatlar çıxış edə bilər. İncəsənət qismində qoyulan investisiya kapitalı maliyyə ehtiyatları, əmlak intellektual məhsul şəklində ola bilər.

İPOTEKA – İstənilən pul öhdəliklərinin təmin edilməsində daşınmaz əmlakın (əsasən torpaq tikililərin) girov qoyulmasıdır. Bu, kreditora (kredit verənə) girov qoyulmuş məbləğə borcluğu iddialarını bildirmək hüququnu verir.

– J –

JAMPER – İki obyekt (avadanlığı) bir-birinə birləşdirmək üçün istifadə edilən cüt izolyasiyalı naqıl.

JAVA – Elektron hesablaşma maşınında (EHM-də) mövcud proqramlaşdırma dillərindən biri. Yeni, müasir dillərdən hesab olunur. Əksər kompüterlərdə işləyir. Bu dildə yazılan

proqramların ölçüsü xeyli kiçik, lakin sürət aşağıdır. Odur ki, bu dildə yazılan proqramlar daha çox internetdə və mobil telefonlarda geniş yayılıb.

- K -

KABEL SKANERİ – Kabelin elektrik və mexaniki parametrlərini ölçən cihaz. Bu cihaz vasitəsilə kabeldə (dövrələrində) sönməni (dB/km), uzunluğu (metr), keçid sönmələri (dB/km) ölçmək mümkündür. Cihaz vasitəsilə kabel xətlərində zədələnmələri də (qırıq, qısa qapanma, sonluğun düzgün bağlanmaması və s.) müəyyən etmək mümkündür.

KADR - Displey ekranın məzmunu.

KALİBROVKA – Rəngin idarədilməsi sisteminin düzgün işlənməsi üçün işıqverən qurğuların (skaner, monitor və s.) işıq xarakteristikasının saxlanması.

KALKULYASIYA – İstehsal edilən məhsulun və ya xidmətin maya dəyərinin hesablanması; bu məqsədlə tələb olunan bütün xərclərin pul ilə ifadəsi.

KAPSUL – 1. Telefon dəstəyində istifadə edilən ucadan səsələnən telefon. 2. Qeyd olunmuş formatda məlumat.

KARETA-VAL – Printerin çapedicisi başlığını hərəkət etdirən qurğu.

KARQO – Gəmidə daşınan və sığortalanmaya məruz qalan yüklərin dəqiq adı göstərilmədiyi hallarda istifadə olunan termindir.

KART – 1. Maqnit örtüyünə və ya CİP elementlə təchiz edilmiş kiçik ölçülü plastik informasiya daşıyıcısı. 2. İnformasiya kartoçkası.

KARTAVİY - Dilçəyin və ya dil kürəyinin arxa hissəsinin yumşaq damağa yaxınlaşması nəticəsində yaranan səs. Bəzən dilönü /r/ samiti əvəzinə dilçək /R/-sı tələffüz olunur. Məs.: /qarğa/ əvəzinə /qaRqa/ və s.

KART-BLANŞ – 1. Bir səlahiyyətli şəxsin ağ vərəqi imzalayaraq mətni yazmağı başqasına etibar etməsi. 2. Bir kəsin başqasına onun adından çıxış etmək səlahiyyəti verməsi.

KARTRİC – Şırnaqlı və ya lazer printerin mürəkkəbinin (və ya tozunun) dəyişilə bilən mənbəsi və ya çap qurğusunun içərisində toz və ya maye halında rəng maddələri olan hissə.

KASTİNG – 1. İfaçıların tərkibinin müsabiqə yolu ilə müəyyən edilməsi, seçilməsi. 2. Nəyi isə atmağa, tullamağa aid olan idman növü.

KATAMARAN – Yuxarı hissələri birləşdirilmiş iki paralel gövdədən ibarət gəmi. Katamaranlardan turizm, su idmanı, balıq ovu, geoloji kəşfiyyat, elmi tədqiqat və digər işlərin yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunur.

KİBERTERROİZM – Kompüter – telekommunikasiya texnologiyalarının köməyi ilə həyata keçirilən terrorizm.

KİKER – Başlıqdan əvvəl yazılan ifadə (məqalə haqqında açar məlumat daşıyan ifadə).

KLASTER – 1. Müəyyən işarəli ayrıca qrup yığılı. Bu – bir-birinə yaxın yerləşən bir neçə sellərdən ibarətdir. Bu sellər çərçivəsində bütün ayrılmış tezlik spektri istifadə edilir. Bu halda qarşılıqlı maneəni dəf etmək üçün tezliyin təkrar istifadəsi yolverilməzdir. Verilənlərin abstrakt tipi. 2. Klaster analizində aşkar edilən müəyyən əlamətlər toplusuna malik olan obyektlərin alt çoxluğu.

KLAUZULA – Qanun, müqavilə, razılaşma müddəası, şərti, maddəsi. Klauzula, adətən, sənəddəki xüsusi şərti, hüququ bildirir/

KLAVİATURA – 1. Verilənlərin daxil edilməsi və redaktə olunması, həmçinin ayrı-ayrı əməliyyatların icrasının idarə edilməsi üçün istifadə olunan qurğunun xüsusi ardıcılıqla düzülmiş klavişlər məcmusu. 2. Müəyyən qaydada yerləşmiş klavişlərin (üstündə işarəsi olan düymələrin) toplusu. 3. Musiqi alətlərində, kompüterdə və hər hansı mexanizmdə dillərin-klavişlərin müəyyən sistem üzrə düzülüş komplekti.

KLAVİŞ (DÜYMƏ) – 1. Basıldıqdan müəyyən işarənin kodunun generasiyasını təmin edən, yaxud konkret fəaliyyəti həyata keçirən klaviatura elementi. 2. Hər hansı musiqi alətində,

mexanizmdə konkret funksiya daşıyan düymə, dil.

KOARTİKULYASIYA – Danışıq aktında fəal üzvlərin hərəkətində ardıcillıq axınının nəticəsi olaraq səs məxrəclərinin bir-birinə qarışması. Klassik fonetikanın fərqləndirdiyi üç mərhələ: ekskursiya (başlangıç), stasionar (orta) və rekursiya (son) fonetik təsvir baxımından özünü doğruldur. Həqiqətdə isə bu mərhələlər o qədər bir-birinə qarışır ki, onları bir-birindən ayırmaq faktiki olaraq qeyri-mümkündür. Ona görə də müasir fonetika elmi koartikulyasiyadan, danışıq aktının aramsız axınından söhbət açır.

KOD – İstənilən növ informasiyanın müəyyən məsafəyə ötürmək üçün, yaxud da mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış əməliyyatlardan keçirmək üçün ona əlverişli forma vermək məqsədi ilə yaradılan şərti işarələr, simvollar sistemi. Hər bir informasiya ilə müəyyən fərqli siqnallar kombinasiyasının əlaqələnməsinə imkan yaradan qayda. *Əmrin kodu*-əmərlər yığımında əmərləri təsvir etmək üçün istifadə olunan kod. 1. İlkən analoq siqnalın rəqəmli siqnala çevrilməsi prosedurası. 2. Hər hansı əlifba (yaxud say sistemi) ilə çoxlu işarələrin və ya onların kombinasiyasının birmənalı olaraq başqa çoxluğa çevrilərək rabitə kanalı ilə verilişi.

KOLL-OPSİON – Fəaliyyət müddətinin sonunadək təyin olunmuş qiymət ilə əmtənin, qiymətli kağızın və ya fyuçers kontraktının alınması üçün opsiyon.

KOMMERSİYA KOMMUTATORU – Bu kommutatorun kanal tutumu az olub, ondan peşəkar rabitə sistemlərində istifadə olunur. Belə kommutatorların istifadəçilərinin bir hissəsini ümumi istifadəli telefon şəbəkəsinə çıxış yaratmaq imkanı vardır.

KOMİTENT – Komissiya müqaviləsində tərəflərin biri olub, digər tərəfə mükafatlandırma üsulu ilə əmtəə, aksiya və s. ilə bir və ya bir neçə əqd həyata keçirməyə tapşırıq verir.

KOMMUNİKATİVİSTİKA – Müxtəlif dillərin və diskursların köməyi ilə sivilizasiyanın müxtəlif mərhələlərində həyata

keçirilən kütləvi informasiya əlaqələrinin vasitə və humanitar funksiyalar sistemini öyrənən elm.

KOMMUTASIYA – Giriş kanalı (xəttin) tələb olunan çıxış kanala (xəttə) qoşulması prosedurası. Yaxud giriş kanalların birindən məlumatı tələbə uyğun çıxış kanalların birinə transfer (ötürülməsi) proseduru.

KOMPAKT DİSK (CD) – İnformasiyası optika vasitəsilə oxunan plastik disklər.

KOMPANDER – Bu qurğu kompressor və ekspander funksiyalarını özündə birləşdirir. Bu qurğu kanlla siqnalı verilişdən qabaq onun dinamik diapazonunu sıxır (kompresiya) və qəbul edici tərəfdə siqnalın ilkin forması bərpa (ekspansiya) edilir.

KOMPETENSIYA – Proqramın tədris olunan modulun mənimsənilməsinin nəticələrini təsvir edən biliklər, bacarıqlar və onların tətbiqi kimi parametrlərin vəhdətidir. Kompetensiya anlayışı formal kompetensiyani, həmçinin bacarıq və biliklərin yeni peşə şəraitinə “köçürülməsini” və ya yeniliklər etmək bacarığın özündə əks etdirə bilər. Səriştənin səviyyəsi insanın əldə etdiyi bacarıq və bilikləri tətbiq edə bilmək qabiliyyəti kimi qiymətləndirilə bilər.

KOMPROMAT – Kimi isə nüfuzdan salmaq məqsədi ilə toplanmış ifşaedici material, sübutlar.

KOMPROMİS – 1. Qarşılıqlı güzəşt əsasında razılaşma; kiməsə nədəsə güzəştə getmək; müəyyən maraqlardan imtina edib güzəştə getməklə ümumi razılığa gəlmək. 2. Rabitənin təhlükəsizliyinin pozulması. Məsələn, şifrəli açarın sanksiya edilmədən (icazəsiz) açılışı.

KONFİDENSİALLIQ – 1. Ayrı-ayrı şəxslərə, yaxud təşkilatlara mənsub olan məlumatların mühafizəsi hüququ. 2. Konkret şəxslərin digərlərinin informasiyasından istifadə edilməsinə nəzarət aparılması hüququ.

KONSENTRASIYA – 1. Nəyinsə bir yerə cəmlənməsi, toplanması, mərkəzləşməsi. 2. Ayrı-ayrı komponentlərin

qatılıq, sıxlıq dərəcəsi.

KONSENTRATOR – Giriş xətləri (kanalları) çıxış xətlərdən çox olan kommutasiya bloku. Bunun nəticəsində əgər çıxış xətlərin hamısı məşğul olarsa, onda girişə daxil olan çağırış itir. Optik lifli şəbəkələrdə konsentrator aktiv qurğu olub, ona bir neçə işçi stansiya və ya digər konsentratorlar qoşmaq olar.

KONSESSİYA – Dövlətlə özəl şirkət arasında dövlətə məxsus təbii sərvətlərin, sənaye müəssisələrinin və s.-nin müəyyən müddətdə istismara verilməsinə dair razılaşma, müqavilə.

KONSIQNASIYA – 1. Göndərilmə. 2. Malların satış formalarından biridir. Komisyona satış formasına oxşardır, satıcı (konsiqnatora) verir. Vasitəçi tərəfindən mal satılanadək satıcı (konsiqnator) sahiblik edir. 3. Qəbul (təslim alma) planıdır.

KONVERSİYA – 1. Hərbi-sənaye şirkətinin xalq tələbatına uyğun məhsullar istehsal edən şirkətə çevrilməsi (yaxud əksinə). 2. Dilç. Bir nitq hissəsinə aid olan sözün cümlədə başqa nitq hissəsi kimi işlənməsi.

KONVERTASIYA – Digər formaya, başqa keyfiyyətə çevrilmə; bir valyuta növünün və ya qiymətli kağızın gündəlik məzənnəyə uyğun olaraq digərinə dəyişdirilməsi.

KONYUKTUR – 1. Hər hansı hadisə, iş və prosesin gedişinə təsir edən şəraitin yaranması üçün şərtlər məcmusu. 2. Mövcud ictimai-siyasi şəraitin ədəbiyyat, incəsənət qarşısında qoyduğu tələblər.

KOTİROVKA – 1. Qiymətli kağızların və malların birja qiymətinin təyin olunmasıdır. 2. Qiymətli kağızların və malların birjadakı dövriyyəsidir. 3. Qiymətli kağızların, xarici valyutaların və malların birja kursu (dəyəri) barədə rəsmi dərəcədir.

KOVENANT – Hüquqi sənədləşmədə kovenant- müəyyən hərəkətləri etmək və ya müəyyən hərəkətlərdən çəkinmək barədə müqavilə öhdəliyidir (məsələn, iştirakçı tərəfi,

vəkalətli idarə edənə, aktivlərin maliyyə göstəriciləri barədə informasiyanı vaxtaşırı təqdim etməyə məcbur edən sənəd).

KROSSİNG – 1. Mədənlərdə, şaxtalarda havanı təmizləmək üçün ventilyasiya bacaları. 2. *İdm.* cıdırda və ya hər hansı yarışda rəqibin yolunu qadağan olunmuş üsulla kəsmə.

KSEROKS – Elektrofotografiyanın bir növü olan kseroqrafiya üsulu ilə alınan nüsxə, şəkil; surətçixarma.

KURİKULUM – Təlim prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli təşkilini, məqsədyönlü və ardıcıl həyata keçirilməsini təmin edən konseptual sənədlər sistemi. proqramlar da mövcuddur.

KVALİMETRİYA – Elmdə yeni istiqamətdir, keyfiyyətin kompleks miqdar ölçüsü ilə əlaqədardır. Kvalimetriya (marketinqdə) – malın keyfiyyət xarakteristikasına kəmiyyət qiyməti verilməsinə imkan verən elm sahəsidir.

KVOTA – 1. Pay, hissə normadır. Vergi kvotası-müəyyən əsaslı qoyuluş vahidindən tutulmalı olan verginin həddi; 2. Kartel sazişi iştirakçıları arasında mənfəət kvotasının həcminə uyğun surətdə bölüşdürülür.

KVOTALAŞDIRMA – Malların (işlərin, xidmətlərin) müəyyən nomenklaturasının natural və dəyər ifadəsinin idxal və ixrac həcminin müəyyən dövr üçün dövlət tərəfindən müəyyən edilən kəmiyyət və ya dəyər məhdudiyətləridir. Kvotalaşdırmadan idxal-ixrac əməliyyatlarının dövlət tənzimləməsinin qeyri-tarif vasitəsi kimi istifadə olunur.

- Q -

QADJET – Kiçik ölçülərlə fərqlənən, daha çox mürəkkəb qurğulara (PC (fərdi kompüter), PDA (cib fərdi kompüteri, smartfonlara) qoşulan məsələlərin məhdudlaşdırılmış dairəsini yerinə yetirən ixtisaslaşdırılmış qurğu və bacarıqlı olmayan muxtar rejimdə işləmək.

QALEREYA – Dəmir yolu və avtomobil yollarında, həmçinin mədən işlərində qoruyucu dəmir-beton tikinti.

QALFVİND – Külək gəmini diametral müstəvisinə təqribən 90

dərəcə bucaq altında əsərkən küləyə nisbətdə yelkənli gəminin istiqaməti.

QAMBIT – Şahmat oyununda təşəbbüsü ələ almaq üçün piyada və ya fiqurun qurban verilməsi ilə əlaqədar başlanğıc. əqdin təşəbbüskarı olan tərəflərdən yalnız biri ödəyir.

QAVİATA – Sinxron üzgüçülük fiquru. Aşağıdakı əsas mövqe və hərəkətlərdən ibarətdir: sinə üstündə, üfüqi bucaq, köndələn ox ətrafında irəli 4/1 dövrə, suya dalmada ayaqlarla yuxarı bucaq, katalin dönüşü (birinci 90 dərəcədə ayaqlar qapanmış vəziyyətdə çevrilir, ikinci 90 dərəcədə müxtəlifadlı istiqamətdə “şpaqat” mövqeyinə qədər açılır), arxası üstə.

QAZOANALİZATOR – Qaz qarışığının (əsasən, nəfəsalma və nəfəsvermə havasında) kimyəvi tərkibinin keyfiyyət və kəmiyyət analizini keçirmək üçün cihaz. İdmançıların test yoxlamaları zamanı istifadə olunur.

QEOKEŞİNQ – Peyk naviqasiya sisteminin tətbiqi ilə turizm oyunu. Oyun başqa iştirakçıların tərəfindən gizlədilmiş gizli yerlərin tapılmasından ibarətdir.

QIZIL KVOTA – Beynəlxalq Valyuta Fondunda (BVF)- BVF-üzvü olan ölkənin haqqının bir hissəsidir. Bu hissə qızılla ödənilir.

QLOBAL EKOLOGİYA – İnsan və planetar ekosistemin qarşılıqlı münasibətlərini öyrənən elmdir. Biosferin Yerin təkində baş verən proseslərə, kosmik əhatə və antropogen faktlarla ekoloji qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən elmi istiqamətdir.

QLOBAL ROUMİNQ – Mobil telefon abunəçisi ilə ərazi və təşkilati məhdudiyət olmadan rabitə.

QLOSSA – Əlyazmaların mətnində və ya haşiyədə aydın olmayan, qəliz sözlərin şərh, tərcüməsi. Əvvəllər qlossa sözünü naməlum söz və ya ifadələr adlandırırdılar. Mətnə sətirlərin altında və üstündə olan tərcümələri interlingnal qlossa, haşiyələrdəki söz tərcümələrini marqinal, bilavasitə mətnə edilən tərcümələri isə konkret qlossa adlandırırlar.

QLOSSOLALİYA – Xüsusi nitq pozğunluğu, xəstələrin xüsusi dil vasitəsilə ünsiyyətə girə bilmələrindən ibarətdir.

QOLF – Təbii düzəngahda balaca bərk topla oynanılan oyun. Topu işarə qoyulmuş cıgır vasitəsilə yerdə qazılmış kiçik dairəyə salmaq lazımdır. Qolfun iki növü var. Bunlardan biri udulmuş və ya uduzulmuş oyaqların nisbəti ilə müəyyən edilir. İkinci növ isə dövrəni bitirmək üçün endirilmiş zərbələrin sayı ilə hesablanır.

QRADUALİZM – Digər makroiqtisadi siyasət istiqamətlərinə ciddi təsir göstərməklə inflyasiya dərəcəsinin tədricən aşağı salınması. Bu, dövlətin pul-kredit tənzimlənməsinin yumşaq vasitəsi hesab olunur.

QRANT-ELEMENT – Verilmiş kreditlərin güzəşt edilmə dərəcəsinə ümumiləşdirən qiymət. Müxtəlif kredit və borc verilməsi şərtlərinin qarşılıqlı tutuşdurulması üçün beynəlxalq statistikada geniş istifadə olunan göstəricisidir. Hər bir kreditin şərtləri üç parametrlə: 1) verilmə vaxtı; 2) güzəştin müddəti; 3) faiz dərəcəsi ilə xarakterizə edilir.

QROTEKS – 1. Ədəbi əsərdəki surətə fantastik səciyyə verən ifrat mübaliğə. 2. Bərabər qalınlıqlı ştrixləri olan mətbəə şriftinin növü.

QRUNDERLİK – Səhmdar cəmiyyətlərin, bankların, sığorta şirkətlərinin kütləvi, qaydasız təsis edilməsi. Bu qiymətli kağızların geniş emissiyası, birja möhtəkirliyi, müvəqqəti, qondarma firmaların yaradılması və fırıldaqla müşayiət edilir.

QRUP EQOİZMİ – Öz qrup maraqlarını başqa qrupların və bütün qalan insanların maraqlarından yüksək tutan müəyyən qrup vətəndaşların, şəxslərin kollektiv eqoizminin xüsusi formasıdır.

- L -

LAMPSUM – 1. İri məbləğ, ümumi məbləğ. 2. Yükün çəkisindən asılı olmayaraq gəmi fraxtı (kirə edilmiş gəmidə daşınan yük) üçün ödənilən dəyişməz məbləğ. 3. Lampusum-royaltı qeyd olunmuş icarə haqqı.

LAPAROSKOPİYA – Narkoz vasitəsilə və incə bir teleskopun göbək deşiyindən keçirilərək qarın içi orqanlarının

görünməsi ilə aparılan əməliyyatdır.

LAYNER – 1. Müəyyən istiqamətdə müntəzəm reyslər həyata keçirən, sərnişin və yükdaşıyan böyük dəniz gəmisi. 2. Çoxyerli və yüksək sürəti olan iri sərnişin təyyarəsi.

LAZER – Cəmləşdirilmiş işıq axınlarının alınması üçün optik kvant generatoru. Məcburi şüalanma nəticəsində işığın güclənməsi – xeyli sayda informasiya məlumatlarının işlənib – hazırlanması və sürətlə ötürülməsi üçün ən yeni informasiya texnikasında (printer və telekompüter sistemlərində) geniş tətbiq edilən, intensiv istiqamətlənmiş işıq şüaları axınları almaq üçün qurğu. Lazer şüasının köməyi ilə də təsvir almaq olar.

LAZER PRİNERİ – Elektrostatik çap qurğusu tipi. Bu qurğularda təsvir kseroqrafiya prinsipi ilə formalaşır, yəni lazerin koherent işıq şüası təsviri elektrostatik barabana keçirir, o isə öz növbəsində toneri özünə çəkərək kağıza ötürür.

LAZER YAZISI – Rəqəmli texnologiyanın əsasında siqnalların lazer şüası ilə kompakt-disklərə və videokasetlərə yazılması sistemi. Səs siqnallarının kompakt-disklərə yazılışı yarımkeçirici lazer şüası rəqəmli formaya çevrildikdən sonra həyata keçirilir. Lazerin az güclü fokuslaşdırılmış şüası bir mikrosaniyə ərzində asan əriyən materialı buxarlandıraraq diskin səthində 1 mkm-dək dərinlikdə bir-birinin ardınca gələn dərinliklərdən ibarət mikroyazı cığırıları formalaşdırır. Yazılan siqnallar olmadıqda diskin səthi dəyişməz qalır. Siqnallar diskin yalnız bir tərəfinə yazılır.

LED TV – Işıq yayan diod. Led texnologiyasının istifadə olunan düz ekranlarda işlənən görüntü texnologiyası. Led tv-lərin işıq mənbəyi özünəməxsusdur.

LEKAJ - Saxlanan və daşınan zaman tökülməsi və axıb getməsi nəticəsində malın çəkisi və həcmində yaranan itki.

LENDİNQ - Təyin olunmuş limana gəlmiş gəmidən yüklərin boşaldılmasına görə ödəmələrdir.

LESSİROVKA - Əsas rəng üzərində yarım parlaq rəng tətbiq

- edərək dərin əlvan rənglər almaq üçün texnika.
- LEVERC** – Xarici borc vasitələrinin, o cümlədən emissiya olunmuş istiqrazların aksiya sahiblərinin xüsusi kapitalına nisbəti.
- LİFTİNQ** – Effektiv estetik nəticə almaq məqsədilə üzün və bədənin dərisinin dartılması; kosmetik prosedur.
- LİKVID AKTİVLƏR** – Banklarda o aktivlər likvid hesab olunur ki, onlar nağd pullar və ya qısa zaman ərzində nağd pullara çevrilə biləcək vəsaitləri təmsil edir.
- LİKVIDANT** – Fəaliyyətini dayandırmış sahibkara, firmaya öz tələblərini irəli sürmüş kreditordur.
- LİKVIDAT** – Fəaliyyətinin ləğv edilməsi ilə bağlı olaraq borcları alınan borcludur.
- LİKVIDİVLİK** – 1. İşgüzar terminologiyada firmanın aktivlərinin, qiymətlərinin nağd pula çevrilməsi qabiliyyəti, aktivlərin sürətlə hərəkət etmə qabiliyyətidir. 2. Borcalanın öz borc öhdəliklərini vaxtılı-vaxtında yerinə yetirmək qabiliyyətidir; ödəmə qabiliyyətidir. 3. Bazarın qiymətli kağızları udmaq qabiliyyətidir, mövcud qiymətlər səviyyəsi şəraitində onların əsaslı dəyişdirilməsi baş verməsi, satış tədbirləridir. 4. Sözü geniş mənada səmərəlilik, aktivlikdir.
- LİKVIDLİK RİSKİ** – Qeyri-likvid formada olan aktivlərin xeyli hissəsinin dondurulması və onları pul vəsaitlərinə çevrilməsinin mümkünsüzlüyü səbəbindən, cari maliyyə öhdəliklərinə əməl etmək qabiliyyətinin olmaması riski.
- LİMİTED** – Hər hansı müəyyən bir kompaniyanın, yoldaşlıq müəssisəsinin, bankın və s. öz üzərinə götürdükləri öhdəliklərə görə məhdud cavabdehlikləri.
- LİNG EFFEKTİ** – İqtisadi ədəbiyyatda bu termin “ling effektini” ifadə etmək üçün istifadə olunur, məsələn, xeyli həcmdə borc vəsaitlərini cəlb etmək üçün xüsusi (şəxsi) kapitaldan istifadə olunması və bu əsasda əlavə mənfəət qazanmaq imkanı.
- LİNK** – Söhbət və yarışma üçün başqa bir internet səhifəsini aktivləşdirmək.

LİŅQVİSTİK PROSESSOR – Təbii dildə yazılmış mətnləri maşın dilinə və ya əksinə çevirən proqram və ya proqram aparat kompleksi.

LİPOSAKSİYA – Vakuum üsulu ilə dərialtı piyin soyularaq artıq çəkinin azaldılması; piy qatlarının, çarıqların və s. ləğvi məqsədilə aparılan kosmetik cərrahi əməliyyat.

LİQA – Şəxslərin, təşkilatların, dövlətlərin yaratdıqları yüksək ali səviyyəli ittifaq, cəmiyyət, birliklər.

LİQATURA – Qiymətli metallara onların möhkəmliyini artırmaq və ya əyarını ucuzlaşdırmaq, aşağı salmaq məqsədilə əlavə edilən kənar aşqar, qarışıqdır. Ərintidə liqaturanın miqdarı onun əyarı ilə müəyyən edilir. Liqatura sikkələrin zərb edilməsində, zərgərlik məlumatlarının hazırlanmasında istifadə edilir. Sikkənin əyarının əsaslı surətdə aşağı salınması, yəni qiymətli metallara liqaturanın böyük miqdarda əlavə edilməsi dövlət hakimiyyəti tərəfindən feodalizm dövründən başlayaraq tətbiq edilmişdir.

LİSENZIYA – 1. Xarici ticarət əməliyyatlarının aparılması üçün səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən verilən icazədir; 2. Hər hansı fəaliyyət növü və yaxud ayrı-ayrı əməliyyatlar, məsələn, fərdi tibbi iş, balıq tutulması, heyvanların vurulması və s. üçün səlahiyyətli dövlət orqanları və müstəsna mülkiyyət hüququna malik olan sahibkarlar tərəfindən verilən icazədir; 3. Lisenziyalı – sahibkara bu və ya digər sənaye mülkiyyətindən (ixtira, əmtəə nişanı, sənaye nümunəsi və s.) və yaxud nou-haudan istifadə üçün maraqlı şəxsə (lisenziya alana) müəyyən şərtlər və razılaşdırılmış ödənişlər əsasında müstəsna hüquqların verilməsidir. 3. Konsessiyalara, patentlərə, ticarət nişanlarına və oxşar hüquqlara ümumi investisiyadır.

LİSENZIYA MÜQAVİLƏSİ – İxtiralarından, texniki biliklərdən, əmtəə nişanlarından kommersiya və istehsal məqsədləri üçün istifadə edilməsi haqqında hüquq verən razılaşmadır. Müqavilə bağlayan tərəflər kimi lisenziya (lisenziyaverən) və lisenziat (lisenziyaalan) çıxış edirlər.

LİSENZIYA ÖDƏMƏSİ – İntellektual mülkiyyətin sahibinə bu mülkiyyətdən kommersiya məqsədləri üçün istifadə edilmə hüququna görə ödəmələrdir.

LİSENZIYA RAZILAŞMASI – Lisenziyaların, nou-haunun, mal nişanlarının, texniki biliklərin, injiniring xidmətlərinin istifadəsinə hüquq verilməsi barədə müqavilədir.

LİSENZIYA SİSTEMİ – Xarici ticarət əməliyyatlarının, malların idxal və ixracına dövlət icazəsinin (lisenziya) verilməsi vasitəsilə tənzimlənməsidir.

LİSENZİYALAŞDIRMA – 1. Xarici ticarət əməliyyatlarında sahibkarlıq və peşəkar fəaliyyətin tənzimlənməsi alətlərindən biridir. Əmtələrin ixracı və idxalına dair müəyyən növ fəaliyyətin həyata keçirilməsi haqqında səlahiyyətli rəsmi orqanlar tərəfindən icazə verilməsini nəzərdə tutur; 2. Müəyyən şərt daxilində əməliyyatların həyata keçirilməsi hüququ verən icazənin verilməsidir; bir şəxs tərəfindən digər şəxsə qonorar və ya lisenziya ödəməsi əvəzində hüquq verilməsidir. Lisenziyalaşdırma, lisenziyaların verilməsi, lisenziyaların olduğunu təsdiq edən sənədlərin yenidən rəsmiləşdirilməsi, lisenziyaların fəaliyyətinin dayandırılması və ya ləğv edilməsi ilə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlərdir.

LİSENZİYANIN QIYMƏTİ – 1.İstehlakçıya lisenziya ilə verilən, texnologiyanın, yaxud başqa nouhauarın faydalılığının ümumiləşdirilmiş göstəricisi; qiymətin əsasında, alıcının iş praktikasında lisenziya obyektinin ifadəsi hesabına əlavə gəlirin miqdarı haqqında təsəvvür qoyulur; 2. Proqram məhsulun qiyməti, belə məhsul ya onu hazırlayan şəxsdən, yaxud onun müəllifi tərəfindən təsdiq edilmiş dilərdən leqal olaraq əldə edilir; bu cür sxemlə kompüter proqramlarının çoxu kütləvi satılır.

LİSENZİYAVƏRƏN – İxtiranın, patentin, texniki və texnoloji yeniliyin sahibi, mülkiyyətçisidir. O, bu yeniliklərdən müqavilədə müəyyən edilmiş bəndlərdə istifadə etmək hüququ verən lisenziyanı digər şəxsə (lisenziyaalana) verir və ya satır.

LİSENZİYALI MƏHDUDİYYƏT – Lisenziya şəhadətnaməsində məhdudlaşdırılan xidmətlər.

LİSTİNQ – 1. Emitentlərin maliyyə vəziyyətlərinin yoxlanılmasından sonra onların qiymətli kağızlarının birjada ticarətə buraxılışı. 2. Translyator tərəfindən formalaşdırılanın tərkibində translyasiyanın nəticələri olan (obyekt modulu, diaqnostik məlumatlar və digər informasiya) məndən ibarət sənəd istifadəçinin sifarişi ilə verilir. 3. Ticarət birjalarına qiymətli kağızların seçilməsi və buraxılmasının fond birjalari tərəfindən tənzimlənməsi üsuludur.

LOBOTOMİYA – 1. Mikroprosessorun kompüterdən təmir və ya dəyişilmə üçün çıxarılması əməliyyatı. 2. “Ağıl imkanları”nın azaldılması yolu ilə ucuz kompüterlərin yaradılması.

LOGİN – Pseudonim, şəbəkəyə daxil olmaq üçün vacib olan istifadəçi adı. Qeydiyyat.

LOGİSTİKA – 1. Maddi-texniki təminatın, mal-material ehtiyatlarının idarə edilməsi. 2. [Məhsulun](#), [əmtənin](#), [servizin müştərinin](#) tələbatını ödəmək üçün hər hansı başlanğıc nöqtədən istehlak nöqtəsinə qədər olan hərəkətinin idarə edilməsi prosesinə deyilir. Logistika anlayışına [nəqliyyat](#), [xidmət](#), [anbar](#), materialların kompleksləşdirilməsi və hərəkət xəttinin təhlükəsizliyi haqqında informasiyalar da daxildir. Logistika əmtənin sıradan çıxdıqda məhv edilməsi məsələləri ilə də məşğul olur.

LOGİSTİK ETİKET – Məhsula yapışdırılmış kağız və ya plastik etiket, məhsulun və ya onun bağlanması üzərinə həkk edilən mətn ya da təsvir şəkilində olan və məhsul barəsində məlumat daşıyan vasitədir.

LOGİSTİKA SİSTEMİ – Ekanometrik modelləşməyə, kompüterləşməyə və nəqliyyat-anbar infrastrukturunun inkişafına əsaslanan marketinqdə perspektiv istiqamətdir, əmtəələrin yerinin dəyişdirilməsi və anbarlaşdırılması (saxlanması idarə edilməsi) sistemidir. Onun vəzifələrinə daxildir: göndərmə və daşımaların operativ idarə edilməsinin əlaqələndirilməsi; mal ehtiyatlarının tənzimlənməsi;

əmtələrin hərəkətinin logistik sisteminin modellərinin qurulması, onların fəaliyyətinin davamlılığının təhlili, kompüterləşdirilmiş və mexanikləşdirilmiş anbar şəbəkəsinin və s. yaradılması.

LOGİSTİKA DƏSTƏYİ TƏHLİLİ – Məhsula logistik dəstəyi müəyyənləşdirən və qiymətləndirən məhsul emalı prosesinin bir hissəsi kimi analitik prosesdir.

LOGİSTİKA İDARƏETMƏSİ - Əmtəələrin, onların ehtiyatının, xidmətin və yarandıqları nöqtədən birinə istehlak nöqtəsinə kimi bununla bağlı məlumatların effektiv və məhsuldar axınının istehlakçıların tələblərinin ödənilməsi məqsədilə planlaşdırılması, reallaşdırılması və nəzarət olunmasının həyata keçirildiyi tədarük həlqəsindəki prosesin bir hissəsidir.

LOGİSTİKA KANALI – Əmtəə dövriyyəsində iştirak edən istehlakçılar, təchizatçılar, vasitəçilər, yükdaşıyanlar, sığortacılar və digər şəxslərdən ibarət qismən nizamlanmış çoxluqdur.

LOGİSTİKA VAHİDİ – 1. Həm logistika planlaşdırması, həm də əməliyyatların predmetidir. 2. Əsasən, anbar və ya saxlanc olmaqla malların axınında hər hansı bir həlqədir.

LOGİSTİKA XƏRCLƏRİ – Logistika əməliyyatlarının həyata keçirilməsində sərf olunan xərclərdir.

LOKALLAŞDIRMA – Axtarılan obyektin yerinin müəyyənləşdirilməsi. Sistemin yerli bazarının xüsusiyyətlərinə (xüsusi ilə dilinə) uyğunlaşdırılması.

LOKAUT – 1. Bir və ya bir neçə iş yerinin tam və qismən bağlanmasıdır. Əsas məqsədi öz tələblərini işçilərə qəbul etdirmək və ya onlara qarşı durmaq üçün işverən tərəfindən işçilərin normal əmək fəaliyyətinə mane olmaq təşəbbüsüdür, öz narazılıqlarını işçilərə bildirməkdir, ya da digər iş verənlərin tələblərini, narazılıqlarını müdafiə etməkdir; 2. Kollektiv əmək mübahisəsi və təhlil elan olunması, habelə idarənin, filialın, yaxud nümayəndəliyin ləğv edilməsi (yenidən təşkili) ilə əlaqədar işəgötürənin təşəbbüsü ilə

işdən çıxarmadır.

LOKUSİYA - Danışığ aktı nəzəriyyəsində hər bir danışığ hərəkətinin danışığda söz və söz cərgələrinin müəyyən qrammatik ardıcılıqla düzülməsinin reallaşması, tələffüzünün bir hissəsi (faktiki aspekt), obyekt və hadisələrə münasibət (retik aspekt). Bunlar ikisi birlikdə ifadə formasıdır, retik aspektə isə propozisiya (Mokusiya-peilokusiya Propozisiya) uyğun gəlir.

LOQOTİP – Hər hansı şirkətin, ticarət-sənaye birliyinin, kompaniyanın tam və ya qısaldılmış adını əks etdirən orijinal qrafik görüntü (yazı).

LORO-KONTO – 1. Bank tərəfindən, özünün tapşırıqlarına əsasən əməliyyatları yerinə yetirən müxbir banka açdığı kommersiya hesabıdır. 2. Müxbir bankda hər hansı bir bankın üçüncü bank tərəfindən açdığı müxbir hesabdır.

LUNA-PARK – Müxtəlif növ attraksionları və başqa əyləncə qurğuları olan geniş şəhər parkı, əyləncə şəhərciyi.

- M -

MAJORİTAR – Majoritar sözü fransız dilindən tərcümədə "çoxluq" deməkdir. Majoritar seçki sistemində kim çoxluğun səsini qazanarsa o da seçilir.

MAKROİQTİSADİYYAT – İqtisadiyyat elminin bir sahəsidir. Ümumiləşdirilmiş (yekun) iqtisadi göstəricilər (aqreqatlar) əsasında iqtisadiyyatı həm bütövlükdə, həm də onun mühüm məcmusu olan ev təsərrüfatı, biznes, dövlət bölmələrini və s. öyrənir. Makroiqtisadiyyatın vəzifəsi iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətini, quruluş sxemini və iri göstəricilər arasında iqtisadi əlaqələri əks etdirməkdən ibarətdir.

MANSARD – Binanın damı altında yerləşən yaşayış sahəsi, hündür əyri divarlı və kiçik pəncərəli otaq.

MANŞET – Qəzetin ön səhifəsində ən vacib xəbər üçün ayrılmış yer; qəzetin birinci səhifəsinə çıxarılaq xüsusi təqdimatla verilən məlumat, diqqəti cəlb edən yazı.

MATRİSA – İki ölçülü verilənlər massası olub, hər bir elementin yerləşmə nöqtəsi bir mənalı olaraq uyğun sətir və sütunun

kəşişməsi ilə xarakterizə olunur.

MARKER – 1. Məlumatların işlənməsini təmin edən, xidməti funksiyaları yerinə yetirmək üçün *məlumatların maşın daşıyıcılarına* köçürülən xüsusi işarədir. Qeyd olunan zonanın əvvəlinə və yaxud ondan sonra yerləşdirilir. 2. Nəyinsə göstəricisi, məsələn, cəm halın göstəricisi. 3. Nəyə isə işarə. 4. Sıqnal işarəsi. 5. Oriyentir işarəsi.

MARKETİNQ – 1. Məhsul istehsalını artırmaq və istehlakçı tələbatına fəal təsir göstərmək məqsədi ilə bazarın öyrənilməsi üzrə tədbirlər sistemi. 2. Tələbatın ödənilməsinə yönəldilmiş və bazar konyukturu haqqında məlumat əsasında həyata keçirilən, bazarın öyrənilməsi, əmtəə və xidmətlərin istehsalı və satışının idarə edilməsi və tənzimlənməsi üzrə fəaliyyətdir.

MARKİTANT - Ordunu yürüşdə müşayiət edən, ərzaq ehtiyatı və içkilərlə təmin edən xırda alverçini göstərən tarixi termin. Çox vaxt markitantlar qadınlar olurlar.

MENECER – Şirkətin fəaliyyətində idarəetməni həyata keçirən şəxs; müxtəlif sahələrdə idarəetmənin təşkili məsələləri üzrə mütəxəssis.

MENECMENT – İstənilən sahədə məhsuldarlığa nail olmaq üçün səmərəli idarəetmə; idarəçiliyin forma, metod, vasitə və prinsiplərinin məcmusu. Menecmentin əsas məqsədi – istehsalın yüksək səmərəliliyinə nail olmaq, müəssisənin, firmanın, şirkətin resurs potensialından düzgün istifadə etməkdir.

MERKANTİL – Tacirlik, hər hansı məsələdə öz maraqlarını nəzərə almaqla iş görmək, qazanc güdmək.

METAFAYL – Fayllar haqqında məlumat daşıyan ayrıca fayl.

MİKROMARKETİNQ – Müəssisənin marketinq fəaliyyəti, marketinqin istehsalçılar və istehlakçılar arasında əlaqəni təmin edən bir hissəsi.

MİKROPLYONKA- Kağız sənədlərin surətini çox zaman bu mikroplyonkaya çıxarırlar.

MİKROPROSESSOR – Bir konstruktiv modulda bir və ya bir

neçə mikrosxemdən ibarət proqramla idarə olunan, inteqral mikrosxem bazasında yerinə yetirilən fiksasiya ilə məlumatları işləyib hazırlayan proqram-idarəedici qurğudur. Mikroprosessor verilmiş komanda sistemlərinin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hesabi-məntiqi qurğudan, daxili yaddaşdan və idarəetmə qurğusundan ibarətdir. Fərdi EHM-də mərkəzi idarəetmə funksiyasını yerinə yetirir.

MOBİL BANK – Mobil telefon vasitəsilə günün istənilən vaxtı, onlayn rejimində, məkandan asılı olmayaraq hesabı idarə edən və bir çox əməliyyatları həyata keçirə bilən xidmət.

MOBİL KOMMERSİYA – Mobil terminalın (stansiyanın) köməyi ilə bank əməliyyatlarının aparılması, müxtəlif növ xidmət və malların sifarişi.

MOBİLLİK – Mobilliyin inkişafı Bolonya prosesinin əsas vəzifələrindən biridir. Tələbələrin mobilliyini onların Avropa ali məktəblərində qismən təhsil alması və onların gələcəkdə xarici ali məktəbdə təhsil alma müddəti kimi tanınması imkanını, eyni zamanda orada əldə olunmuş kredit vahidlərinin tanınması imkanını nəzərdə tutur.

MONİTOR – 1. Sistemin işinə vizual (görüntülü) nəzarəti həyata keçirmək üçün istifadə olunan elektron qurğu. 2. Verilənlərin emalı prosesində digər proqramlara nəzarət və onları müşahidə etmək üçün istifadə edilən xüsusi proqram. 3. Elektron qurğular (kompüter, televizor, telekamera) vasitəsilə yaradılan təsviri əks etdirən ekran; displey.

MONİTORİNG – Müəyyən proseslərin dinamikasını, qaydalara uyğunluğunu öyrənmək və qeydə almaq məqsədi ilə həyata keçirilən davamlı, sistemli müşahidə. Monitoring dəqiq müəyyən edilmiş metodika (müşahidə, müqayisə, sorğu və s.) və konkret meyarlar əsasında gerçəkləşdirilir. Bu və ya başqa sahədəki real vəziyyəti göstərən monitoring təklif və proqnozları ehtiva edə bilər, lakin həmin sahə ilə bağlı qərar və ya hökm çıxara bilməz.

MONOKANAL – Bir stansiyadan şəbəkədə olan bütün stansiyalara informasiyanın ötürülməsi.

MONOLOQ – İstifadəçinin EHM ilə qarşılıqlı fəaliyyət rejimi.

Bu zaman tərəflərin biri digərinə dərhal cavabının verilməsini tələb etməyən informasiya ötürülür.

MULTİKULTURALİZM - Eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin [mədəniyyət hüquqlarını](#) tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun olan [siyasət](#).

MULTİMƏDİA – 1. Bir yüksək sürətli verilənlər seli daxilində çoxlu sayda müxtəlif növ informasiya (səs, şəkil, canlı təsvir, mətn, qrafika və s.) elementlərindən ibarət verilənlərin sintetik strukturu. 2. Multimedia vasitələri. Audio, video və mətn sellərinin inteqrasiyası ilə generasiya, yaxud veriliş təşkil edən proqram və aparat vasitələri. 3. İnformasiya texnologiyalarında məlumatların işlənməsi, saxlanması və müxtəlif kanallarla (TV, radio, qəzet, internet və s.) yayılması.

- N -

NANOSİSTEM – Nanotexnologiyanın köməkliyi ilə yaradılmış atom konstruksiyası.

NANOTEXNOLOGİYA – 100 nm və daha kiçik ölçülü qurğular düzəltmək metodları üçün işlədilən ümumi termin. Burada materiallar üzərində iş molekulyar və atom səviyyəsində aparılır.

NETBUK – Kiçikölçülü, qismən məhdud imkanlı mini-noutbuk.

NETTİNQ – 1. Bankın valyuta disklərinin səviyyəsinin aşağı salınması üsullarıdır ki, bu da onların iriləşdirilməsi yolu ilə valyuta əməliyyatlarının sayının maksimum ixtisar olunmasında ifadə olunur. 2. Valyuta sövdələşmələrinin sayının, onların iriləşdirilməsi və hərracın, birja bölmələrinin bütün iştirakçılarının fəaliyyətinin razılaşdırılması yolu ilə ixtisara salınmasıdır.

NEYROAGENT – Şəbəkələrin idarə edilməsində süni intellekt-dən istifadə edilməsi texnologiyası.

NEYROKİBERNETİKA – Beynin strukturuna bənzər proqram-aparat modelləşmə.

NOSTRİFİKASİYA – Xarici ölkələrdə verilmiş təhsil haqqında

- diplomun, adın, elmi dərəcənin tanınması, təsdiq edilməsi.
- NOTABENA** – Hansısa mətnin bir hissəsində xüsusi işarə ilə nəyəsə diqqət yetirməyi göstərmək.
- NOTASIYA** – 1. Simvollardan ibarət işarələr sistemi və proqramlaşdırma dilinin qaydaları. 2. Öyüd, nəsihət.
- NOTİFİKASIYA** – Vekselsaxlayan tərəfindən veksələ protest olunması haqqında veksilverənə göndərdiyi bildirişdir..
- NOUTBUK** – Yastı (maye-kristal) ekranı, üstündə klaviaturası və avtonom qida qurğusu olan kiçik ölçülü fərdi kompüter. Bu öz texniki parametrlərinə görə stolüstü kompüterlərdən geri qalmır. Həmcə adi kompüterdən kiçik, maye-kristal displeyli, klaviaturalı, asanlıqla daşına bilən portativ mini-kompüter.
- NYUSMEYKER** – Hadisə və ya faktla bağlı müəyyən müddət ərzində oxucu və tamaşaçı üçün maraq kəsb etdiyinə görə jurnalistlərin diqqətini cəlb edən şəxs, siyasi xadim.

- O -

- OBSTRUKSIYA** – Rəsmi iclası, toplantını, tədbiri, xüsusən parlament iclasını qəsdən pozmaq; konkret məqsədlə nümayiş etdirilən protest forması.
- OFERTA** – Ticarət gəmiçiliyində fraxt müqaviləsinin müəyyən şərtlərlə bağlanması barədə təklif.
- OFFŞOR** – Maliyyə-kredit əməliyyatları zamanı iş adamlarına müəyyən güzəştlər verən, əlverişli biznes şəraiti yaradan sahibkarlıq mərkəzi.
- OF-LAYN** – 1. Hesablama sisteminə qoşulmayan, sərbəst, ayrıca, müstəqil rejim. Proqram materialının aşağı keyfiyyətli nüsxələrindən istifadə etməklə ilkin videomontaj. 2. Kəsilmə, ayrılma, dayandırılma, qurğudan açılma. 3. Çox vaxt qeyri-xətti olan montaj sistemi. Bu cür sistemlərdə montaj vərəqələrinin yaradılması üçün aşağı keyfiyyətli videotəsvirlərdən istifadə edilir. 4. Kompüter və internetlə əlaqəsi olmayan; məsələn, *of-layn kitabxana* – İnternet kitabxanasından fərqlənən adi kitabxana. 5. Əlavə, köməkçi.
- OKRET** – 8 bit uzunluqlu kod kombinasiyası olaraq vahid tam

informasiya elementi kimi emal edilir. “Okret” və “bayt” tətbiq sahəsinə görə bir-birindən fərqlənilir. Kompüterin yaddaşında saxlanılan və emal edilən 8 bit informasiya elementi əsasən bayt adlanır, okret isə impuls kod modulyasiyasında hər hesablanmış 8 bitdən ibarət kanal məlumatlarıdır.

OKSİTON – Son hecası güclü vurğu ilə səciyyələnən sözlər. Qədim yunan dilində axırıncı hecası akut vurğu ilə deyilən sözlər. Adətən, baritona qarşı qoyulur.

OLBİQO – Veksel üzrə olan borcun ümumi məbləği; ayrı-ayrı şəxslərin banka olan borcunun qeydə alındığı bank kitabı.

OPERASİONALİST – 1. Operasionalizmin davamçısı. 2. Operasionalizmin nümayəndəsi. 3. Əməliyyatların icra edilməsində fəaliyyət göstərən bank qulluqçusu.

OPERASİONALİZM – Müasir fəlsəfədə istiqamət, neopozitivizm forması, İngilis-Amerikan fiziki P.Bridjmenin təqdim etmələrinə əsaslanan, obyektiv həqiqətin əks edilməsi kimi elmi anlayışlara baxmır, amma müxtəlif əməliyyatlar (ölçülər, hesablar və s.) nəticəsində yaranan məntiqi qurmalar kimi baxılır.

ORDİNARİST – Komandirin yanında və ya ştabda onların tapşırıqlarını (əsasən, rabitə işləri və əməllərin ötürülməsi) yerinə yetirmək üçün hərbi qulluqçu.

ORFOTON – Sözün söyləndiyi şəraitdən asılı olmayaraq öz prosodik xüsusiyyətlərini saxlaması.

OVERDRAFT – Müştəri tərəfindən bankda olan özünəməxsus kredit qalığından artıq həcmdə vəsait göstərməklə kredit həddini aşması vəziyyəti. Overdraft zamanı, adətən, heç bir rəsmi kredit müqaviləsi tələb olunmadan bank müştərisi qısamüddətli bank kreditlərindən istifadə etmək imkanına malik olur.

OVERLEY – Maşın proqramının daxili yaddaşda daim saxlanılmayan bir hissəsi (seqmenti).

OVERNAYT – 1. Növbəti bank günü ödənilməli olan banklararası qısamüddətli kredit müqaviləsi 2. Kontrakt

günündən sonrakı birinci iş günü həyata keçirilmiş xarici valyuta mübadiləsi üzrə əməliyyat. 3. Bir iş günü ərzində aparılmış maliyyə əməliyyatı. Hesabatlarda overnayt, adətən, **ON** kimi ifadə olunur.

OVERSOLD – Bazara qısa zaman ərzində böyük həcmdə məhsulun, aktivin daxil olması, dolması nəticəsində qiymətin ciddi şəkildə düşməsi vəziyyəti. Bu ifadə daha çox qiymətli kağızlar bazarında işlədilir.

OVERTAYM – 1. İş vaxtından artıq vaxt. 2. Qeyri-iş vaxtında yükləmə-boşaltma əməliyyatlarının daha yüksək tariflə keçirilməsi. 3. Gəminin yüklənməsinə və ya boşaldılmasına sərf olunmuş iş vaxtından artıq vaxt (bayram və istirahət günləri, fasilə vaxtı və s.).

- P -

PALİTRA – Rəsm proqramlarında istifadə olunan rənglərin məcmusu. Bir qayda olaraq, ekrana 256 rəngdən yalnız 16 rəng çıxarılır. Qalan rəngləri rəngin nömrəsini daxil etməklə ekrana çıxartmaq olar.

PALLET – İki tamasaya (plankaya) vurulmuş platforma və ya döşənək. Əsas yüklərin yüklədilib-boşaldılmasını sürətləndirmək və ucuzlaşdırmaq məqsədi ilə onların birləşdirilərək iriləşdirilməsinə imkan verir.

PARADİQM – Söz formalarının bir-birinə qarşı duran müəyyən çoxluğu, yəni söz formaları bir bütöv daxilində qarşılıqlı münasibətdə olurlar, bu formalar şəkilçi dəyişmələri ilə bütövlükdə yeni məna kəsb edir.

PARADİQMATİKA – Dil vahidlərinə dil sisteminin şaquli vəziyyətdə bir-birini əvəz edə bilən elementlər kimi yanaşma.

PARADOKS – Bir məsələyə münasibətdə hamının qəbul etmiş olduğu nöqteyi-nəzərdən kəskin fərqlənən (çox vaxt zahirən) gözlənilməz mühakimə, fikir, davranış.

PARAFRAZA – Neyrolinqvistika afatiklərin və dil xətaları olan uşaqların danışmaq fəaliyyətinin göstəricisi. Ənənəvi olaraq parafrasanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir: a) fonematik parafraza-samitlərdən biri və ya bir qrupu tələffüz olunmur.

(stol) əvəzinə (tol); b) qonşuluqda və ya məsafəcə aralı yerləşən səslərin təsiri.

PARAXRONİZM – Baş verdiyi tarixi daha gec vaxta istinad etməkdən ibarət olan xronoloji səhv.

PARNOMAZIYA – Səslənməsinə, səs tərkibinə oxşar, ancaq etimoloji və semantik cəhətdən fərqli sözlərin işlədilməsindən ibarət ritorik fiqur.

PAROL – 1. Verilənlərin, yaxud proqrama daxil olmaq üçün istifadəçinin sistemə təqdim etdiyi işarələr (söz). 2. Parol verilənləri və proqramları sanksiyalaşdırılmamış daxil olmasından qoruyur. Şəbəkədə işləməkdən ötrü istifadəçinin identifikasiyası üçün şifrə.

PARSEL – Kiçik həcməldə su nəqliyyatı ilə göndərilən qiymətli yüklər. Adətən, qeyri-ticari xarakterli yüklərə aid olunur (reklam materialları, suvenirilər və sair). Parsel yüklərin yük-göndərən tərəfindən göstərilən dəyəri onların tam maya dəyərindən aşağı olmamalıdır.

PARTER – İdmanda rəqibinin fədinə məruz qalan pəhləvanın diz çöküb, əllərini və ya dirsəklərini xalça üzərinə qoyması vəziyyəti.

PARTOKRATIYA – 1. Siyasi, qanunverici və icraçı hakimiyyətin bir partiyaya tabe olduğu siyasi quruluş. 2. Partiyada və ölkədə siyasi hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirən partiyanın bürokrat təbəqəsi.

PATİOS – Dialektin primitiv, sırf sosial münasibətlərlə məhdudlaşan ifadəsi, mənənin zəifləməsini göstərən dialekt ifadəsi.

PAUPER – Yaşamaq, mövcud olmaq üçün vəsaitləri olmayan, çox kasıb adam.

PAUZA – Növbəti verilənlər qrupunun terminalda əks etdirilməsi prosesində yaranmış fasilə. Bir qayda olaraq, istənilən klavişin basılması ilə prosesi davam etdirmək mümkündür.

PERSEPSİYA – Duyğu orqanları ilə gerçəkliyin qavranılması. Kommunikasiya aktında əsasən görmə və eşitmə persepsiyası fərqləndirilir.

PERSONA QRATA – Diplomatik praktikada işlədilən termin.

Arzu olunan və ya etibar edilən şəxs, bir dövlətə diplomatik nümayəndə təyin olunmaq üçün namizədliyi həmin dövlətin hökuməti tərəfindən bəyənilən, qəbul edilən şəxs.

PEYÇER – Maye kristal displey və antenası olan fərdi çağırışı qəbul edən kiçik ölçülü qəbuledici. Mobil telefondan fərqli olaraq peycerdə məlumatı yalnız yazılı mətn şəklində göndərmək mümkündür. Bu qəbuledici yalnız qısa həcmli mətn məlumatları qəbul edir. Mobil rabitənin inkişafı ilə əlaqədar peycer rabitəsi öz əhəmiyyətini itirmişdir.

PİKANT – 1. Tünd, kəskin dad verən, ədviyyat. 2. Maraqlı oyaqdan, cəzb edən; xüsusi maraqlı doğuran.

PİKET – 1. Çox da böyük olmayan mühafizəçilər dəstəsi. 2. Hər hansı ictimai hadisə və ya problemlə bağlı bir qrup şəxsin kiçik dəstələr formasında etiraz bildirməsi. 3. Geodeziya işləri zamanı yerə vurulan nömrəli payalar. 4. Köhnə kart oyunu.

PLANŞET – 1. Üzərində iri çertyoj kağızlarını işləmək üçün dördbucaq taxta lövhə. 2. Kiçikölçülü, çoxfunksiyalı, noutbuk və netbukdan fərqli olaraq qatlanmayan kompüter.

PLASDARM – 1. Hərbi əməliyyatların hazırlanması və genişləndirilməsi üçün seçilmiş ərazi. 2. Bir dövlətin ərazisini başqa dövlətə hücum üçün meydana çevirmək, oraya canlı qüvvə və hərbi texnika yerləşdirmək.

PLATA – Kompüterdə qəbul edilmiş verilənlərin işlənilməsinə təmin edən əsas hissə. Elektron komponentləri olan dəyişən panel.

PLATFORMA – İnterfeys və protokolların köməyi ilə proqram və aparat vasitələrinin vahid kompleksi bazasında hazırlanmış müxtəlif sahələrdə tətbiq edilmiş sistem.

PLEREMATİKA - Qlossematikanın bir bölməsi olub, məzmun formasının quruluşunu öyrənir.

PLEYBOY – İdmanla maraqlanan, özü üçün yaşayan varlı və imkanlı gənc.

PLEYER – Multimedia fayllarını işə salan proqram və ya avadanlıq. Yazılmış səsin, yaxud təsvirin canlandırılması üçün

- qurğu.
- PLEY-OFF** – İngilis sözü olub, idman yarışlarında mərhələnin adını bildirir.
- PLOZİYA** – Kipləşən-partlayışlı samitlərin tələffüz məxrəci. Burada əvvəlcə kipləşmə, sonra isə hava axınının təzyiqli nəticəsində kipləşmə partlayışa keçir.
- PORT** – 1. Qurğuda çox mərtəbəli giriş və ya çıxış yuvası. 2. İki prosesin qarşılıqlı əlaqəli nöqtəsi. 3. Məntiqi kanalın sonu.
- PORTAL** – 1. Veb-sayt. İnternet kütləvi istifadəçilərə kompleks xidmətləri göstərmək üçün mühüm vasitədir. 2. İntegrasiya olunmuş informasiyaya malik veb-səhifələr.
- PRETENZİYA** – Tərəflərin hüquqi münasibətlərindən yaranan və bir tərəfin digər tərəfə qarşı irəli sürdüyü tələb. Daşığıcının əmlak məsuliyyəti üçün əsas sayıla biləcək səbəblər müəyyən ölkənin limanında mövcud olan qaydalarla və adətlərlə təsdiqlənir.
- PREYUDİSİYA** – Yoxlamadan və sübut etmədən qəbul etmək vəzifəsi.
- PREZENTASIYA (TƏQDİMAT)** – 1. Təqdim etmək, köçürmə vekselinin ödənişi gerçəkləşdirməli olan şəxsə təqdim olunması. 2. İctimai maraq doğuran hansısa yeniliyin təqdim edilməsi.
- PRİNTER** – Kağız üzərində mətnin və ya təsvirin çap edilməsi üçün istifadə edilən qurğu. EHM-in çap qurğusu.
- PROKSEMİKA** – İnsan davranışının məkan parametrlərini öyrənən elm sahəsi.
- PROQLET** – Meydana çıxmış problemi aradan qaldırmaq üçün etibarlı kiçik proqram.
- PROQRAM** – 1. Müəyyən alqoritmik tapşırıqın icrası məqsədilə verilənlərin emal olunmasını təmin edən sistemin konkret komponentlərinin idarə olunması üçün nəzərdə tutulmuş əməliyyat. 2. Emal olunması üçün nəzərdə tutulmuş komandalar ardıcılığı.
- PROROQASIYA** – 1. Dövlət başçısının qərarı ilə parlamentin iclaslarının təxirə salınması. 2. Beynəlxalq hüquqda

məhkəmə aidiyyətinin müqavilə tərfi.

PROSEDURA – Verilən alqoritmə (və ya qaydalara) görə müəyyən əməliyyatların ardıcılığı.

PROSESSOR – 1. Müəyyən ardıcıl komandalar həyata keçirən (informasiyanı analiz və emal edən) xüsusi hesablama qurğusu. 2. Proqramın interpretasiyasını icra edən EHM qurğusu, yaxud funksional hissəsi.

PROTAZİS – Psixoloji dilçilikdə ritorik fərqləndirmə üçün gərginlik yaradan (protazis) və gərginliyin açılması (apodozis) mərhələləri bir-birindən fərqləndirilir. Struktur baxımdan protazis tabelilik, apodozis isə tabesizliyə uyğun gəlir.

PSEVDOMƏMULAT–Layihələndirilmənin planlaşdırılmasının və ya materiallar cədvəli ilə əlaqədar olan fiziki fəaliyyətin yerinə yetirilməsinin asanlaşdırılması məqsədilə, məmullatları qruplaşdırmaq üçün əlaqəli komponentlər dəstinə təhkim edilmiş mövcud olmayan əsas məmullatdır.

PSEVDOXAKER – Proqramı sındırmaq istəyən, amma əsl xakerdən fərqli olaraq sındıra bilməyən proqramçı.

PULİNQ – 1. Müxtəlif vaxtlarda alınmış qiymətli kağızların qiymətlərinin ortalanması. Reallaşmış kapital artımı vergisinə cəlb edilən məbləğlərin müəyyən edilməsindən ötrü keçirilir. 2. İncətorların qiymətli kağızlarla əməliyyatlarının cobber hesablarında təmərküzləşməsi.

PULT – İdarəetmə və indikasiya vasitələri olan panel. Vəzifəsi – sistemi və ya qurğunu idarə etmək və onların işi üzərində nəzarət aparmaq.

- R -

RADAR- 1.Uzaqdakı əşyaları radio dalğalarının köməyi ilə müəyyən edən cihaz. 2.Nəqliyyatda yol qayda pozuntularını müşahidə etmək üçün quraşdırılmış cihaz.

RADAR DİSPLEYİ (EKRAANI) – Radar vasitəsilə alınmış və hava gəmisinin yerini və hərəkətini əks etdirən informasiyanın elektron indikasiyası.

RADAR KONTAKTI - Əlahiddə hava gəmisinin radar mövqeyinin radarın displeyində (ekranında) görünməsi və

- tanınması üçün mövcud şəraiti.
- RADAR KURSU** – Naviqasiya yönəldilməsinin təmin edilməsi məqsədilə radar vasitəsilə alınmış informasiya əsasında havada hərəkəti idarəetmə dispetçerinin pilota ötürdüyü maqnit kursu.
- RADAR QRUPU** – Bir və ya daha çox xidməti təmin etmək üçün radar avadanlığından istifadə edilən havada hərəkətə xidmət orqanının tərkib hissəsi.
- RADAR MONİTORİNQİ** – Dispetçer icazələrindən kənara çıxmalar daxil olmaqla, hava gəmisini normal uçuş trayektoriyasından əhəmiyyətli dərəcədə meyl etməsinə aid informasiya və bildiriş ilə təmin etmək məqsədilə radardan istifadə etmə.
- RADİOİNTERFEYS** – İki stansiya arasında radiokanalla rabitə təşkili üçün istifadə olunan protokol və prosedurlar toplusu. Fiziki səviyyədə informasiya verilişi və onun idarəetməsi mexanizmi radiointerfeysin spesifikasiyasında yazılır.
- RADİOPELENQ** – Elektromaqnit dalğaların müəyyən yayılma mənbəyinin görünmə istiqaməti ilə başlanğıc istiqaməti arasında radiopelenqator stansiyası tərəfindən təyin edilən bucaq.
- RAMBURSLAMAQ** – Borcları, məsrəfləri qaytarmaq, əvəzini ödəmək; veksəl verənin yerinə ödəməni etmək, üçüncü tərəfin borcunu örtmək.
- RANQ** – 1. İpoteka girovlarının təsnifat dərəcəsi. 2. Vəzifəli şəxsin əhəmiyyətinin göstəricisi. 3. Sınıf, dərəcə.
- RANTYE** - Əsas gəlir mənbəyi borc verdiyi pul vəsaitləri, yaxud alınmış qiymətli kağızlar üzrə aldığı faiz dərəcələri olan şəxs.
- RATUŞA** – 1. Bir sıra Avropa ölkələrində şəhər özünüidarənin binası; 2. Orta əsrlər Almaniyaşının və bəzi digər ölkələrin şəhərlərində özünü idarə orqanı.
- RAUNDTERN** - Əks əməliyyatın keçirilməsi, yaxud konkret maliyyə aktivlərinin, əmtələrin qəbul edilməsi və ya təqdim edilməsi vasitəsilə uzun, yaxud qısa mövqeyin ləğv

edilməsi.

RAYTS – Artıq səhmdar və ya abunəçi olan şəxslərə bazardakından aşağı qiymətlə təklif edilən imtiyazlı səhmdar, yaxud istiqrazlar.

REDEPORTASIYA – Vaxtilə yaşayış yerindən zorla çıxarılmış, deportasiya olunmuş şəxslərin və ya milli-etnik qrupların yenidən həmin məkana qaytarılması.

REEKSPORT - Əvvəllər xaricdən daşınıb gətirilmiş, lakin bu ölkədə emal edilməmiş, habelə beynəlxalq hərraclarda, əmtəə birjalarında və s. satılmış malların ölkədən daşınması.

REFAKSIYA – 1. Əmtəənin keyfiyyətinin aşağı olması, sayının az olması, yaxud xarab olması aşkarlandıqda, satıcının ticarət əqdi bağlandıqda əmtəənin topdansatış qiymətindən və ya çəkisindən etdiyi güzəşt. 2. Böyük həcmli yük daşınması zamanı xüsusi razılıq əsasında yük göndərənə verilən tarif güzəşti.

REFLYASIYA – Deflyasiyanı dayandırmaq və əvvəlki deflyasiyanın nəticələrini aradan qaldırmaq üçün inflyasiyaya əlverişli vasitə kimi baxaraq, geriye istiqamət götürmək məqsədilə hökumət tərəfindən pul-kredit tənzimləməsinin metodlarından istifadə etmə.

REFLEKSIYA – Öz təəssüratını təhlil etmə və yaradıcı təfəkkürün insan psixologiyasında düşünmə prosesinin və dərk etmə subyektinin stereotip təcrübəsidir. Bu, yeniliklərin ortaya çıxması üçün vacib şərtidir. Bu mənada refleks innivioativ proseslər və refleksiv-yaradıcılıq bacarıqlarından bəhs etmək olar.

REGENERATOR – Veriliş prosesində (xətt traktında) qismən təhfi olunanmış rəqəmli siqnalı bərpa edən qurğu.

REGİSTRASIYA– İstifadəçilər haqqında verilənlərin, sistemdəki hadisələr və qurğunun vəziyyəti haqqında məlumatların fayl şəklində salınması və ya elektron jurnalda registrasiya edilməsi.

REGİSTR – 1. Bir neçə yaddaş elementləri toplusu. O yaddaş elementlərinə yazı ümumi idarəetmə siqnalının köməyi ilə

yazılır. Faktiki registr az tutumlu yaddaş qurğusudur. 2. Mobil rabitə sistemində abunəçilərin nömrələri, servisləri, abunəçi ünvanları və s. saxlanıldığı baza verilənləri.

REKUPERASIYA – 1. Səhm məzənnəsinin kəskin enməsindən sonra əvvəlki səviyyəsinin bərpa edilməsi. 2. Birjada səhm məzənnələrinin oxunmasının təkrar seansı. 3. Borcun qaytarılması, kreditin ödənilməsi.

REKVİZİSIYA – 1. Ölkə qanunvericiliyinə müvafiq şəkildə səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən ayrı-ayrı hüquqi və ya fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan əmlakın əvəzi ödənilməklə müsadirə edilməsi, yaxud müvəqqəti olaraq alınması. 2. Fövqəladə hallarda fiziki və ya hüquqi şəxslərin əmlakının dövlət tərəfindən məcburi qaydada müvəqqəti, yaxud daimi əsasda, onun dəyərini ödəməklə zəbt edilməsi. 3. Ayrı-ayrı vətəndaşların, yaxud hüquqi şəxslərin əmlakının dövlət orqanları tərəfindən əvəzi ödənilməklə məcburən müsadirə edilməsi və ya müvəqqəti olaraq alınması bu səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

REKVİRENT – Veksel üzrə öhdəlik daşıyan subyektə protest elan etmək üçün notariat kontoruna müraciət edən şəxs, veksel sahibi.

REQALİYALAR – Dövlət nəzdində olan və dövlət gəlirləri mənbəyi olan müəssisələr. Məsələn, poçt, teleqraf.

REQRES – 1. Malgöndərən, kreditor və ya debitor borca malik hüquqi və ya fiziki şəxsin borc öhdəliyi daşıyan tərəfə, şəxsə öhdəlik məbləğinin ödənilməsi ilə bağlı təqdim etdiyi tələb-namə. 2. Təşkilatın dağılması, inkişafın səviyyəsinin aşağı düşməsi, durğunluq əlamətlərinə, vaxtı keçmiş forma və strukturlara qayıtmaq əlamətlərinə malik olması; 3. Ödənilmiş məbləğin geri qaytarılması haqqında reqressantın reqressata qarşı irəli sürdüyü tələbi.

REPARTASIYA – 1. Xaricdə olan milli kapitalın ölkəyə investisiya edilməkdən ötrü qayıtması. 2. İnvestorun xaricdə yatırım etdiyi aktivlərin, qiymətlilərin, yaxud investisiya

fəaliyyətində əldə etdiyi mənfəətin, gəlirin öz ölkəsinə qayıtması, qaytarılması. 3. Müəyyən dövlətin başqa dövlətin əsassız hərəkətlərinə qarşı qəbul etdiyi məcburi tədbirlər (**retorsiyadan** fərqli olaraq). Hərbi əməliyyatlar və s. məcburi şərtlər nəticəsində vətəndən kənarda olan hərbi əsrlərin və mülki şəxslərin, həmçinin vətəndaşlıq hüquqlarının bərpası ilə emiqrantların vətənə (çox vaxt mütəşəkkil) qayıtmasıdır.

REPİTER – Baza stansiyasının əhatə dairəsini genişləndirmək və ya kabel sistemində uzaq məsafəyə verilişi təşkil etmək üçün istifadə edilən qəbuledici və verici repiter adlanır. Repiter zəif siqnailləri (gücləndirərək) regenerasiya edərək xəttə ötürür.

REPTER – Baza stansiyasının əhatə dairəsini genişləndirmək və ya kabel sistemində uzaq məsafəyə veriliş təşkil etmək üçün istifadə edilən qəbuledici və verici repter adlanır.

REPUTASIYA – Hər hansı şəxsin mənəvi keyfiyyətləri haqqında cəmiyyətdə mövcud olan rəy və təsəvvürlər; şəxsə və ya quruma verilən ictimai qiymət.

RESELLER – Topdansatış vasitəçisi. Distribüterlərdən mal alıb – satan.

RESİDİV – Müəyyən cinayətə görə əvvəllər məhkum olunmuş şəxsin həmin cinayəti yenidən törətməsi.

RESİPROSİTİ - Təkrar sığorta müqavilələrinin yerləşdirilməsi zamanı irəli sürülən adi tələb; bu halda riski ötürən şirkət, adətən, ona əsaslanır ki, təkrar sığortalanması təklif olunan riskin müqabilində ona eyni qarşılıqlı imkan – təkrar sığortanın qarşılıqlı müqavilələrində iştirak etmək imkanı verilməlidir.

RESEPISSA - Əmtəə almaq üçün təqdim edilən vəsiqə, yaxud qəbz.

RESKONTOR – Xüsusi şəxslərin hesabını yazmaq üçün mühasibat dəftəri.

RESPONDENT – Anket sorğularına cavab verən, üzbəüz və ya telefonla rəyi soruşulan şəxs.

RESTİTUSİYA – 1. Bağlanmış əqd etibarsız sayıldıqda tərəflərin müqavilə əsasında əldə etdiyi pul əmtəələrin qarşılıqlı qaytarılması. Əmtəə resurslarının natural formada qaytarılması mümkün olmadıqda onların dəyəri pul şəklində qaytarılır. Əqdin qanuniliyinin pozulmasında tərəflərdən birinin günahkar olması müəyyən edildikdə restitusiya birtərəfli olur, yəni vəsaitlərin qaytarılması yalnız həmin tərəfə şamil edilir. 2. Müharibə edən dövlətin, düşmənin ərazisindən qanunsuz qəsb edilmiş əmlakın qaytarılması.

RESTRİKSİYA – 1. Mərkəzi bankın kommertiya banklarına verdiyi kreditlərin məhdudlaşdırılması. Adətən, bu, müəssisələrə, firmalara verilən kreditlərin azalmasına və nəticədə kapital qoyuluşlarının, məhsul istehsalının azalmasına, iqtisadi artım sürətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. 2. İstehsal və satışın inhisarlar tərəfindən əmtəə qiymətlərinin süni qaldırılması və bu yolla əlavə mənfəət əldə edilməsi məqsədilə məhdudlaşdırılması.

REVALVASİYA - 1. Milli valyutanın qızıl məzənnəsinin rəsmi qaldırılması, yaxud onun beynəlxalq valyuta pul vahidlərinə olan məzənnəsinin qalxması. İnflyasiya aradan qaldırıldıqdan sonra daxili pul tədavülünün sabitləşdirilməsi metodlarından biridir. 2. Kassadakı nağd pul vəsaitlərinin yenidən hesablanması, yəni mərkəzi bankın balansında qeyd edilmiş qızıl və xarici valyutanın milli valyutadakı ümumi həcmnin dəqiqləşdirilməsi. 3. Pulun dəyərsizləşməsinə nəzərə almaqdan ötrü balansın, o cümlədən onun əsas kapital və ehtiyatlarının yenidən qiymətləndirilməsinə imkan verir.

REVERSİYA – 1. Əmlakın onun ilkin sahibinə qaytarılması. 2. Kredit ödənildikdən sonra qaytarılacaq qiymətlilərin kreditin, öhdəliklərin təminatı üçün müvəqqəti olaraq verilməsi.

REYTING – Hər hansı bir sahədə qazanılmış müvəffəqiyyətin qiymətləndirilməsini əks etdirən rəqəm və ya faiz göstəricisi.

REZERVASİYA – Bir sıra ölkələrdə əhalinin müəyyən

kateqoriyasının zorla yerləşdirildiyi ərazilər.

REZİDENT – EHM-in fəaliyyət göstərdiyi zaman daim əsas yaddaşda qalan idarəedici proqram hissəsi.

RİÇSTAKER – Bölüşdürücü (yuxarı qaldırılan konteynerlər üçün) və qarmaqvari (aşağı endirilən dəyişilən kuzovlar üçün) qollarla təchiz edilmiş mobil nəqliyyat vasitəsidir.

RİKRİSİYA – Pul vəsaitinin köçürülməsi, təqdim edilməsi və ya alınması, tələb edilməsi ilə bağlı bir iqtisadi subyekt tərəfindən digərinə təqdim olunan rəsmi yazılı tapşırıq.

ROUMER – Bir sistemdə qeyd olunan mobil stansiyanın başqa sistemdə müvəqqəti işləməsi.

ROUTER – İnformasiyanın şəbəkədə müəyyən istiqamət üzrə getdiyi qurğu, proqram-aparat vasitəli marşrutizator (şəbəkədə) qurğu.

RUBRİKASIYA – Mətnin onun zahiri ifadəsinin kompozisiya quruluşunun struktur formalaşma vasitələrindən biri. O, formulyar və sənədin mətninin müəyyən tərkib hissələrinə bölünməsinə özündə hissələrin qrafik bölünməsinə, başlıqların, yarımbaşlıq bəndlərin, paraqrafların, abzasların, nömrələrin və punktuasiyanın istifadə olunmasına uyğundur.

- S -

SAMMİT – Dövlət rəhbərləri və hökumət başçılarının iştirakı ilə keçirilən ali yığıncaq; zirvə toplantı.

SANKSIYA – 1. Hüquq qaydalarını pozana qarşı tətbiq olunan cəza tədbiri. 2. Hansısa hərəkətin icrası üçün yazılı icazə, razılıq.

SEDATİV – Mərkəzi sinir sisteminin normal funksiyasını pozmadan bu sistemə sakitləşdirici təsir göstərən dərman maddələri qrupu.

SEDENT – Sığortada riski yerləşdirən, riski təkrar sığortaya verən sığorta şirkəti.

SEQMENT – 1. Obyektin hissəsini, kod ardıcılığının hissəsini, məlumat fraqmenti və s. göstərən ümumi termdir. 2. Paket şəbəkələrində ötürülən trafik ölçü vahidi. 3. Asılı olmadan operativ yaddaşa yüklənmə imkanlığı olan proqram hissəsi.

4. Sərhədlərin fiziki olaraq ciddi qeydə alınmayan virtual proqram hissəsi.

SELENONİM – Astrotoponimin bir növü. Ayın səthindəki hər hansı təbii obyektin xüsusi adı.

SELFİ - Rəqəmsal kamera, kameralı [mobil telefon](#) və ya [planşet](#) ilə çəkilən avto-portretin fotosəkil növüdür. Bu fotosəkillər, ümumiyyətlə, gündəlik anlardan və bir kamera ilə yuxarıdan qol boyu məsafəsində, ya da güzgü qarşısında çəkilir.

SERVER – Lokal kompüter şəbəkəsi sistemində şəbəkə resurslarını paylaşmaq funksiyasını yerinə yetirən mexanizm. Hər bir server həm ayrıca, həm də işçi stansiya tərkibində ola bilər. Resurs kimi aparat komponentli proqram, fayl, verilənlər bazası, hətta kompüter də ola bilər. Burada serverlə bağlı bir sıra terminlər meydana gəlir: printer serveri, çap serveri və s.

SİLLABUS – Kurikulumla bağlı olan *syllabus* anlayışı özündə bütün fənn və mövzuların hərtərəfli təsvirini əks etdirir. Bu mənada sillabusu bir fənnin kurikulumu adlandırmaq olar. Öyrənilən fənnin təsvirini, fənnin məqsəd və vəzifələrini, onun qısa məzmununu, mövzuları və onların öyrənilmə müddətini, müstəqil işini, tapşırıqlarını, məsləhətlərinin vaxtını, öyrənənlərin biliklərinin yoxlanılması cədvəlini, müəllimin tələblərini, öyrənənlərin biliklərinin qiymətləndirilmə meyarlarını və ədəbiyyatların siyahısını özündə əks etdirən dərs proqramıdır.

SİQNATURA – 1. Sistemə daxil olmaq üçün parola analoji kod autentifikasiyalaşdırma. Eyni növlü obyektləri bir-birindən fərqləndirməyi təmin edən kompleks xarakteristika. 2. İmza. Bu informasiya göndərən haqqında qısa məlumat (identifikator), adətən, məlumatın axırında yerləşdirilir.

SKEPTİK – Hər şeyə inamsız və ümitsiz yanaşan, hər şeydən şübhələnən adam.

SKİMMİNQ – Plastik kartların saxtalaşdırılması. Real kartdakı maqnit zolağındakı məlumatların başqa karta köçürülməsi. Bank kartları ilə ən geniş yayılmış dələduzluq halı.

SKORİNG – Ədədi statistik metodları əsasında şəxsin kredit (kredit riskini) qiymətləndirilməsi sistemi.

SKUTER – Altı xüsusi formaya malik yüngül sürətli qayıqdır. Avar tipli pərlərdən ibarət olan bu qayıqdan sərnəşin daşınması və ya idman yarışlarında istifadə olunur.

SLENQ – Müəyyən peşə, yaxud sosial təbəqə nümayəndələri tərəfindən istifadə edilən söz və ifadələr. Ümumi və xüsusi slenqlərə bölünür.

SLOQAN – Hər hansı şirkətin qısa, yaddaqalan cümlədən ibarət devizi; reklam və təqdimat şüarı.

SLOT – Ana platada yuvalı girişlər. Əlavə qurğular – videoplatalar, səs kartları, modem və s. qoşmaq üçün yuvalar.

SMART-KART – Plastik bank kartı olaraq, identifikasiya, məlumatların xüsusi işlənməsi və saxlanması üçün kompüter mikrosxemi olan, müxtəlif hesablamaları apara bilən, məsələn, kredit kartı sahibinin şəxsi identifikasiya nömrəsinin təsdiqlənməsi, hesabdakı qalıqın yoxlanılması və pərakəndə alışlara icazə verilməsi funksiyalarına malikdir. Həmçinin, çip kartı və ya yaddaşlı kart adlanır.

SMARTFON – Həm mobil rabitə, həm də cib kompüterini kimi işlədilən portativ elektron cihaz.

SPIKER – 1. Bəzi ölkələrdə parlament və ya palata sədri.
2. Konfrans, debat və s. toplantılarda əsas məruzəni təqdim edən nətiq.

STRİMMER – Məlumatı maqnit lenti üzərində saxlayan yaddaş qurğusudur. Bu qurğular etibarlı işləyir, qiyməti ucuz və böyük yaddaş həcminə malik olur. Məlumatın oxunma və yazma sürəti digər yaddaş qurğularına nəzərən çox aşağıdır.

SUKSESSİYA – 1. Müəyyən ərazidə bir növ canlıların populyasiyasının azalması və onların məhv olması nəticəsində digərlərinin məskən salması və artması hesabına növlərin tədricən və ya bəzən sürətlə bir-birini əvəz etməsidir. 2. Ekosistemlərin həm xarici, həm də daxili amillərin təsiri altında dəyişilməsi prosesi.

SUPERMARKET – Əsasən ərzaq malları satan və getdikcə

geyri-ərzaq mallarının miqdarını çoxaldan pərakəndə ticarətin özünəxidmət mağazası kimi müəyyənləşdirilir və müxtəlif ölkələrdə ticarət sahəsinə malikdir.

SUPERMEN – Qeyri-adi gücə malik olan, fəvqəlbəşər insan. Filmlərin, komikslərin məğlubedilməz, hər şeyə qadir olan yenilməz qəhrəmanı.

SUPERSTAR – Məşhurlar arasında birinci olan; ulduz adlandırılanlar arasında fərqli, daha öncül statusu olan sənət adamı.

- Ş -

ŞKALLAMA – Say sistemləri və şkalalar köməyi ilə real iqtisadi proseslərin modelləşdirilməsi metodudur.

ŞEVRON – Rəsmi geyimin qoluna vurulan kəskin bucaq şəkilli tikmə; diqqəti cəlb edən işarə.

ŞEZLONQ – Oturmaq və yarım uzanmaq üçün düzəldilmiş xüsusi kreslo.

- T -

TALLİMAN – 1. Adətən, yükün yüklənməsi və boşaldılmasına, əmtəənin qəbulu və təhvilinə nəzarət edən şəxs. 2. Əmtəəni möhlətlə satan şəxs.

TANTYEMA – Sığortada təkrar sığortaçının mənfəətində təkrar sığortalının iştirakı, təkrar sığortalının həvəsləndirmə forması.

TARTAN – Qaçış zolaqlarını, hoppanmaq üçün sektorları və digər idman meydançalarını örtmək üçün sintetik material.

TAYM-AUT – İştirakçı obyektlərin hər hansı birinin əvvəlcədən müəyyən edilmiş vaxt dövrü çərçivəsində tələb olunan cavabı təmin etmədikdən sonra tranzaksiyanın ləğvi.

TAYM-ÇARTER – Ticarət gəmisinin bir hissəsini, yaxud bütövlükdə gəminin özünü müəyyən müddətə (bir ildən çox olmayaraq) icarəyə götürmək barədə müqavilə.

TAYMER – EHM-də vaxt hesablanmasının aparat vasitəsidir.

TAYMİNQ – Səhmlərin alışı və ya satışı üçün daha uyğun zamanı bildirən birja termini.

TEXNOPARK - Texnoparklar bir və ya bir neçə universitet, həmçinin elmi-tədqiqat mərkəzləri ilə birbaşa və ya ortaq fəaliyyətləri ilə əlaqədar olub, tərkibində elmi nəticələrə və

yüksək texnologiyalara əsaslanan şirkətlərin qurulması və inkişafına təşəbbüs göstərmək üçün qurulur. Texnoparkda fəaliyyət göstərən şirkətlərə, universitet innovativ elmi nəticələrinin transfer edilməsi və işin idarə olunması sahələrində dəstək verir. Bu proseslərdə bütün yanaşmalar təşəbbüskarlıq və müəllif hüquqlarının qorunması müstəvisində həyata keçirilir.

TELEDEBAT – Seçkiabağı televiziya namizədlər arasında keçirilən müzakirə, diskussiya, mübahisə; TV-də iqtisadi, siyasi və sosial məsələlərlə bağlı fərqli düşüncələrin verilməsi, bir problemə aid fikir mübadiləsi aparılan proqram.

TELETAYP LENTİ – Teletayp dövrləri üzrə ötürülmə üçün tam perforasiya və ya qismən perforasiya vasitəsilə siqnalların beş işarəli Start-stop kodunda yazıldığı lent.

TENDER – 1. Alış-verişin aparılmasının müsabiqə formasıdır. *Tender sənədlərində* göstərilən meyarlara uyğun olması nöqteyi-nəzərindən, ofertin (müqavilənin, sazişin) təqdim olunan iddiaçılarının müsabiqəsidir. 2. Satılma müqaviləsinin yerinə yetirilməsi üzrə iddiaçıların yazılı təqdim etdikləri təkliflərdən ən səmərəlisinin seçilməsi məqsədi ilə keçirilən müsabiqədir. 3. Hər hansı məhsulun istehsalı və ya xidmətin göstərilməsi üçün iddiaçılar arasında keçirilən müsabiqə forması.

TENDİT – Kompüterlə iş zamanı professional qaydalara riayət etməməyin üzündən meydana gələn xəstəlik.

TERAKT – Terror aktı, terror siyasəti.

TERMINAL - Sərnişin, yük, baqaj və poçt daşımaları zamanı müxtəlif nəqliyyat vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən və nəqliyyat şəbəkəsinin aralıq və ya təyinat məntəqələrində yerləşən qurğular kompleksidir.

TEST – EHM və onun proqram təminatının fəaliyyətinə nəzarətə məqsədlə istifadə edilən yoxlama tapşırığı.

TESTER – 1. Nəyisə yoxlamaq, sınaqdan keçirmək üçün cihaz; elektrik cərəyanının gücünü və ya elektrik xətlərindəki gərginliyi ölçmək üçün cihaz. 2. Universal ölçü üçün nəzarət

cihazı.

TOK-ŞOU – Tanınmış şəxslərin iştirakı ilə televiziya və radioda müxtəlif problemlərə həsr olunmuş ictimai müzakirə proqramları. Əksər hallarda aktual problemlərdən bəhs edən tok-şou qızğın debatlar və diskussiyalarla müşayiət olunur.

TOLERANT – Başqa fikir, ideya və ya mövqeyə (hətta xoş gəlməsə belə) dözümlü yanaşan.

TRANSKRİPT – Tələbənin təhsil müddətində keçdiyi fənlər üzrə topladığı kreditləri və qiymətləri (rəqəm və hərflərlə) özündə əks etdirən sənəddir.

TRANSLYATOR - Bir dildə yazılmış proqram mətnini digər dildə yazılmış mətnə çevirən proqramdır.

TRANSMİSSOMETR – Fəzadakı iki nöqtə arasında, yəni trayektoriyanın müəyyən uzunluğu və ya bazis xətti üzrə buraxılma əmsalının ölçülməsi üçün qurğu.

TRANSPONDER – Müvafiq sorğuya cavab siqnalını generasiya edən qəbuledici,ötürücü; sorğu və cavab müxtəlif tezliklərdə ötürülür.

TRANZİT – 1. Hər hansı ərazi və ya sahə üzərindən keçib getmə və ya çıxarılma halıdır. 2. Yüklərin gömrük nəzarəti altında bir gömrük nəzarətindən digərinə daşınmasını nəzərdə tutan gömrük prosedurudur.

TRASSANT – Qəbzi yazan və trassata onun remitentə ödənilməsi haqqında göstəriş verən şəxs.

TREND – Nəyinsə inkişafının əsas istiqaməti, yönümü, tendensiyası; siyasi, iqtisadi inkişafda statistik metodlarla aşkar olunan əsas istiqamət və meyillər.

TRENİNG – Xüsusi təlim rejimi, təlim; nəyisə öyrətmək məqsədilə təşkil olunan silsilə seminarlar.

TREYDER – Broker firmasının, qiymətli kağızların alışı-satışı üzrə sifarişləri həyata keçirən, birja ticarətində bilavasitə iştirak edən işçisi; Birjada sövdələşmə bağlamaq hüququna malik olan istənilən hüquqi və ya fiziki şəxs.

TRİPARTİZM – Həmkarlar ittifaqları, sahibkarlar və hökumət

təşkilatları timsalında dövlət nümayəndələri arasında kompromis üçtərəfli müqavilənin bağlanması məqsədilə üçtərəfli məsləhətləşmələrin keçirilməsi prinsipini və praktikasını səciyyələndirən termin.

TURAGENT – Turoperator tərəfindən formalaşdırılmış turların bilavasitə turizm bazarında satışı üzrə vasitəçilik fəaliyyəti göstərən fiziki və ya hüquqi şəxsdir.

TURBROKER - Turların topdansatışı ilə məşğul olan firma tərəfindən turların tərkibinə daxil edilmiş nəqliyyat xidmətlərini göstərmək məqsədilə şəxsi nəqliyyat vasitəsinə malik olmayan, lakin onu icarəyə götürən hüquqi və ya fiziki şəxsdir.

TURİZM VAUÇERİ – Xarici turistlərə xidmət göstərilməsi və firma ilə qarşılıqlı ödəmələr aparılması üçün əsas olmaqla, turun tərkibinə daxil olan xidmətlər üzərində turistin hüququnu müəyyənləşdirən və xidmətlərin göstəriləcəyi faktını təsdiq edən sənəddir.

TVİST – Hakimiyyətin tarif dərəcələrinə əks istiqamətli tədbirlərdən ibarət siyasətidir.

TVİTTER – İstifadəçiyə veb-interfeysdən istifadə etməklə qısa mətni ismarıclar göndərməyə imkan yaradan sistem.

TYUNİNG – Bu terminin formal tərif müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün nəyinsə sazlanması mənasını ifadə edir. Məsələn, müəyyən notlara, səslərə, titrəyişlərə uyğun olaraq səslənmə üçün fortepiano üçün və ya tarın simlərinin köklənməsi.

TYUTOR – Tyutor tələbələrin akademik məsləhətçisi rolunda çıxış edən müəllimdir.

- U -

UFOLOGİYA – Naməlum uçan obyekt və onlarla bağlı hadisələri öyrənən elm sahəsi.

UNİFİKASIYA – 1. İnşaatda, ayrı-ayrı funksiyaları yerinə yetirən sənaye məlumatı və inşaat detallarının ölçülərinə görə tiplərinin sayının azaldılması. 2. Dilçilikdə, terminologiyada unifikasiya müxtəlif məfhum və anlayışların hər

birini vahid formaya salmaqdır.

URBOEKOLOGİYA – Şəhər mühiti, onun komponentləri, insan fəaliyyəti və ansambların formalaşmasının tarixi amilləri və şəhərin digər elementlərini öyrənməklə məşğul olan, eyni zamanda urbanizasiyaya məruz qalmış ərazilərdə insanların istehsal və digər fəaliyyətinin ətraf mühitlə qarşılıqlı təsirinin tibbi-bioloji, şəhərsalma, texniki aspektlərini öyrənən elm sahəsi.

UTİL FRAKSİYA – Yararlı fiziki və kimyəvi xassələrə malik olmaları səbəbindən, öz əsas təyinatına uyğun istifadəsini başa vurduqdan sonra, yeni məhsulların istehsalında istifadə olunan materialdır.

- V -

. **VALEOLOGİYA** - Əsasını mürəkkəb, daim dəyişən və ətraf mühitin çoxlu sayda mənfi faktorlarının təsirinə məruz qalan, insanın sağlamlığı haqqında təsəvvürləri öyrənən elm sahəsidir.

VALORİZASIYA – Dövlətin müdaxiləsi nəticəsində əmtəə, xidmət, yaxud maliyyə bazarında qiymətlərin qaldırılması. Valorizasiya iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi alətlərindən biridir.

VALVASİYA – Xarici valyutanın məzənnəsinin (dəyərinin) milli pul vahidində müəyyən edilməsi. Valorizasiya terminindən fərqli olaraq, valvasiya termini məzənnənin enməyə və qalxmağa tendensiyasını daxil etmir: bunun üçün devalvasiya və revalvasiya anlayışları istifadə olunur.

VALYUTA – Ölkənin pul vahidi (milli valyutası), konkret olaraq həmin ölkədə istifadə edilir.

VALYUTA ARBİTRAJİ – Müxtəlif valyuta bazarlarında olan valyuta məzənnələrinin fərqi hesabına gəlir əldə etmək üçün valyutanın alınmasını, yaxud satışını müvafiq ekssövdələşmə ilə (məkani), yaxud müəyyən vaxt ərzində (zaman valyuta arbitrajı) uyğunlaşdıran əməliyyat. Sadə valyuta arbitrajı – iki valyutada olan arbitrajdır, mürəkkəb – üç və daha çox valyutada olandır.

VARRANT – 1) Əmtəə qəbzi, anbarın, bazanın malı saxlanmağa qəbul edildiyi haqqında şəhadətnamə: qiymətli kağızda onun sahibinə əlavə hüquqlar və imtiyazlar verir.

VATERKLERK – Gəmi bortunda qulluqçu. Bir qayda olaraq, ofisdən kənarında agent şirkətinin tapşırığına əsasən gəmiyə agent xidmətinin göstərilməsi ilə bağlı bütün işləri – gəminin qəbul edilməsinin, yola salınmasının rəsmiləşdirilməsini, pulla, ərzaqla, su ilə, yanacaqda təchiz edilməsini, sürveyerin sifariş edilməsini və s. yerinə yetirir.

VAUÇER – 1. Pulun alınmasını təsdiq edən sənəd. 2. Əmlakın özəlləşdirilməsində iştiraka hüquq verən sənəd. 3. Özəlləşdirmə çeki, onu özəlləşdirilən müəssisənin səhmlərinə dəyişmək yolu ilə özəlləşdirmədə iştirak etmək hüququnu verir. 4. Yazılı şəhadət, tapşırıq, zəmanət.

VAY-FAY – ("simsiz dəqiqlik")Simsiz şəbəkə yaratmaq üçündür. Texnologiya eyni vaxtda onlarla istifadəçinin bir şəbəkədə işləməsi üçün şərait yaradır.

VEB- MASTER – Veb qovşağın yaradılmasına, onun işləmə qabiliyyətinə və onda yeniliklər etməyə cavabdeh şəxs.

VEB-NAŞİR – İnternet materialların təşkilat və ya fiziki şəxs tərəfindən internetdə yerləşdirilməsi.

VEB-SERVER – İnternetdə və internet şəbəkədə istifadəçinin veb-səhifəsinə giriş verən, internetdə axtarış və başqa xidmətlər təklif edən kompüter.

VEKSEL AKSEPTİ – Vekseldə akseptantın müvafiq yazısı şəklində tərtib edilən vekselin ödənilməsinə razılıq. Akseptdən imtina etmə veksəl protesti şəklində qanuniləşdirilir.

VEKSEL KREDİTİ – Veksəl sahibinin bank tərəfindən kredit vermə formasından biridir, bu ona vekseldə göstərilən məbləğin vaxtından qabaq ödənilməsi yolu ilə, vekselin qeydə alınması anından onunla ödəmə müddətinə qədər vaxt ərzində faizləri, habelə bank komissiyasının məbləğini çıxmaqla edilir. Belə halda, veksəl sahibi veksələ dair öz hüquqlarını indosament vasitəsilə banka verir.

VERGİ İMMUNİTETİ – Ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslərin

milli və beynəlxalq hüquq normaları əsasında vergi ödəməkdən azad edilməsi.

VERGİ KADASTRI – Vergiyə cəlb olunan şəxslərin siyahısı.

VERGİ KVOTASI – Vergi ödəyicisinin gəlirlərindən faizlə ifadə olunmuş vergi dərəcəsi.

VİBRATO – Səsin işlənməsində istifadə olunan populyar xüsusi effekt. Səs tonunun dalğavari dəyişilməsinə gətirib çıxarır.

VİDEOPLATA – Videotəsviri rəqəmli siqnala çevirən və onu monitorun ekranına çıxaran qurğu.

VİDEOTEKST – Video məlumatları ötürmək üçün interaktiv xidmət. Video məlumatların qəbulunu videotekst koderi ilə təchiz edilmiş televizorlar vasitəsi ilə təşkil etmək mümkündür.

VİDEOTELEFON – İnteraktiv rejimdə videoinformasiyanın verilişi və qəbulu qurğusudur. Videotelefonlara displey, videokamera, audio,video siqnalları ötürən qurğu və s. daxildir. Hazırda İP (İnternet protokolu ilə) videotelefonlar geniş tətbiq edilir.

VİNDİKASIYA – İddiəçinin öz əmlakını məhkəmə vasitəsi ilə bu əmlaka qanunsuz əsasla yiyələnmiş şəxslərdən tələb etməsi.

VİNTİMOLOGIYA – Səhv, yaxud fors-major nəticəsində uğursuz birja sazişinin “səbəblər sistemi”.

VİREMENT – 1. Müttəfiqin bankda olan pul vəsaitinin nağdsız olaraq bir hesabdən digərinə köçürülməsi. 2. Bank əməliyyatı, bir şəxsin cari hesab məbləğinin başqa şəxsin hesabına keçirilməsi.

VİRTUAL DİSK – Fiziki şəxsin öz virtual ünvanı olan disk ; virtual əməliyyat sistemində fiziki maqnit diskinin proqram təsviri.

VİZUALİZASIYA – 1. Təsvirin formalaşdırılması. 2. Verilənlərin vizual təsviri; İnformasiyanın displeyin ekranında təsviri.

VOLONTYOR – İlkin mənada Avropanın bəzi ölkələrində hərbi xidmətə könüllü gəlmiş şəxs; müasir anlamda: ictimai-sosial

hərəkətlərdə, maarifləndirmə və xeyriyyəçilik işlərində iştirak edən könüllü.

VORKFER – Sosial təminat sisteminin dəyişməsi, yəni müavinəti olan şəxslərin üzərinə, onların iş axtarması haqqında tələblər qoyur.

VOTSAP – Smartfonlar üçün ani mesajlaşma mübadilə sistemi. Mətn mesajlarını, təsvirləri, videonu və audionu göndərməyə imkan verir.

- Z -

ZONDAJ – Kontragentin, yaxud danışıqlar və ya saziş iştirakçısının mövqelərinin qabaqcadan aydınlaşdırılması; mühitin yoxlanılması.

ZOMBİ – 1. Öləndən sonra, guya dirilərək ona təsir edən şəxslərin iradəsini kor-koranə yerinə yetirən mistik varlıq.
2. Bir mistik varlıq kimi başqa insanların iradəsini sözsüz yerinə yetirən adam.

ZMODEM PROTOKOLU – Faylların sürətlə göndərilməsi protokolu.